animalia quædam vento et aura concipere soleant, et hujusmodi Christi nativitas a prophetis fuerit prædicta. Locus nativitatis Judæa nominatur, in qua ideo nasci voluit, et quidem ex semine Judæorum, ne, si fuisset alienigena, justam possent excusationem de lege prætendere, quod eum non suscepissent. Fines nativitatis Lactantius recenset varios, ut universis gentibus, quæ sub cœlo sunt, Dei singularis et veri sanctum mysterium revelaret (*cap.* 12). Item ut per omnia summo Patri similis existeret, essetque et ipse ut Pater, ἀπάτωρ et ἀμήτωρ (*cap.* 13).

Duas quoque in Christo naturas, divinam et humanam, auctor affirmat. Divinam quia illa ex operibus quæ fecit, apparuerit, et quia Deum Esaias, Hieremias et David Christum prædicaverint. Humanam, quia hæc ex passione, quam pertulit, apparuerit; quia item Hieremias, Esaias, Moses, Nathan hominis filium Christum futurum prædixerint (*cap.* 14). Et Zacharias propheta sacerdotium et personam ipsam sacerdotalem determinarit.

Miracula Christi recensentur varia, eaque tum a prophetis, tum a sibyllis prædicta, ac proinde minime magica fuisse capite 15 ostenditur.

Passionis Christi docentur causæ procreantes et impulsivæ, forma, consequentia et adjuncta. Causæ procreantes fuerunt pharisæi et sacerdotes. Impulsivæ doctrina Christi et scandalum ab humilitate ejus sumptum, itemque ex eo quod Mosis legem solveret, sabbatis non vacando : quod circumcisionem vacue faceret : quod abstinentiam suillæ carnis auferret, quæ tamen omnia docet antea fuisse a prophetis prædicta (*cap.* 16 *et* 17). Forma passionis historica recensione captivitatis et crucifixionis Christi declaratur; cui subjicitur detestatio facti, et testimoniorum enarratio, quibus passio illa fuit prænuntiata (*cap.* 18). Consequentia passionis sex enumerantur, miracula, custodia sepulchri, resurrectio, explicatio Scripturæ de Christi œconomia a Christo ipso ad discipulos facta, adscensio in cœlum, plena Evangelii revelatio per apostolos (*cap.* 19, 20, 21). Adjuncta dignitas passionis contra ethnicos defenditur, qui humilitate et passione Christi offendebantur (*cap.* 22).

Lactantius affirmat oportuisse Christum non Deum tantum, sed et hominem esse et pati, hoc argumento : « Quicumque hominibus præcepta dat, ac vitam moresque aliorum fingit, hunc oportet facere præcepta, ut videant alii possibilia esse quæ præcipit, nec contemnant doctorem : oportet item ut e cœlo veniat, cum in homine interna et propria doctrina esse nullo modo possit, et cœlestis doctor in docendo perfectus et consummatus sit : denique necesse est, ut corpus assumat humanum : eo quod mortales oculi claritatem Dei non conspicere, nec Deus expers corporis homines docere possit; quod item excusationem carnis delictis suis obtendentes redarguere non possit, nisi et ipse carne fuerit indutus, ut ostendat carnem etiam posse capere virtutem (*cap.* 23 *et* 24). Atqui Christus talis a Deo Patre doctor nobis datus est, qui præceptis justitiæ suæ erudire homines debuit; igitur et Deum illum esse oportuit, ut doctrinam perfectam proferret, et auctoritate cœlesti necessitatem parendi hominibus imponeret : et hominem, ut exempla virtutis homini præbere posset, et desideriis carnis edomitis doceret, non necessitatis esse peccare, sed propositi ac voluntatis (*cap.* 25). »

Corporatus igitur est, inquit porro auctor, ut homini virtutis et exempla et incitamenta præberet : passus est, ut quemadmodum aliis miraculis mystica quædam adumbravit, ita iis quæ passus est, significaret, odio futuram sapientiam, bonosque pressuras ac labores varios experturos. Passus item est, ut patientiam, mortisque contemptum traderet homini.

De cruce tandem agens, primum causas reddit, cur Christus hoc infami supplicii genere affici voluerit; nimirum ne quis esset omnino, qui eum non posset imitari. Deinde, ut integrum corpus ejus conservaretur, quod die tertio resurgere ab inferis oportebat; præterea quod exaltari eum in cruce necesse fuit, ut omnibus gentibus passio Dei innotesceret : quemadmodum expansione manum in cruce congregationem gentium ex omnibus locis ad Ecclesiam præsignificavit (*cap.* 26). Hinc disserit de vi signi crucis, quod fugat dæmones et confundat aruspices; ex quibus effectis religionis christianæ veritatem demonstrat (*cap.* 27). Infertque inde, abjiciendas esse vanitates, et verum Deum cognoscendum colendumque (*cap.* 29).

Tertia libri parte expeditur quæstio, quomodo, cum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen esse asseveremus, Deum Patrem et Deum Filium. Respondet Lactantius, unam utrique mentem, unum spiritum, unam esse substantiam; ut fontis et rivi, ut solis et radii, ut manus et corporis, et ut civili jure domus una et unus Dominus nominatur, quando Pater nomen Domini et potestatem Filio concedit. Denique unum Deum esse tam Patrem, quam Filium ab Esaia quoque et Osea prophetis ostendit (*cap.* 29).

Ultima parte disserit de causis hæresium, quas dicit esse avaritiam et superbiam, ignorationem Scripturæ, falsorum prophetarum admirationem (*cap.* 30).

LIBER QUARTUS.

DE VERA SAPIENTIA ET RELIGIONE.

CAPUT PRIMUM.

De priore hominum religione, et quomodo error transfusus sit in omnem ætatem, ac de septem Græciæ sapientibus.

Cogitanti mihi, Constantine imperator, et cum

VARIORUM NOTÆ.

De vera sapientia et religione. Recte, ut colligitur, tum ex mss. et editis codicibus, tum ex ipsomet Lactantio Div. Inst., l. IV, c. 3, et l. VII, c. 1. In mss. 1 Lips. legitur, *de vera Philosophia.* Hoc præcipue libro indicat causas Lactantius, cur et quomodo ignorantiæ caligo mundum invaserit.—*De vera Sapientia.* Editio prima Sublacensis : *De vera Sapientia et Religione.* In Epit., c. 41 : *Ad veram Religionem Sapientiamque veniamus, et quidem conjuncte, quia cohærent, de utraque dicendum est.* Bun.

Cogitanti mihi. Ita omnes editi et cuncti prope mss. Sic huncce librum incohavit Lactantius ad imitationem Minucii Felicis in Octavio, qui sic incipit : *Cogitanti mihi, et cum animo meo Octavii boni et fidelissimi contubernalis memoriam recensenti.* Lactantiani mss. 1 Bon. antiq., 3 Reg., Lips., Pal., Marm. pro *cogitanti* habent *consideranti.*

Constantine imperator. Has voces admittunt mss. 2 Regii, quorum unus est omnium antiquissimus; alter bonæ notæ, Lips., Goth., Marm. multique alii scripti

animo meo sæpe reputanti priorem illum generis humani statum, et mirum pariter, et indignum videri solet, quod unius sæculi stultitia religiones varias suscipientis, deosque multos esse credentis, in tantam subito ignorationem sui ventum est, ut ablata ex oculis veritate, neque religio Dei veri neque humanitatis ratio teneretur, hominibus non in cœlo summum bonum quærentibus, sed in terra. Quam ob causam profecto sæculorum veterum mutata felicitas est. Cœperunt enim, relicto parente et constitutore omnium Deo, insensibilia digitorum suorum figmenta venerari. Quæ pravitas quid effecerit, aut quid malorum attulerit, res ipsa declarat. Aversi namque a summo bono, quod ideo beatum ac sempiternum est, quia videri, tangi, comprehendi non potest, et a virtutibus ei bono congruentibus, quæ sunt æque immortales, ad hos corruptos et fragiles deos lapsi, et studentes iis rebus, quibus solum corpus ornatur, alitur, delectatur, mortem sibi perpetuam cum diis et cum bonis corporalibus quæsierunt; quia morti corpus omne subjectum est. Insecuta est igitur hujusmodi religiones injustitia et impietas, sicuti fuerat necesse. Desierunt enim vultus suos in cœlum tollere: sed deorsum mentes hominum depressæ, terrenis ut religionibus, sic etiam bonis inhærebant. Secutum est dissidium generis humani, et fraus, et nefas omne; quia spretis æternis atque incorruptis bonis, quæ sola debent ab homine concupisci, temporalia et brevia maluerunt, majorque hominibus ad malum fides fuit, qui pravum recto, quia præsentius fuerat prætulerunt.

Sic humanam vitam prioribus sæculis in clarissima luce versatam caligo ac tenebræ comprehenderunt; et quod huic pravitati congruens erat, postquam sublata sapientia est, tum demum sibi homines sapientum nomen vendicare cœperunt. Tum autem nemo sapiens vocabatur, cum omnes erant. Utinamque nomen illud aliquando publicum, quamvis ad paucos redactum, tamen vim suam retineret. Possent enim fortasse pauci illi vel ingenio, vel auctoritate, vel assiduis hortamentis liberare populum vitiis et erroribus. Sed adeo in totum sapientia occiderat, ut ex ipsa nominis arrogantia nullum eorum, qui vocarentur, appareat fuisse sapientem. Et tamen prius, quam hæc philosophia, quæ dicitur esse, inveniretur, septem fuisse traduntur, qui primi omnium, quia de rebus naturalibus quærere ac disputare sunt ausi, sapientes haberi appellarique meruerunt.

O miserum calamitosumque sæculum, quo per orbem totum septem soli fuerunt, qui hominum vocabulo cierentur; nemo enim potest jure dici homo, nisi qui sapiens est. Sed si cæteri omnes, præter ipsos, stulti fuerunt, ne illi quidem sapientes, quia nemo sapiens esse vere judicio stultorum potest. Adeo ab his abfuit sapientia, ut ne postea quidem increscente doctrina, et multis magnisque ingeniis in id ipsum semper intentis, potuerit perspici veritas et comprehendi. Nam post illorum septem sapientum gloriam, incredibile est, quanto studio inquirendæ veritatis Græcia omnis exarserit. Ac primum, nomen ipsum sapientiæ arrogans putaverunt, seque non sapientes, sed studiosos sapientiæ vocaverunt. Quo facto, et illos, qui temere sapientum sibi nomen asciverant, erroris stultitiæque damnaverunt, et se

VARIORUM NOTÆ.

et editi, teste Gallæo, ex quibus sunt Fasitel., Betul., Tornes., Thys., Gall., Cellar., Walch., Soubr. Absunt a 32 scriptis et nonnullis impressis, et præsertim in ed. Sublac.

Et cum animo meo sæpe reputanti. Præpositio *cum* in 5 mss. Oxoniensibus et in editione Florentina desideratur; extat autem in cæteris tum mss. tum editis, et apud Minutium Felicem, quem hic imitatus est Lactantius, ut supra admonui.

Et mirum pariter, etc. Lact., l. I, c. 11: *Id et doctis* pariter et *indoctis persuasum est.* De Opif., c. 8: *Ministeriis et instruxit pariter* et *ornavit.* Elegantissimus Plinius, l. VII, ep. 19: *Meque* et *novo pariter* et *rescisso vulnere adficiet;* et l. X, ep. 44 (36): *et suscepimus pariter* et *solvimus.* Solus Cyprianus vel centies *et pariter et* posuit. In versibus Ovidius, pro *et pariter et*, sæpe adhibet *et pariterque*, l. XIII Metamorph., vs. 422.

Et vitam pariter regnumque reliquit. Bun.

Cœperunt. De hac defectione et hominum insipientia, vide Paulum ad Romanos, c. I, 21, 23, 24.

Effecerit. Sequor lectionem omnium fere mss. et 9 typis vulgatorum. In Reg. rec. est *effecit;* in 5 scriptis rec. et totidem editis, *fecerit.*

Quia videri, tangi, etc. Sic Paulus I ad Corinth., c. 2, de Sapientia Dei ait quod *oculus non vidit, et auris non audivit, et in cor hominis non ascendit.*

Inhærebant. Mss. Tornes. *adhærebant;* 1 Bon. antiq., Jun., Ultr., ed. Is., *Inhæserunt.*

Sapientia occiderat. Sic lego cum edit. 2 vet. Rom. 1468. 1470, Venet. 1490, Tornes. 1579, Soubr., Genev. 1713, Cellar., et Walch. et omnibus mss. præter 1 Clarom. et 12 edit., quibus est *sapientia ceciderat.* — *Sapientia occiderat.* Hæc vera scriptura valde in libris depravata. Sic l. V, c. 4, extr.: *Occasuram esse omnem philosophiam;* l. II, c. 10: *Occidere in totum*, ut hic dixit. Cicero in Catone, c. 20, extr.: *Ut superiorum ætatum studia* occidunt, *sic* occidunt *etiam senectutis;* l. I de Legib., c. 12: *Jam amicitiæ nomen* occiderit. Bun.

Appareat. Reposui ex editis 4 et cunctis prope mss. In Jun. et 10 excusis est *apparuerit;* in 3 scriptis rec. *apparuit;* in 1 Clarom. *appareret.*

Esse inveniretur. Vera lectio, quam non intelligentes librarii 12 scripserunt *esset inventa;* 3 rec. *esse inventa*, corrupte.

Septem fuisse traduntur, etc. Sic lego cum omnibus fere mss. et vulgatis sex. In 4 scriptis rec. et 8 editis est: *Septem fuisse traduntur primi omnium, qui quia de rebus*, etc. Septem autem illi primi sapientes sunt Thales, Pittacus Mitylenæus, Bias Prienensis, Solon, Cleobulus Lindius, Chilo Lacedæmonius, Periander. His addunt aliqui Anacharsim Scytham. De quibus Laertius, libro I.

Cierentur. Ms. Jun. legit *crederentur.* Nihil mutandum censui. *Cierentur* est *vocarentur.* Sic Lucret., l. V:

Dissimiles soleant voces variasque ciere.

Livius, *ciere patres.* Virg. VI, Æneid.:

. . . . . Quo non præstantior alter
Ære ciere viros.

Putaverunt. Pythagoras scilicet, de quo vide supra libro III, c. 2 et 14.

quoque ipsos ignorantiæ, quam quidem non diffitebantur. Nam ubicumque rerum natura ingeniis eorum quasi manus opposuerat, ne rationem possent aliquam reddere, testificari solebant, nihil scire se, nihil cernere. Unde multo sapientiores inveniuntur, qui se aliqua ex parte viderunt, quam illi qui se sapere crediderant.

CAPUT II.

Ubi quærenda sit sapientia; quare Pythagoras et Plato non accesserunt ad Judæos.

Quare, si neque illi fuere sapientes, qui sunt appellati, neque posteriores, qui non dubitaverunt insipientam confiteri : quid superest, nisi ut alibi sit quærenda sapientia, quando non est, ubi quærebatur, inventa? Quid autem putemus fuisse causæ, cur tot ingeniis totque temporibus summo studio et labore quæsita non reperiretur; nisi quod eam philosophi extra fines suos quæsierunt? Qui quoniam peragratis et exploratis omnibus, nusquam ullam sapientiam comprehenderunt, et alicubi esse illam necesse est; A apparet, illic potissimum esse quærendam, ubi stultitiæ titulus apparet; cujus velamento Deus, ne arcanum sui divini operis in propatulo esset, thesaurum sapientiæ ac veritatis abscondit. Unde equidem soleo mirari, quod cum Pythagoras et postea Plato, amore indagandæ veritatis accensi, ad Ægyptios, et Magos, et Persas usque penetrassent, ut earum gentium ritus et sacra cognoscerent (suspicabantur enim, sapientiam in religione versari) ad Judæos tamen non accesserint, penes quos tunc solos erat, et quo facilius ire potuissent. Sed aversos esse arbitror divina providentia, ne scire possent veritatem; quia nondum fas erat alienigenis hominibus religionem Dei veri justitiamque notescere. Statuerat enim Deus, appropinquante ultimo tempore, ducem B magnum cœlitus mittere, qui eam perfido (*Vid. Matth.* XXI) ingratoque populo ablatam, exteris gentibus revelaret. Qua de re in hoc libro aggrediar disputare, si prius ostendero, sapientiam cum religione sic cohærere, ut divelli utrumque non possit.

VARIORUM NOTÆ.

Manus opposuerat. Goth. *apposuerat.* Lips. pejus, *adposuerant.* Sen., l. II de Ira, c. 4 : *Tunc maxime illi opponendæ manus sunt.* Senec., Trag. in Herc. Œt. 4, 1243 : *Has ego opposui manus.* Variabant quoque libri in Ovid., l. IV Fast., 178 : *Opposuitque manum.*

Viderunt. Quidam legunt *videre.*

Crediderant. Ex quamplurimis et antiquissimis mss. ac 5 veteribus editis est; in cæteris, *crediderunt.* C

Nusquam ullam sapientiam. Ita scribo cum omnibus ferme mss. et vulgatis. In edit. Ald., Thomas., Thys., Gall., *nullam*, mendose; in 1 mss. Reg. rec. *illam.*

Illic. Mss. 10 rec., *ibi.*

Stultitiæ titulus. Vide Paulum in priore ad Corinth. c. I, v. 20, 22, 24, etc. Vide etiam S. Hilarium, l. IV de Trinitate, circa finem.

Arcanum sui divini operis. Post *arcanum* ms. 1 Bonon. antiq. et 4 edit. rec. addunt *summi*, quod abest a cæteris, et ut glossema expunxi.

Quod cum Pythagoras, etc. Contra Hermippus Pythagoræus; multa et Aristobolus Pythagoram ex Mosis lege didicisse non diffitetur. Clemens, l. I Strom.; Eusebius, l. IX προοπ., c. 3, et Joseph., l. I contra Appion.; ex recentioribus Seldenus non alia tantum, sed et Trinitatis nomen tetragrammaton Jehova et cognovisse, et τετρακτὺν vocasse probabiliter asserit, Synt. II, de Diis Syr., c. 1. Certæ filiæ suæ nomen Judaicum imposuit. Duas habebat, Saram et Myiam, ut est apud Photium Cod. CCLIX. Horn. —*Quod cum Pythagoras.* De his Valerius, l. VIII, de Studio et industria. Ecclesiasticorum de his suffragia colligemus. Lege primam Hieronymi ex tom. IV, epistolam ad Paulinum scriptam, quæ mirifice cum hoc capite convenit. Augustinus, l. VIII Civit., c. 4 : *Plato*, inquit, *cum esset Atheniensis honesto apud suos loco natus, et ingenio mirabili longe suos condiscipulos anteiret, parum tamen putans perficiendæ philosophiæ sufficere seipsum, ac Socraticam disciplinam, quam longe lateque potuit, peregrinatus est, quaquaversum eum alicujus nobilitate scientiæ percipiendæ fama rapiebat. Itaque et in Ægypto didicit quæcumque illic magna habebantur ac docebantur*, etc. Meminit ejusdem contra Academ., l. III, c. 23. Ambrosius quoque, serm. 18, in psal. CXVIII, testatur Platonem eruditionis gratia, ut Mosaicæ legis oracula et prophetarum dicta cognosceret, in Ægyptum esse profectum. Scito Platonicam et Pythagoricam disciplinam bona ex parte ex doctrina fluxisse mosaica : id quod de Platone Euseb. per totum undecimum de Præparatione evangel. librum multis et evidentibus exemplis docet. Et Cyrillus contra Julianum liquidis testimoniis hoc idem dicit. Origenes, contra Celsum l. VI, testatur, Platonem ea, quæ in Phædro scripsit, ab Hebræis transcripsisse. Ambrosius ad quemdam Irenæum scribens, ep. VI, l. I, testatur, Pythagoram ex populo Judæorum genus duxisse, et Mosen legisse, indeque sua accepisse symbola. Mirum itaque est, cur Lactantius dicat, ipsos ad Judæos non pervenisse. Betul.

Ad Judæos... non accesserint. At alii patres eos non tantum conversatos esse cum Judæis, sed etiam ideo Ægyptum adiisse tradunt, ut Mosis doctrinam cognoscerent. Malchus in Vita Pythagoræ confirmat, hunc non modo Arabas et Ægyptios, sed et Hebræos et Chaldæos adiisse. Bun.

Aversos... ne scire possent. Nullam, immo falsam esse hanc rationem, observavit Vockerodt in diss. de Notitia Divin. litterarum inter Gentes, p. 276. Bun.

Notescere. Ita restitui ex veterrimis mss. 5 Reg., 2 Bonon., Cadc., et 5 aliis recentioribus. In 3 rec. est *noscere*; in 10 rec. et in vulgatis est *cognoscere.*

Ultimo tempore. Per ultimum tempus intelligit Lactantius tempus novi fœderis, quod in sacro codice D poni pro tempore novi testamenti Kimchi non male pluribus observavit. Walch.

Ducem magnum, etc. Jesum Christum Magnum dicit, comparatione Moseos vel Josuæ. Prophetæ Christum quandoque principem appellarunt, ut Esaiæ LV cap., ad quem locum hic respexisse videtur. *Ecce*, inquit sub persona Patris, *testem populis dedi eum, ducem ac præceptorem Gentibus. Ecce gentem quam nesciebas vocabis*, etc.

Exteris gentibus. Recte, id est, paganis, quos Judæis opponit auctor noster sed et infra, cap. 11, dicit, *ad exteras converteret nationes.* Betulei editio habet, *cæteris gentibus*, sed minus bene; aliæ editiones legunt *cæteris nationibus.* Recte Heumannus ex antiquis editis legit *exteris gentibus.* — *Exteris gentibus.* Hanc quam Cellarius ejeceral, lectionem habent Sublac., Rost., Roman., etc., ep. cap. XLIII : *Ut aliam sibi plebem fideliorem de exteris gentibus congregaret.* Bun.

CAPUT III.

Sapientia et religio divelli non possunt; necessarium est ut naturæ Dominus sit uniuscujusque pater.

Deorum cultus, ut in priore libro docui, non habet sapientiam, non modo quia divinum animal hominem terrenis fragilibusque substernit, sed quia nihil ibi disseritur, quod proficiat ad mores excolendos vitamque formandam : nec habet inquisitionem aliquam veritatis, sed tantummodo ritum colendi, qui non officio mentis, sed ministerio corporis constat. Et ideo non est illa religio vera judicanda; quia nullis justitiæ virtutisque præceptis erudit efficitque meliores. Ita philosophia, quia veram religionem, id est summam pietatem non habet, non est vera sapientia. Nam si divinitas, quæ gubernat hunc mundum, incredibili beneficentia genus hominum sustentat, et quasi paterna indulgentia fovet, vult profecto gratiam sibi referri, et honorem dari : nec constare homini ratio pietatis potest, si cœlestibus beneficiis extiterit ingratus; quod non est utique sapientis. Quoniam igitur, ut dixi, philosophia et religio deorum disjuncta sunt, longeque discreta, si quidem alii sunt professores sapientiæ, per quos utique ad deos non aditur, alii religionis antistites, per quos sapere non discitur; apparet, nec illam esse veram sapientiam, nec hanc religionem. Idcirco nec philosophia potuit veritatem comprehendere, nec religio deorum rationem sui, qua caret, reddere. Ubi autem sapientia cum religione inseparabili nexu cohæret, utrumque verum esse necesse est; quia et in colendo sapere debemus, id est scire, quid nobis et quomodo sit colendum, et in sapiendo colere, id est re et actu, quod scierimus, implere.

Ubi ergo sapientia cum religione conjungitur? Ibi scilicet, ubi Deus colitur unus; ubi vita et actus omnis ad unum caput et ad unam summam refertur; denique iidem sunt doctores sapientiæ, qui et Dei sacerdotes. Nec tamen moveat quemquam, quia sæpe factum est, et fieri potest, ut philosophus aliquis deorum suscipiat sacerdotium : quod cum fit, non tamen conjungitur philosophia cum religione; sed et philosophia inter sacra cessabit, et religio, quando philosophia tractabitur. Illa enim religio muta est, non tantum, quia mutorum est, sed quia ritus ejus in manu et digitis est, non in corde, aut lingua, sicut nostra quæ vera est. Idcirco et in sapientia religio, et in religione sapientia est. Ergo non potest segregari; quia sapere nihil aliud est, nisi Deum verum justis ac piis cultibus honorare. Multorum autem deorum cultus non esse secundum naturam, etiam hoc argumento colligi potest et comprehendi : Omnem Deum, qui ab homine colitur, necesse est inter solemnes ritus et precationes patrem nuncupari, non tantum honoris gratia, verum etiam rationis; quod et antiquior est homine, et quod vitam, salutem, victum præstat, ut pater. Itaque et Jupiter a precantibus pater vocatur, et Saturnus, et Janus, et Liber, et cæteri deinceps; quod Lucilius in deorum concilio irridet :

> Ut nemo sit nostrum, quin pater optimu' divum;
> Ut Neptunu' pater, Liber, Saturnu' pater, Mars,
> Janu', Quirinu' pater, nomen dicatur ad unum.

Quod si natura non patitur, ut sint unius hominis multi patres (ex uno enim procreatur) ergo deos etiam multos colere contra naturam est, contraque pietatem.

Unus igitur colendus est, qui potest vere pater nominari. Idem etiam dominus sit necesse est; quia sicut potest indulgere, ita etiam coercere. Pater ideo appellandus est, quia nobis multa et magna largitur : dominus ideo, quia castigandi ac puniendi habet maximam potestatem. Dominum vero eumdem esse, qui sit pater, etiam juris civilis ratio demonstrat.

VARIORUM NOTÆ.

Officio mentis. Ideo lex jubet, ut Dominum ex toto corde amemus.

Ita. Sic vet. edit. Rom. et omnes ms. præter recentissimos 1 Reg. et 2 Colb., in quibus, ut in editis, est *Itaque.*

Hanc religionem. Subaudivi *veram.*

Qua caret. Ita reposui ex ms. et 12 vet. editis. *Quia* recentiorum editorum est.

Utrumque verum esse. Francius legendum conjiciebat, *utramque veram esse.*

Ubi autem sapientia cum religione inseparabili... implere. Integra hæc sectio neglecta est in primis edd. Subl., Rost., Ven. 1471, et præsertim in ed. Sublac. Bun.

Conjungitur? Ibi scilicet. Ex ms. et plerisque impressis addidi *Ibi*, quod 4 scriptis et 2 editis rec. deest.

Vita et actus. Sæpe nostro actus, ut Minucio et aliis, est actio. Vid. l. III, c. 19; l. IV, c. 5; l. V, c. 9, de Ira c. 12, c. 17. Bun.

Doctores sapientiæ. Id in christiana religione factum est, quia apostoli sunt doctores et sacerdotes : prædicant doctrinam Evangelii, et sacris præsunt mysteriis.

Ut Pater. Spoliat deos Gentium patris epitheto auctoritate juris et naturalis et civilis : quod certe in ipsos non competit. Quia patris nomen non modo soli Deo, sed etiam semper convenit. Illi autem, quia aliquando patres, et esse, et nominari cœperunt, dii esse non possunt. Nam Deus ἄχρονος est pater, qui genuit etiam filium ἄχρονον. Est enim ὁμήλικος γενετῆρ, ut Nonnus eum compellat. Ipsi autem in tempore nati sunt, si volumus Hesiodo fidem habere. Non opus est hic allegare auctoritatem Christi, qui apud Matth. cap. XXIII, unum esse dicit Patrem, eum nempe, qui in cœlis est. Betuleius.

Pater, nomen dicatur ad unum. Fr. Douza et Seldenus legunt, *omnes dicamus ad unum.* Vide Seldenum de Diis Syris Syntag. II; sic edidit etiam Cl. Vossius de Idololatria lib. II, cap. 16. Gallæus. — Hi tres versus ex Lucilii Satyris desumpti sunt.

Multi patres. Lego *multi* cum mss. et Cellario. Vulgati habent, *plures.*

Juris civilis ratio demonstrat. Patribus olim summa in liberos erat potestas, adeo ut jus vitæ ac necis habuerint, quemadmodum domini in servos (l. 11, *D. de suis et leg. hær. l. fin., c. de Patr. potest., l.* I, *Cod. Theod., de Caus. liber.*). Sopater in Hermogen. et Simplicius in Epict. Hæc patris in liberos majestas ab Attica lege migravit Romam (sub Consulib.);

Quis enim poterit filios educare, nisi habeat in eos domini potestatem? Nec immerito paterfamilias dicitur, licet tantum filios habeat : vindelicet nomen patris complectitur etiam servos, quia familias sequitur, et nomen familiæ complectitur etiam filios, quia pater antecedit : unde apparet eumdem ipsum, et patrem esse servorum, et dominum filiorum. Denique et filius manumittitur tamquam servus, et servus liberatus patroni nomen accipit, tamquam filius. Quod si propterea paterfamilias nominatur, ut appareat eum duplici potestate præditum, quia et indulgere debet, quia pater est, et coercere, quia dominus; ergo idem servus est, qui et filius; idem dominus, qui et pater. Sicut igitur naturæ necessitate non potest esse nisi unus pater, ita nec dominus nisi unus; quid enim faciat servus, si multi domini diversa imperaverint? Ergo contra rationem contraque naturam sunt religiones multorum deorum; siquidem nec patres multi possunt esse, nec domini : deos autem et patres, et dominos nuncupari necesse est.

Teneri ergo veritas non potest, ubi homo idem multis patribus dominisque subjectus est, ubi animus in multa dispersus, huc atque illuc divagatur. Nec habere ullam firmitatem religio potest, quando certo et stabili domicilio caret. Cultus igitur deorum veri esse non possunt, eodem modo, quo matrimonium dici non potest, ubi mulier una multos viros habet sed hæc aut meretrix, aut adultera nominabitur; a qua enim pudor, castitas, fides abest, virtute careat necesse est. Sic et religio deorum impudica est incesta, quia fide caret, quia honos ille instabilis et incertus, caput atque originem non habet.

CAPUT IV.

De sapientia itidem et religione, atque de jure patris et domini.

Quibus rebus apparet, quam inter se conjuncta sint sapientia et religio : sapientia spectat ad filios, quæ exigit amorem; religio ad servos quæ exigit timorem. Nam sicut illi patrem diligere debent et honorare, sic hi dominum colere ac vereri. Deus autem, qui unus est, quoniam utramque personam sustinet, et patris, et domini; et amare eum debemus, quia filii sumus, et timere quia servi. Non potest igitur nec religio a sapientia separari, nec sapientia a religioni secerni; quia idem Deus est, qui et intelligi debet, quod est sapientiæ, et honorari, quod

VARIORUM NOTÆ.

Athenis enim Solon legem tulit περὶ τῶν ἀκρίτων, qua filium necare parenti permissum, ut auctor est Sext. Empiric. libro III, Pyrrhon. Hypoth.

Nisi habeat in eos domini potestatem. Hæc lectio est multorum mss. inter quos sunt duo vetustissimi Regii, et 5 edit. Sic et Lactantius, lib. V, cap. 6, scribit *jure dominorum*. In 6 scriptis et decem impressis legitur *dominii*, quæ vox deest in 2 mss. Reg. rec. et 2 vet. edit. Rom.

Paterfamilias, etc. Quemadmodum paterfamilias dicitur is, qui in domo dominium habet, quamvis filium non habeat: sic servientium quoque solemus appellare familiam, auctore Ulpiano, leg. Pronuntiatio, § Famil. appel., ff. de verb. sig. Et ob id (teste Macrobio) majores omnem dominis invidiam, omnem servis contumeliam detrahentes, dominum patremfamilias, servos familiares appellarunt. BETULEIUS.

Et filius manumittitur. Καταχρηστικῶς id quidem. Nam proprie liberi emancipantur, servi manumittuntur. Hoc claret ex tit. 5 Instit. qui est de Libertinis. Illud ex tit. 12, qui docet quibus modis jus patriæ potestatis solvatur. Utrumque quidem a manu, id est imperio dictum. Cæterum emancipandi verbum etiam ad alias res pertinet, de quo videndus est Budæus in Annotation. prioribus. BETUL.

Patroni nomen accipit. Servis, quibus domini summum libertatis pretium persolvebant, nomen ex se vel alterum, vel etiam tertium dabant. Prænonem Marci Damas Persianus a patrono accepit. Tertii meminit etiam Juvenalis,

Tanquam habeas tria nomina.

Id est: per manumissionem, ultra servile nomen, prænomen et nomen a patrono acquisiveris. Eodem id modo fiebat, quo hæredes testamento in nomen familiamque adoptabantur. Qui vero a dominis manumittebantur, alii cives Romani fiebant, alii dedititii, alii Latini. De quo post Theophilum Institutionum paraphrastem, vide Politianum cap. 34; Miscel. Alciatum, cap. 14 libri I Parerg.; Alexandrum ab Alexandro libro IV, cap. 10, Genial. dierum. BETUL.

Quia et indulgere. Ita cum cunctis editis omnes mss. excepto uno Reg. in quo erat a prima manu *qui*; et sic legere mallem. Vide seq.

Quia pater est. Additum *est* ex omnibus fere mss. et plerisque editis.

Si multi. Quare Terentianus ille Servus scire volebat quotnam sibi essent domini. Hinc Philo Judæus post Homerum Iliad. VI, ait *bonam non esse multorum dominationem*; *unus igitur sit dominus, sit unus rex.*

Et incesta. Mss. 4 rec. et 8 impressi *incerta*: sed minus bene.

Incertus. Ita omnes scripti, dempto 1 Reg. recentiore, et omnes editi præter 4 quibus est *incestus*. Recte Thomasius defendit lectionem *incertus*.

Deus. Constructio phrasis vitiosa; dicere debuisset : *Deum... et amare debemus.*

Utramque personam sustinet. Sic de Ira c. 23: *Utraque persona in eo venerabilis. Persona*, id est, *munus, conditio.* Sæpe Cicero, *personam tenere, sustinere*; e. g. l. II de Oratore cap. 24 : *Tres personas unus sustineo... meam, adversarii, judicis.* BUN.

Et timere, quia servi. Timor apud Prophetas fere reverentiam majestatis divinæ, adeoque religionem significat: cum Apostolus timorem cum Philosophis mali opinionem dicat, quam odium comitatur, juxta tragicum illud tyrannicumque : *Oderint, dum metuant.* Hoc modo Dominum timent, qui non bonitatem ejus inestimabilem, sed justitiam inevitabilem considerant : non ut salvatorem amant, sed ut judicem et quasi Væjovem quemdam extimescunt. Timorem autem idem cum religione apud Prophetam et Sapientem esse, testatur Græca translatio : εὐσέβειαν, id est, religionem (sic enim Tertull. interpretatur) idem quod est sapientia, dicit. Pari modo exponunt etiam oraculum Propheticum, πνεῦμα γνώσεως καὶ εὐσεβείας ἐμπλήσει αὐτόν. Ex his facile colligere est, qua significatione utrinque timoris vox accipienda sit; nec sine Scripturæ exemplo Lactantium timorem, hoc est, religionem cum sapientia tam arcto vinculo copulasse. Videtur autem Lactantius alludere ad illud Malach. I : *Filius honorat Patrem et servus dominum suum. Si ergo pater ego sum, ubi est honor meus? et si Dominus ego sum, ubi est timor meus?* Quo loco procul dubio timoris nomen pro veneratione accipiendum est, et sollicitudine, ne is offendatur per nos, quem summo studio colimus et amamus; et id ipsius, non nostri causa. BETULEIUS.

est religionis. Sed sapientia præcedit, religio sequitur: quia prius est, Deum scire, consequens, colere. Ita in duobus nominibus una vis est, quamvis diversa esse videatur. Alterum enim positum est in sensu, alterum in actu. Sed tamen similia sunt duobus rivis ex uno fonte manantibus. Fons autem sapientiæ et religionis, Deus est: a quo hi duo rivi si aberraverint, arescant necesse est; quem qui nesciunt, nec sapientes esse possunt, nec religiosi.

Sic fit, ut philosophi, et qui deos colunt, similes sint aut filiis abdicatis, aut servis fugitivis; quia neque illi patrem quærunt, neque hi dominum: et sicut abdicati hæreditatem patris non assequuntur, et fugitivi impunitatem: ita neque philosophi immortalitatem accipient, quæ est regni cœlestis hæreditas, id est summum bonum, quod illi maxime quærunt, neque cultores deorum pœnam sempiternæ mortis effugient, quæ est animadversio veri domini adversus fugitivos suæ majestatis ac nominis. Deum vero esse patrem, eumdemque dominum, utrique ignoraverunt, tam cultores deorum, quam ipsi sapientiæ professores: quia aut nihil omnino colendum putaverunt, aut religiones falsas approbaverunt, aut, etiamsi vim potestatemque summi Dei intellexerunt, ut Plato, qui ait unum esse fabricatorem mundi Deum, et M. Tullius, qui fatetur hominem præclara quadam conditione a summo Deo esse generatum; tamen ei debitum cultum tamquam summo patri non reddiderunt, quod erat consequens ac necessarium. Deos autem neque patres, neque dominos esse posse, non tantum multitudo, ut supra ostendi (*scil. cap. præced.*), sed etiam ratio declarat: quia neque fictum esse a diis hominem traditur, neque deos ipsos antecedere originem hominis invenitur; siquidem fuisse in terra homines, antequam Vulcanus, et Liber, et Apollo, et ipse Jupiter nascerentur, apparet. Sed neque Saturno fictio hominis, neque Cœlo patri ejus assignari solet.

Quod si nullus eorum, qui coluntur, formasse a principio atque instituisse hominem traditur; nullus igitur ex his pater hominis nuncupari potest, ita ne Deus quidem. Ergo fas non est venerari eos a quibus non sit homo generatus; quia neque a multis generari potest. Unus igitur ac solus coli debet, qui Jovem, qui Saturnum, qui Cœlum ipsum, terramque antecessit. Is enim necesse est hominem figuraverit, qui ante hominem cœlum terramque perfecit. Solus pater vocandus est, qui creavit; solus dominus nuncupandus, qui regit, qui habet vitæ ac necis veram et perpetuam potestatem; quem qui non adorat, et insipiens servus est, qui dominum suum aut fugiat, aut nesciat, et impius filius, qui suum verum patrem, vel oderit, vel ignoret.

CAPUT V.

Oracula prophetarum sunt inspicienda; et de temporibus eorum, atque judicum et regum.

Nunc, quoniam docui sapientiam et religionem non posse diduci, superest ut de ipsa religione ac sapientia disseramus. Sentio quidem, quam sit difficilis de rebus cœlestibus disputatio: sed tamen audendum est, ut illustrata veritas pateat, multique ab errore atque interitu liberentur, qui eam sub velamine stultitiæ latentem aspernantur ac respuunt. Sed prius quam incipiam de Deo et operibus ejus dicere, mihi pauca de prophetis ante dicenda sunt, quorum testimoniis nunc uti necesse est; quod in prioribus libris ne facerem, temperavi. Ante omnia, qui veritatem studet comprehendere, non modo intelligendis prophetarum vocibus animum debet intendere, sed etiam tempora, per quæ quisque illorum fuerit, diligentissime inquirere; ut sciat et quæ futura prædixerint, et post quos annos prædicta completa sint. Nec difficultas in his colligendis inest ulla; testati sunt enim sub quo quisque rege divini Spiritus fuerit passus

VARIORUM NOTÆ.

Quamvis diversa esse videatur Ita potiores mss. et quamplures editi. Scripti recentiores cum 5 vulgatis *videantur*.

Filiis abdicatis, aut servis fugitivis. Mos erat Græcorum, ut liberi qui voluntati paternæ ac honestis moribus tenaciter repugnarent, a parentibus abdicarentur, probata apud judicem abdicationis causa. Apud Lucianum et Quintilianum in Declamationibus leguntur abdicationis causæ. Abdicatus autem carebat alimentis et omni ope a patre in vita, et post mortem successione in bonis. De abdicatione mentio apud Aristotelem in fine octavi Ethicor. Senec. lib. III Controvers. Hic mos non est permissus ad Romanos transire, ut in leg. *Abdicatio* Cod. de patern. potestate, quam declarat et restituit Alciatus secundo, dispunctione cap. 28. Isæus. — Fugitivorum servorum pœna fuit pugna cum bestiis. Cujus rei exemplum est Androdus servus apud Gellium lib. v, cap. 14. Quamquam stigmatibus notatos legimus a dominis eos clementiore pœna. Betuleius.

Accipient. Sic reposui ex cunctis fere mss. et edit. Cellar. et in altero membro sequitur, *effugient*. In 4 Reg. et Jun., est *accipiunt*.

Plato.... et M. Tullius. Ille præcipue in Tim., hic vero in I de Legib. Vide et Eusebium de Præparat. Evangel. lib. II, cap. 15. — *M. Tullius, qui fatetur hominem præclara.* Cicero de Legibus lib. I, cap. 7. *Animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus hominem, præclara quadam conditione generatum est a supremo Deo.* Cell.

Qui creavit. Id est, genuit, generavit, ut infra c. 8. Sic Phædrus, lib. I, fab. 6, fin., *Si crearit liberos.* Bun.

Fictum esse a diis hominem. Mss. 7 rec. *ab iis*; Regio-Put. et 8 impressi *ab his*.

Qui habet vitæ ac necis, etc. Alludit ad antiquam dominorum in servos potestatem, quibus vitæ necisque potestas fuit: quæ postea Imp. Antonini constitutione prohibita fuit, ne sine causa legibus cognita in servos suos supra modum sævirent; ut est in Instit. de his qui sunt sui vel alieni juris. lib. I. Cod. de emend. serv. At Deus non modo necis potestatem habet, sed etiam post necem, ut est apud Lucam capite XII, conjiciendi in gehennam. Betuleius.

Diduci. Ita noster de Opif., c. 9: *Quum acies oculi utrinsque* diducitur. Seneca ep. 113: *Separati esse debent. Ita alter ab altero debet esse* diductus, *ut duo sint.* Idem de Vita Beata, cap. 6: *Negant voluptatem a virtute posse* diduci. Bun.

Sub velamine stultitiæ. Isæus, *sub velamine justitiæ*,

instinctum. Multique scriptos libros de temporibus ediderunt, initium facientes a propheta Moyse, qui trojanum bellum septingentis fere annis antecessit. Is autem, cum per annos quadraginta populum rexisset, successorem habuit Jesum, qui septem et viginti annis tenuit principatum.

Exinde sub Judicibus fuerunt per annos trecentos septuaginta. Tum mutato statu, reges habere cœperunt: quibus imperium tenentibus per annos quadringentos quinquaginta usque ad Sedechiæ regnum, oppugnati a rege Babylonio, captique Judæi, diuturnum servitium pertulerunt; donec septuagesimo post anno eos Cyrus major terris ac sedibus suis redderet, qui per idem tempus in Persas suscepit imperium, quo Romæ Tarquinius Superbus. Quare cum omnis temporum series, et ex Judaicis, et ex Græcis Romanisque historiis colligatur, etiam singulorum prophetarum tempora colligi possunt; quorum sane ultimus Zacharias fuit, quem constat sub Dario rege, secundo anno regni ejus, octavo mense cecinisse. Adeo antiquiores etiam Græcis scriptoribus prophetæ reperiuntur. Quæ omnia eo profero, ut errorem suum sentiant, qui Scripturam sacram coarguere nituntur, tanquam novam et recens fictam, ignorantes ex quo fonte sanctæ religionis origo manaverit. Quod si quis collectis perspectisque temporibus, fundamentum doctrinæ salubriter jecerit, et veritatem penitus comprehendet, et errorem cognita veritate deponet.

VARIORUM NOTÆ.

vitiose. Vid. not. cap. 2. *Cujus* (stultitiæ) *velamento*. Plures edd. antiquæ etiam hic, *sub velamento*.

Multique scriptos libros, etc. Ita scripto cum vet. excusis 8, et omnibus mss. præter 1 Reg. rec. et 5 edit. qui ferunt, *scriptores*. Ex iis qui ante Lactantii tempora de Judaicis rebus scripserunt, nihil quod ego sciam, extat, præter Josephi scripta, et quæ Philonis titulo circumferuntur, et Egesippi quinque libros cum anacephalæosi. Justus quidam ex Tyberiade Galilæus ad imitationem Josephi scripsit: qui tamen ab ipso Josepho notatus fuit mendacii, ut Hieronymus in Catologo Scriptorum Ecclesiasticorum refert. Περὶ τῆς ἀρχαιογονίας Moseos et Judaicæ gentis scripserunt Aristobulus, Demetrius, et Eupolemus, quæ et ipsa Hieronymi etiam temporibus interierunt. De vitis Prophetarum interiit Melitonis Asiani liber. Extat Epiphanii, Constantiæ Cypri episcopi, de vitis Prophetarum liber. Habemus Synopsin Theodori et Dorothei; et Chronicus est etiam tertius Theophili sermo. BETULEIUS.

Septingentis fere annis. Sic restitui ex edit. 2 vet. Rom. et Is. aliisque multis in marg. necnon ex 30 et amplius mss. quorum duo sunt veterrimi: quod ad veriorem (ut plerique existimant) chronologiam propius accedit, quam *nongentis* vel *nongentos* recentiorum 4 Reg., 5 Vatic., 1 Sorbon., 1 Clarom. et Marm. a prima manu atque 11 excusorum. At puto utramque hanc supputationem mendosam esse: Bucholceri probabiliorem judico, qui putat Moysen trojanum bellum 415 vel circiter antecessisse. Eutropius 410 annos intercessisse existimat. GALLÆUS. — *Nongentis fere annis*. Eadem fere Porphyrii impii ratio annorum fuit, qui teste Eusebio 800 pene et quinquaginta annis Trojano bello Mosen seniorem fecit. Cæterum ipse Eusebius in Chronicis, Porphyrii errorem castigans, 328 annos inter Mosis ducatum et Trojanum excidium ponit: sed in ipsa Eusebii Chronologia invenio annos 347. Atque idem Eusebius de Præparat. Evang., libro x, capite 3. Inde, inquit, a captivitate Trojana, si quadringentos ascendendo annos auferas, ad Mosen et terrigenam Cecropem devenies. Cyrillus, lib. I contra Julianum refert, Trojam expugnatam post Mosen 410 annis, judicante apud Hebræos Esebone (vel Abesam). Sed ex Phrygionis Chronico, inter Mosis ducatum et Trojanum excidium non plures quam 322 annos intercessisse invenio. Nam Mosen ponit anno ab orbe condito 2454, Trojanum vero excidium 2775. Ex Beda Anglosaxone colligo annos 308. Labdonem judicem Hebræorum, cujus anno tertio Trojam captam scribit, anno 2708. Augustinus præterea, libro XVIII Civit. Dei, cap. 8, quædam de Mosis ætate scribit. BETULEIUS. — Sed tota hæc tempora supputandi ratio non est adeo facilis, propter differentias in examinandis judicum temporibus. Verum hæc ad chronologiæ studiosos non Theologos spectant. Quidquid enim dicas, Moyses ad minus trecentis et amplius annis Bello Trojano prior est. Quidam tamen, ut Pezeronius atque Vossius his ultimis sæculis septuaginta Interpretes secuti, opinantur Mosem excidio Trojano septingentis circiter vetustiorem fuisse. Sed hæc ad alios mittimus.

Jesum. Sic lego cum 2 vet. Rom. editis et omnibus mss. præter 2 rec. in quibus est *Josue*; 1 alii *Josua*; 1 alteri *Josuam*; editis 9, *Josuem*.

Septem et viginti. In ea supputatione ducatus Josue non concordant inter se Chronologi. Sed hæc ad alios.

Sub judicibus fuerunt per annos trecentos septuaginta. Ms. Pal. CCCLXXX. At Scriptura Act. XIII, 20, dicit, *Quadringentos et quinquaginta annos*.

Per annos quadringentos quinquaginta. Sic restitui Lactantio ex mss. 7 Vatic., 6 Reg. quorum duo sunt antiquissimi, Canc., Jun., 4 Colbert., Nav., Vict., Gat., Torn., Ultr., Em., 1 Clarom., Brun. Multum hic variant mss. In 2 Bon. est *quadringentos quadraginta*; in 5 Vatic., 4 Reg., Pen. et in 15 excusis, *quadringentos sexaginta*; in 1 Colbert. et ed. Spark. *quadringenta* LXX., mendose; in 1 Reg., 1 Clarom., 1 Sorbon. est solummodo *per annos quadringentos*. Sed quamlibet lectionem sequaris, cum chronologis non conveniunt hi calculi. Vide, si lubet, Concordiam Regum et Paralipomenon Joan. Bapt. le Brun, Parisiis editam anno 1671, vel saltem Tabulam Chronologicam ei præfixam.

Capti Judæi. De hoc vide IV Reg. cap. 25; Jerem., XXXIX et LII.

Septuagesimo post anno eos, etc. Id quod a Jeremia prædictum fuerat: *Post anno eos Cyrus major terris ac sedibus*. Edit. Sublac. habet, *post annos Cyrus major captivos Judæos terris ac sedibus*. Et vero pro *eos* 31 mss. et 6 editi habent *captivos Judæos*, quod a Lactantio scriptum fuisse nusquam in animum induxerim; siquidem mox præcessit *captique Judæi*. — Cyrus in Persas cœpit imperium Olympiade LXI, anno ante vulgarem æram 536.

Romæ Tarquinius Superbus. Vide Orosium lib. II, cap. 6. Consentiunt Eusebius et Beda. Sed constat Zorobabelem Judæorum ducem Jehosua pontifice fuisse, anno Servii Tullii trigesimo secundo, qui fuit annus ab Urbe cond. 207, Orbis conditi 3417, Olympiade LVIII. Cæterum Tarquinii tempore a Cambyse templi ædificatio interdicta fuit, et a Dario rursus concessa. BETUL.

Cecinisse. Id est, *prophetavisse*.

Adeo antiquiores, etc. Prophetas Græcis scriptoribus antiquiores esse, docent Theophilus ad Autolycum Serm. 3, Justinus Martyr ad Gentes. Josephus contra Appionem, Eusebius libro x de Præparat. Evang. cap. 3, Augustinus libro XVIII de Civitate Dei, capite 37. Pythagoras, qui cum postremis prophetarum floruit, inter primos et antiquissimos Græcorum fuit.

CAPUT VI.

Deus omnipotentem genuit Filium; atque de eo testimonia Sibyllarum et Trismegisti.

Deus igitur machinator constitutorque rerum, sicuti in secundo libro (*scilicet*, cap. 9) diximus, antequam præclarum hoc opus mundi adoriretur, sanctum et incorruptibilem spiritum genuit, quem Filium nuncuparet. Et quamvis alios postea innumerabiles per ipsum creavisset, quos angelos dicimus, hunc tamen solum primogenitum divini nominis appellatione dignatus est, patria scilicet virtute ac majestate pollentem. Esse autem summi Dei Filium, qui sit potestate maxima præditus, non tantum congruentes in unum voces Prophetarum, sed etiam Trismegisti prædicatio, et Sibyllarum vaticinia demonstrant. Hermes in eo libro, qui ὁ λόγος τέλειος inscribitur, his usus est verbis : ὁ Κύριος καὶ τῶν πάντων ποιητής, ὃν Θεὸν καλεῖν νενομίκαμεν, ἐπεὶ τὸν δεύτερον ἐποίησε θεὸν ὁρατὸν καὶ αἰσθητόν· αἰσθητὸν δέ φημι οὐ διὰ τὸ αἰσθέσθαι αὐτόν, περὶ γὰρ τούτου οὐκ ἔστι πότερον αὐτὸς αἴσθοιτο, ἀλλ' ὅτι εἰς αἴσθησιν ὑποπέμπει καὶ εἰς νοῦν. Ἐπεὶ τοῦτον ἐποίησε πρῶτον, καὶ μόνον, καὶ ἕνα, καλὸς δὲ αὐτῷ ἐφάνη, καὶ πληρέστατος πάντων τῶν ἀγαθῶν, ἡγίασέ τε καὶ πάνυ ἐφίλησεν ὡς ἴδιον τόκον. Sibylla Erythræa in carminis sui principio, quod a summo Deo exorsa est, filium Dei Ducem et Imperatorem omnium his versibus prædicat :

Παντοτρόφον κτίστην, ὅστις γλυκὺ πνεῦμ' ἐν ἅπασι.
Κάττετο, χ' ἡγητῆρα Θεὸν πάντων ἐποίησε.

Et rursus in fine ejusdem carminis :

Ἀλλ' ὃν ἔδωκε Θεὸς πιστοῖς ἀνδράσσι γεραίρειν.

Et alia Sibylla præcipit hunc oportere cognosci :

Αὐτὸν σὸν γίνωσκε Θεὸν Θεοῦ υἱὸν ἐόντα.

Videlicet ipse est Dei Filius, qui per Salomonem sapientissimum regem divino spiritu plenum locutus est ea quæ subjecimus : « Deus condidit me in initio viarum suarum, in opera sua ante secula. Fundavit me in principio, antequam terram faceret, et antequam abyssos constitueret; priusquam prodirent fontes aquarum : ante omnes colles genuit me Dominus; fecit regiones, et fines inhabitabiles sub cœlo. Cum pararet cœlum, aderam illi; et cum secerneret suam sedem, cum super ventos faceret validas nubes, et cum confirmatos poneret montes sub cœlo : quando fortia faciebat fundamenta terræ, eram penes illum disponens. Ego eram, cui adgaudebat; quotidie

VARIORUM NOTÆ.

Adoriretur. Legere mallem cum mss. Jun. et 1 Clarom., *adordiretur*. GALL.

Sanctum et incorruptibilem. Mss. Jun. Pen. et 1 Colbert. in marg. edit. Paris. 1525, Ald., Graph., Is., addunt *et incomprehensibilem*; unde edit. Rom. 1470, *inreprehensibilem*; mss. 4 Reg. rec., 4 Colb., Cauc., octo alii et 8 excusi *irreprehensibilem*. Hæc autem dictio abest ab antiquioribus et potioribus mss. 2 Bonon., 2 Reg., 3 al. Reg. rec., Tax., 1 Sorbon., 1 Clarom. et edit. Thys. et Gall. Quod hic dicit Lactantius, *Sanctum et incorruptibilem spiritum genuit, quem filium nuncuparet*, cave ne intelligas Spiritum sanctum esse Filium, sed sicut dicitur, quod *Deus spiritus est*.

Per ipsum creavisset. Duas illas dictiones *per ipsum*, addendas censeo, ut dicatur, Deum per filium suum fecisse mundum, ut etiam docent SS. Scriptores Johannes et Paulus. Hæ duæ dictiones *per ipsum* leguntur in mss. 2 Bonon., Cauc., 7 Reg. et 20 aliis, necnon in editis 2 vet. Rom. et sex aliis. Nonnulli scripti et excusi habent, *per se ipsum* : absunt autem a 3 Reg., 1 Clarom. et editis Gymn. et Fasitel.

Divini nominis appellatione, etc. Imo hoc a natura habet, non ex eo quod dignatus sit illum divini nominis appellatione. GALLÆUS.

Trismegisti. Τρισμέγιστος, ter maximus. Hæc in Asclep. cap. 4. De Hermetis Trismegisti auctoritate multa scribit Augustinus Steuchus lib. VII Perennis philosophiæ. BETULEIUS.

Ὁ λόγος τέλειος. Lat. *Verbum perfectum*.

Ὁ Κύριος, etc. Latine : *Dominus atque omnium creator, quem Deum vocare censemus, quia secundum Deum fecit visibilem et sensibilem. Sensibilem autem assero, non ideo quia ipse sentit (hoc enim non est, utrum ipse sentiat), sed quia ipse in sensum mittit et mentem. Quoniam ergo hunc fecit primum, et solum, et unum, pulcher autem ei visus est, et plenissimus omnium bonorum, sanctificavitque et amavit valde quasi proprium filium.*

Principio. Hæc vide apud Theophil. lib. II, ad Autolyc.

Παντοτρόφον. De Sibyllinis carminib. vide supra lib. I, cap. 6, pag. 28, ubi quid de iis sit sentiendum legitur. Latine :

Omnium nutritorem creatoremque, qui dulcem spiritum (omnibus
Apposuit, ac principem omnium Deum fecit.

Θεὸν. Sic restitui ex 2 vetustissimis mss. Regiis, 1 Sorbon., 3 Colbert., Brun. et edit. Rom. 1468, ac Gymnic. Et malo legere Θεὸν cum Opsopœio, eo quod Lactantius filium Dei Ducem et Imperatorem dicat omnium, quam Θεῶν *deorum* ex recentioribus mss. et impressis. *Sibyllar. serm.* 3.

Ἀλλ' ὃν. Ita reposui ex mss. 4 Regiis, quorum duo sunt antiquissimi, 2 Colbert., 1 Clarom., 1 Brun. aliisque. Et sic Opsopœius legebat. In codice Sibyllino mutilus est hic versus.

Sed quem dedit Deus fidelibus viris honorare.

Sibyllar. sermone 8.

Αὐτὸν σὸν. Sic iidem mss. et editi. In 1 Clarom. et edit. Rom. 1468 est σου. Lat.

Ipsum tuum cognosce Deum, qui Dei Filius est.

Videlicet ipse est Dei filius. Ita mss. antiquissimi 2 Bonon., 2 Reg., 2 al. Regii, Tax., Pen. et editi quinque. In Cauc. Jun. et 18 scriptis rec. atque octo excusis additur *et*.

Deus condidit me, etc. Locus ex cap. VIII Proverbior., v. 22 usque ad 31. Et satis sit semel moneri lectorem, quod Lactantius quæ promit loca sacræ Scripturæ, ea fere ut cæteri antiqui Patres, ex versione Septuaginta Interpretum promit. ISÆUS.— *Condidit*, juxta textum Hebræum lege, *possidebat me ab initio*, etc. quod doctrinam catholicam de Verbi æternitate confirmat. Sed hæc omnia ad primævum textum sunt referenda.

Et fines inhabitabiles. Sic restitui ex omnibus mss. codicibus, cum in excusis habeatur, *et terras inhabitabiles*.

Cum confirmatos poneret montes. Librorum omnium editorum est hæc lectio, eamque requirunt præcedentia. *Ponebat* manuscriptorum est. Apud Septuaginta, Tertullianum et Cyprianum legitur, *ponebat fontes*; in 1. Colbert. rec. *ponebat ventos*.

Penes illum disponens. Ms. Brun., *Penes illum cuncta disponens*; 1 Colb., *contra*, pro, *cuncta*.

autem jucundabar ante faciem ejus, cum lætaretur orbe perfecto. » Idirco autem Trismegistus δημιουργὸν τοῦ Θεοῦ dixit, et Sibylla σύμβουλον appellat, quod tanta sapientia et virtute sit instructus a Deo Patre, ut et consilio ejus, et manibus uteretur in fabricatione mundi.

CAPUT VII.

De nomine Filii; atque unde Jesus et Christus appellatur.

Fortasse quærat aliquis hoc loco, quis sit iste tam potens, tam Deo carus, et quod nomen habeat, cujus prima nativitas non modo antecesserit mundum, verum etiam prudentia disposuerit, virtute construxerit. Primum scire nos convenit, nomen ejus ne Angelis quidem notum esse, qui morantur in cœlo, sed ipsi soli, ac Deo Patri; nec ante id publicabitur, ut est sanctis litteris traditum, quam dispositio Dei fuerit impleta. Deinde nec enuntiari posse hominis ore; sicut Hermes docet, hæc dicens :

Αἰτία δὲ τούτου τοῦ αἰτίου ἡ τοῦ θείου ἀγαθοῦ βούλησις, ἣ θεὸν προήνεγκεν, οὗ τὸ ὄνομα οὐ δύναται ἀνθρωπίνῳ στόματι λαληθῆναι.

Et paulo post ad filium :

Ἔστι τις, ὦ τέκνον, ἀπόῤῥητος λόγος σοφίας, ὅσιος περὶ τοῦ μόνου κυρίου πάντων, καὶ προεννοουμένου Θεοῦ, ὃν εἰπεῖν ὑπὲρ ἄνθρωπόν ἐστι. Sed quamvis nomen ejus, quod ei a principio pater summus imposuit, nullus alius præter ipsum sciat, habet tamen et inter Angelos aliud vocabulum, et inter homines aliud. Jesus quippe inter homines nominatur : nam Christus non proprium nomen est, sed nuncupatio potestatis et regni; sic enim Judæi reges suos appellabant. Sed exponenda hujus nominis ratio est propter ignorantium errorem, qui eum immutata littera Chrestum solent dicere. Erat Judæis ante præceptum, ut sacrum conficerent unguentum, quo perungi possent ii, qui vocabantur ad sacerdotium, vel ad regnum. Et sicut nunc Romanis indumentum purpuræ insigne est re

VARIORUM NOTÆ.

Δημιουργὸν τοῦ θεοῦ. Latine, *Opificem Dei.* Trismegistus in Pimandro c. 1. Demiurgon etiam Irenæus loco jam citato vocat, et alibi sæpe Valentinianorum animalem demiurgum confutans, et Apostolus cap. II ad Hebr. BETULEIUS.

Σύμβουλον. Latine, *Consiliatorem*, ex mss. 1 Colb., 1 Lips., Brun. Qua voce usus est Lactantius infra lib. IV, cap. 11.

Quod tanta sapientia et virtute sit instructus. Ita reposui ex omnibus mss. præterquam in 1 Colbert. cui est *quot;* corrupte, pro *quod.*

Fortasse quærat aliquis. Parrh., Junt., Ald., Crat., Gymn., in futuro, *fortasse quæret aliquis*, et probat Heumannus, quia et alibi ita loquatur. Recte quidem; sed alterum, *fortasse quærat*, æque rectum, et hic nititur auctoritate mss. Lips., Goth., Gryph., Torn., Betul., Thomas. et reliquorum. Lact. l. I, c. 3 et l. IV, c. 26 : *Dicat fortasse aliquis.* Ibid. 29 : *Fortasse quærat aliquis.* De Ira c. 15 : *Hic fortasse quærat aliquis.* Plura noto ad Epitom. c. 29. BUN.

Virtute construxerit. Ita mss. et editi. Francius, forte *virtus.*

Scire nos convenit, nomen ejus ne Angelis quidem notum esse. Quæ lectio majorem auctoritatem habet ex mss. 10 Reg. quorum duo sunt veterrimi, 6 Colb. sexque aliis et edit. 2 vet. Rom. et Betul. In 2 Reg. pro *ne* est *nec.* In Cauc., Jun., Lips., Pal. et 4 edit., *neque;* in 4 excusis Ald., Paris. 1525, Crat. Graph. *scire nomen ejus non convenit hominibus, neque Angelis quidem notum est.*

Ne Angelis quidem. Quia, ut ait Paulus ad Philipp. cap. 2, *dedit illi nomen quod est super omne nomen.*

Αἰτία. Latine : *Causa autem hujus causæ est divini boni voluntas, quæ Deum protulit, cujus nomen non potest humano ore dici.*

Θείου ἀγαθοῦ. In paucis admodum Θεοῦ. Ed. Tornes. in marg. *Dei*, ex ms.

Ἔστι, etc. Latine : *Est, o fili, secretus quidam sermo sapientiæ, sanctus circa solum Dominum omnium, et Domini ante mente percipientis* (percepti) *quem dicere supra hominem est.*

Ὅσιος περὶ τοῦ μόνου κυρίου πάντων. Hæc verba, quæ in aliquibus scriptis desunt, restituta sunt Lactantio, vel potius Hermeti, ex mss. Bonon., Cauc., Regiis, Tax., Em., Cant., Brun., 2 Colbert. In 1 Reg., 1 Sorbon. et in quibusdam editis desideratur καὶ προεννοουμένου Θεοῦ.

Θεοῦ. Ita restitui ex antiquissimis mss. 2 Bonon., Cauc., 1 Reg. 900 annor. aliis item 2 Regiis, 2 Colb., 2 Brun., edit. Rom. 1470, atque etiam anni 1497, et Isiana Romæ 1650. Sed in mss. 2 et 7 excusis est κυρίου. In plerisque mss. deest utrumque.

Jesus. Latine *servator.*

Chrestum. Suetonius refert, *impulsore Chresto* Judæos assidue fuisse tumultuatos : de Christo ipso, licet falso et impie, intellexit; veteres enim gentiles veri nominis ignoratione, Chrestum et Chrestianos, non Christum et Christianos dixere. Id me et hic Tertulliani locus in Apolog. docuit. *Si nominis* (inquit) *odium est, quis nominis reatus? quæ accusatio vocabulorum? nisi si aut Barbarum sonat aliqua vox nominis, aut infaustum, aut maledicum, aut impudicum. Sed et cum perperam Chrestianos* (sic ex sequentibus scribendum arbitror, ut et apud Tacitum lib. XV) *pronuntiatur a vobis* (*nam nec nominis certa est notitia penes vos*), *de suavitate, vel benignitate compositum est : oditur itaque in hominibus innocuis etiam nomen innocuum.* Hactenus Tertull. verba, ex quibus sane quod proposui confectum credo Χρῆστος suavem, facilem et benignum significat. Vide Sueton. in Claudio c. 25, Tertullianum Apologetic. cap. 3.

Ad sacerdotium, vel ad regnum, etc. Utrumque in Christo locum habet, qui et rex est, cujus regni non erit finis, ut Angelus Beatiss. Virgini promisit, et sacerdos in æternum, secundum ordinem Melchisedek. Unde Petrus Ecclesiam, id est, regnum Christi, recte regale sacerdotium appellavit. De unctione regis lege primum Samuelis librum, de sacerdotali vero chrismate, Levit. c. VIII. De sacerdotio Christi, adeoque ipsius unctione, nemo doctius aut plenius quam Paulus in Epist. ad Hebræos. BETULEIUS.

Vel ad regnum. Mos tamen iste ad alias quoque gentes postea dimanavit.

Indumentum purpuræ insigne est regiæ dignitatis. Ornamentum est regium, hoc rubicundo colore insinuans sanguinis imperium, et necis inferendæ potestatem. Quo sensu forte Horat. Tyrannos appellat Purpureos, 1 Od., 35.

> Purpurei metuunt tyranni,
> Injurioso ne pede proruas
> Stantem columnam.

Et ob hanc majestatem Deus haud dubie sacerdotis vestem fieri jussit purpuream (Exod. 39), et unicus salutis nostræ instaurator Christus cum a profligatis militibus Rex salutaretur, purpura indutus fuisse legitur. SALMUTH.

Αὐτούς. (*Vide infra.*) Latine :

Eos autem famulæ laverunt, et unxerunt oleo.

giæ dignitatis assumptæ : sic illis unctio sacri unguenti nomen ac potestatem regiam conferebat. Verum, quoniam Græci veteres χρίεσθαι dicebant ungi, quod nunc ἀλείφεσθαι, sicut indicat Homericus versus ille :

Αὐτοὺς δὲ δμωαὶ λοῦσαν, καὶ χρῖσαν ἐλαίῳ;

ob hanc rationem nos eum Christum nuncupamus, id est, unctum, qui hebraice Messias dicitur. Unde in quibusdam græcis scripturis, quæ male de Hebraicis interpretatæ sunt, ἠλειμμένος scriptum invenitur, ἀπὸ τοῦ ἀλείφεσθαι. Sed tamen utrolibet nomine rex significatur : non quod ille regnum hoc terrenum fuerit adeptus, cujus capiendi nondum tempus advenit; sed quod cœleste ac sempiternum, de quo disseremus in ultimo libro. Nunc vero de prima ejus nativitate dicamus.

CAPUT VIII.

De ortu Jesu in spiritu et in carne; de spiritibus et testimoniis Prophetarum.

In primis enim testificamur, illum bis esse natum; primum in spiritu, postea in carne. Unde apud Hieremiam ita dicitur : Priusquam te formarem in utero, novi te. Et item apud ipsum : Beatus qui erat, antequam nasceretur; quod nulli alii contigit, præter Christum. Qui cum esset a principio Filius Dei, regeneratus est denuo secundum carnem : quæ duplex nativitas ejus magnum intulit humanis pectoribus errorem, circumfuditque tenebras etiam iis, qui veræ Religionis sacramenta retinebant. Sed nos id plane dilucideque monstrabimus, ut amatores sapientiæ facilius ac diligentius instruantur. Qui audit Dei Filium dici, non debet tantum nefas mente concipere, ut existimet, ex connubio ac permistione fœminæ alicujus Deum procreasse, quod non facit nisi animal corporale, mortique subjectum. Deus autem, cum solus sit, cui permiscere se potuit? aut cum esset tantæ potestatis, ut quidquid vellet, efficeret, utique ad creandum societate alterius non indigebat : nisi forte existimabimus, Deum, sicut Orpheus putavit, et marem esse et fœminam, quod aliter generare nequiverit, nisi haberet vim sexus utriusque; quasi aut ipse secum coierit, aut sine coitu non potuerit procreare.

Sed et Hermes in eadem fuit opinione, cum dicit αὐτοπάτορα, καὶ αὐτομήτορα. Quod si ita esset, ut a Prophetis pater dicitur, sic etiam mater dicere-

VARIORUM NOTÆ.

Interpretatæ sunt. Sic emendavi ex mss. et pluribus editis. Alii, *interpretata sunt*, mendose. Francius legendum esse censebat *interpretati sunt.* At *interpretatæ sunt* genuina Lactantii lectio est, a quo hic istud verbum passive usurpatur, ut a Cicerone lib. I de Divinat., n. 53, ab Hieronymo et Augustino passim, sed et a Paulo Jurisconsulto. *In testamentis*, inquit, *voluntates testantium interpretantur*, etc. Et quidem Gellius lib. XV, cap. 13, illud verbum dicit esse commune, utriusque scilicet vocis activæ et passivæ. — *Interpretatæ sunt.* Passivo sensu, ut Tertullian. adv. Hermog. c. 19 : *Quod in materiam interpretari possit.* De carne Chr. c. 8 : *Capitulis interpretatis*; l. V adv. Marcionem : *Invenimus interpretatum.* Imo ipse Cicero L. II de Legib. c. 12. Nos prope idem *Græcum interpretatum nomen tenemus.* L. I Divin. c. 52 : *Male conjecta maleque interpretata falsa sunt.* Conf. Voss. I. 3; Analog. c. 6; Gronov. ad Gell. lib. XV, c. 14, pag. 683. Duker. de Latin. Vet. Ict. p. 334 sq. BUN.

ἠλειμμένος. Latine, *ungendo curatus.* Hæc quatuor verba, quæ sunt Græci vocabuli interpretatio, ex ora libri in textum intrusa, cum non reperiantur nisi in 4 receptissimis mss. et pluribus editis, e textu eliminavi.

Ἀπὸ τοῦ ἀλείφεσθαι. Latine, *ab ungendo.*

Rex significatur. Ita omnes fere mss. et editi. In quibusdam est *res.*

Cujus capiendi, etc. Errat Lactantius; nunquam enim tempus adveniet, quo regnum terrenum sit accepturus, siquidem ipsius regnum non est terrenum; sed totum quantum spirituale. Lactantius autem sic loquitur, eo quod putet Christum mille annis regnaturum in hoc mundo, antequam in cœlum nos deducet; quam opinionem suo loco refutabimus.

GALLÆUS.

Hieremiam. Sed hæc prior prophetia nonnisi secundario et sublimiore sensu de Christo Jesu intelligitur; nam sensu primario ad ipsum Jeremiam spectare contextus satis indicat. Vide Jerem. cap. I.

Et item apud ipsum. 1 Reg. veterrimus, *Et item apud eumdem.* Hæc desunt in 5 mss. rec.

Beatus qui erat. Non extat hic locus apud Jeremiam, imo ne quidem in totis Bibliis. Unde autem hunc locum deprompserit auctor, mihi non constat. Fortasse alicunde ex Versione LXX, seu quavis alia. Nonnumquam SS. Patres loca tamquam e Scripturis petita allegant, quæ tamen frustra in illis quæras. GALLÆUS.—Et sunt forsan deperdita. Fuit hoc, ut non satis divinæ majestati conveniens, in Nicena synodo explosum, et anathemate interdictum. Vide ea de re Eusebii verba, quæ extant apud Theodoretum libro Ecclesiasticæ historiæ primo, cap. 12 : Καὶ τὸν ἀναθηματισμὸν δὲ τὸν μετὰ τὴν πίστιν πρὸς αὐτὸν τεθέντα, δεκτὸν εἶναι ἡγησάμεθα, etc. Hunc locum paulo altius repetimus, quod supra libro II, cap. 9, duo superiora dicta, nempe *de nihilo*, item illud, *Fuit aliquando cum non esset*, a Lactantio citata fuerunt.

BETULEIUS.

Regeneratus est. Id est, iterum natus. FRANCIUS.

Circumfudit. Bene, non *circumfundit.*

Instruantur. Restitui ex omnibus mss. et 2 vet. edit. Rom. In cæteris excusis est *instituantur* : quod idem est.

Cum solus sit. Ita antiquissimi mss. 2 Bonon. Regio Put. et 1 al. Reg., 2 Colb., Tornes., Tax., 2 Clarom. et 5 edit. In plerisque, *cum solus adhuc esset.*

Orpheus. De Orphei Theologia vide S. Cyrillum lib. I, contra Julianum.

Sed et Hermes. Addidi particulam *et* ex mss. ac edit. Tornes., Soubron. et Walch. Abest a cæteris impressis et a 3 mss. rec.

Αὐτοπάτορα, καὶ αὐτομήτορα. Latine, *Ipsum patrem sui, et ipsum matrem sui.* Post hæc verba, mss. rec. 1 Reg., Gat., Nav., Vict. et Brun. sequentia interserunt : *Et æternum est quod ait Deus, Fiat lux, quia Verbum Dei, Deus apud Deum, Filius unicus Deo Patri coæternus est. Cum enim verba sint temporis; cum dicimus, quando et aliquando, æternum tamen est in verbo Dei, quando aliquid fieri debeat, et tunc fit quando fieri debuisset, in illo verbo est in quo non est quando et aliquando, quoniam totum illud Verbum æternum est. Quomodo autem per creaturam, quam fecit ante tempora, dici potuit temporaliter, Fiat lux, invenire difficile est. Sono enim vocis non* (al. *nos*) *intel*

tur. Quomodo igitur procreavit? Primum nec sciri a quoquam possunt, nec enarrari opera divina : sed tamen sanctæ Litteræ (*Sap.* XVIII), docent, in quibus cautum est, illum Dei Filium, Dei esse sermonem, sive etiam rationem; itemque cæteros angelos Dei spiritus esse. Nam sermo est spiritus cum voce aliquid significante prolatus. Sed tamen quoniam spiritus et sermo diversis partibus proferuntur, siquidem spiritus naribus, ore sermo procedit, magna inter hunc Dei Filium, et cæteros angelos differentia est. Illi enim ex Deo taciti spiritus exierunt; quia non ad doctrinam Dei tradendam, sed ad ministerium creabantur. Ille vero cum sit et ipse spiritus, tamen cum voce ac sono ex Dei ore processit, sicut verbum, ea scilicet ratione, quia voce ejus ad populum fuerat usurus; id est, quod ille magister futurus esset doctrinæ Dei et cœlestis arcani ad hominem proferendi : quod ipsum primo locutus est, ut per eum ad nos loqueretur, et ille vocem Dei ac voluntatem nobis revelaret.

Merito igitur sermo et verbum Dei dicitur; quia Deus procedentem de ore suo vocalem spiritum, quem non utero, sed mente conceperat, inexcogitabili quadam majestatis suæ virtute ac potentia in effigiem, quæ proprio sensu ac sapientia vigeat, comprehendit, et alios item spiritus suos in angelos figuravit. Nostri spiritus dissolubiles sunt, quia mortales sumus. Dei autem spiritus et vivunt, et manent, et sentiunt; quia ipse immortalis est et sensus, et vitæ dator. Nostræ voces, licet auræ misceantur, atque evanescant, tamen plerumque permanent litteris comprehensæ : quanto magis Dei vocem credendum est, et manere in æternum, et sensu ac virtute comitari, quam de Deo patre, tamquam rivus de fonte traduxerit. Quod si quis miratur, ex Deo Deum prolatione vocis ac spiritus potuisse generari, si sacras voces Prophetarum cognoverit, desinet profecto mirari. Salomonem patremque ejus David potentissimos reges fuisse, et eosdem prophetas, etiam iis fortasse sit notum, qui divinas litteras non attigerunt; quorum alterum, qui posterius regnavit, trojanæ urbis excidium centum et quadraginta annis antecessit. Hujus pater divinorum scriptor hymnorum, in Psalmo XXXII, sic ait: *Verbo Dei cœli solidati sunt, et spiritu oris ejus omnis virtus eorum.* Item rursus in Psalmo quadragesimo quarto : *Eructavit cor meum verbum bonum, dico ego opera mea regi.* Contestans videlicet, nulli alii opera Dei esse nota, nisi Filio soli, qui est Verbum Dei, et quem regnare in perpetuum necesse est. Item Salomon ipsum verbum Dei esse demonstrat, cujus manibus opera ista mundi fabricata sint. *Ego*, inquit, *ex ore Altissimi prodivi ante*

VARIORUM NOTÆ.

ligimus dictum. Sed hæc aliena sunt a stylo Lactantiano.

Enarrari. Ita in 3 Reg., 4 Colb., Goth., Brun. et in sola edit. Cellar. juxta illud Prophetæ : *Generationem ejus quis enarrabit?* Cæteri habent *narrari.*

Sermonem, sive etiam rationem. Hæ tres ultimæ voces, quæ sunt in ms. 1 Bonon. antiq. edit. Is. et nonnullis aliis, absunt a mss. 10 Reg., 6 Colbert. et omnibus fere scriptis et excusis.

Nam sermo est spiritus, etc. Definitio est minime sufficiens ad confirmandam Sermonis deitatem. Sermo humanus proferentis substantiam in se non continet; Sermonem autem qui filius Dei est, qui caro factus est, ejusdem cum patre essentiæ esse, et catholica docet fides, et Tertullianus tam adversus Praxeam, quam alibi indicat. BETULEIUS.

Ad hominem proferendi. Sic restitui ex mss. 2 Bonon., 2 Reg., Jun., Goth., Lipsiensibus et 5 editis. In multis legitur *perferendi;* in 1 Clarom. *præferendi.*

Quod ipsum. Subaudi *verbum;* ita ut sit : *quod ipsum verbum primo ita locutus est Deus.*

Ut per eum ad nos loqueretur. Hæc lectio omnium prope mss. et editorum est, expuncto *ipse* quod interponunt editi. 1 Reg. rec. Em. et Lipsienses habent *nobis.*

Verbum Dei. De quo dicetur capite sequenti.

Vocalem. Deest. in ms. 1 Colb. In Em. est *vitalem.*

Alios item spiritus suos in angelos. Addidi pronomen *suos* ex cunctis ferme mss. et edit. Betul., Cellar., Walch. Deest in cæteris editis et in 4 Reg. rec., Colb.

Nostri spiritus dissolubiles sunt. Hic per spiritum putarim flatum intelligi; nam de sermone et locutione dicere pergit : de animis quidem nostris illud asserere non est censendus, qui ubique doceat illos esse immortales. ISÆUS.

Sensu ac virtute comitari. Comitari hic sumitur passive, ut apud Virgilium. — *Uno comitatus Achate;* apud Justinum XXX, 2, *jam salutantur, jam comitantur;* et apud Ciceronem ad Attic. IX, 2.

Quorum alterum... Trojanæ urbis excidium 140 annis antecessit. Sic habent mss. 1 Vatic. et 3 Colb. Et certa videtur lectio. At vulgati habent *alter;* male : siquidem Salomon regnum exorsus est anno 1012, ante vulgarem æram, Troja vero capta est aut anno 1209 aut 1184 ante eamdem æram; spatium igitur est ad minus annorum centum et sexaginta quinque : sed in rebus chronologicis tam remotis vix attenditur ad errorem paucorum annorum. In hac temporum supputatione chronologi non consentiunt; Euseb. enim annis 170; Glareanus 147, quod ad Lactantii calculum proxime accedit. Si vulgata lectio admitteretur, erraret Lactantius. Trojana eversio duodecim sæculis æram vulgarem antecessit : at Salomon decimo tantum sæculo fuit ante vulgarem æram. Salomon ergo Trojanum excidium non præcessit : sed potius Rex iste Israel secundo sæculo vixit post Trojanam stragem. Troja enim excisa est juxta marmora Oxoniensia an. 1209 ante vulgarem æram. Salomon cœpit templum ædificare an. 1015, ante æram nostram. Trojanum igitur excidium multo antiquius est Salomone, non Salomon antiquior excidio Trojano.

Verbo Dei cœli solidati sunt. Apud Cyprianum Testimonior. adversus Judæos lib. II, cap. 3, *firmati sunt.* Sed et utraque lectio extat apud Augustinum Enarrat. 3 in Psalmum XXXII. In Hebræo sic sonat, et Psal. XXXIII, v. 5, *Verbo Jehovæ facti sunt cœli, et spiritu oris ejus omnis exercitus eorum.*

Et spiritu oris ejus. Ita cum veteribus 9 editis et 2 rec. omnes mss. Septuaginta, Vulgata, Cyprianus et Augustinus supra laudati. In 7 impressis legitur *in spiritu.*

Item Salomon. Imo filius Syrach Ecclesiastici cap. XXIV, v. 3 et deinceps. Hæc verba catenus fuerunt Salomoni tributa, quia creditum est Jesum, qui Siracidi cognomen erat, ex abundantia Salomonis suas hausisse sententias. CELLAR. — *Item Salomon.* Tribuunt Salomoni Siracidis librum multi patres, quo

omnem creaturam; ego in cœlis feci ut oriretur lumen indeficiens, et nebula texi omnem terram. Ego in altis habitavi, et thronus meus in columna nubis. Joannes quoque ita tradidit (*cap.* I) : *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum. Hoc fuit in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil.*

CAPUT IX.

De Verbo Dei.

Sed melius Græci λόγον dicunt, quam nos verbum, sive sermonem; λόγος enim et sermonem significat, et rationem, quia ille est, et vox, et sapientia Dei. Hunc sermonem divinum ne philosophi quidem ignoraverunt. Siquidem Zeno rerum naturæ dispositorem atque opificem universitatis λόγον prædicat, quem et fatum, et necessitatem rerum, et Deum, et animum Jovis nuncupat: ea scilicet consuetudine, qua solent Jovem pro Deo accipere. Sed nihil obstant verba, cum sententia congruat veritati. Est enim spiritus Dei, quem ille animum Jovis nominavit. Nam Trismegistus (*Trismeg. Pimand. cap. Ascl.* 4), qui veritatem pene universam nescio quomodo investigavit, virtutem majestatemque verbi sæpe descripsit, sicut declarat superius illud exemplum, quo fatetur esse ineffabilem quemdam sanctumque sermonem, cujus enarratio modum hominis excedat. Dixi de nativitate prima breviter, ut potui. Nunc de secunda, quoniam controversia est in ea maxima, latius disserendum est; ut veritatem scire cupientibus lumen intelligentiæ præferamus.

CAPUT X.

De Jesu adventu; de Judæorum casibus ac eorum regimine usque ad Passionem Dominicam.

In primis igitur scire homines oportet, sic a principio processisse dispositionem summi Dei, ut esset necesse, appropinquante sæculi termino, Dei Filium descendere in terram, ut constitueret Deo templum, doceretque justitiam: verumtamen non in virtute Angeli, aut potestate cœlesti, sed in figura hominis, et conditione mortali, ut cum magisterio functus fuisset, traderetur in manus impiorum, mortemque susciperet, ut ea quoque per virtutem domita, resurgeret, et homini, quem induerat, quem gerebat, et spem vincendæ mortis afferret, et ad præmia immortalitatis admitteret. Hanc ergo dispositionem ne quis ignoret, docebimus prædicta esse omnia, quæ in Christo videmus esse completa. Nemo asseverationi nostræ fidem commodet; nisi ostendero, Prophetas ante multam temporum seriem prædicasse, fore aliquando ut filius Dei naceretur sicut homo, et mirabilia faceret, et cultum Dei per totam terram seminaret, et postremo patibulo figeretur, et tertia die resurgeret. Quæ omnia cum probavero eorum ipsorum litteris, qui Deum suum mortali corpore utentem violaverunt, quid aliud obstabit, quominus veram sapientiam clarum sit in hac sola Religione versari? Nunc a principio totius sacramenti origo narranda est.

Majores nostri, qui erant principes Hebræorum, cum sterilitate atque inopia laborarent, transierunt in Ægyptum rei frumentariæ gratia, ibique diutius commorantes, intolerabili servitutis jugo premebantur. Tum misertus eorum Deus eduxit eos, ac liberavit de manu regis Ægyptiorum post annos quadringentos et triginta, duce Moyse, per quem postea illis lex a Deo data est: in qua eductione ostendit virtutem suæ majestatis Deus. Trajecit enim populum medio Mari Rubro, præcedente angelo, et

VARIORUM NOTÆ.

rum loca operose collegit Pamelius ad Cyprian. l. II, ad Quirin. ineunte, ut probaret ad libros Chronicos pertinere, notatus inde ab Goulartio. Veterum loca Ecclesiasticum Salomoni tribuentium colligit quoque Serarius ad S. Bonifacii Epist. I. BUN.

Tradidit. Mss. 8 et 4 ed., *tradit.*

Zeno. Hæc fere apud Laertium et apud Ciceronem in libro I de Natura deorum traduntur.

Quem et fatum. Item Laert. ait, Ἕν τε εἶναι θεὸν, καὶ νοῦν, καὶ εἱμαρμένην, καὶ Δία; aliisque multis appellari nuncupationibus: Ζῆνα, nempe, Ἀθηνᾶν, Ἥραν, Ἥφαιστον, Ποσειδῶνα, Δήμητραν. Sed Aristoteles in libro de Mundo, circa finem fere, plura ex Orphicis enumerat ejusdem Dei nomina. BETUL.

Quo fatetur. Editi 7, *in quo.* Præpositionem expunxi, quæ abest a cæteris editis omnibusque mss.

A principio processisse. Mss. 6 rec. et edit. 7, *præcessisse.*

Ut cum magisterio. Idem infra cap. 16, *quo magisterio ac Dei legatione perfunctus.*

Et homini, quem induerat. Familiaris Patribus locutio, ut dicant Verbum divinum assumpsisse, vel induisse hominem. Sic Cyprianus in fine libri de Idolorum vanitate; Augustinus in lib. de Fide contra Manich. initio cap. 26; Hilar., X de Trinitate, circa med.; quod ita intelligendum est, ut dicamus hominem assumptum, quia ejus natura est assumpta, et quia assumptio terminata est ad hoc, ut Filius Dei sit homo. Vide S. Thomam in III p. quæst. IV, art. 3. ISÆUS. — *Homini, quem induerat.* Homini, id est, *humanæ naturæ, quam induerat;* concretum pro abstracto. Sæpe ita Cyprianus, e. g. de Idol. Vanit. fine: *Qui mediator duorum hominem induit. .. ut hominem, quem dilexit, quem induit . . . ad patrem victor imponeret.* Arnobius I. I, p. 38: *Homo, quem induerat, et secum ipse portabat.* Ita quoque in Græcis Irenæus, Origenes et Athanasius; in Latinis Hilarius, Ambrosius, Augustinus. BUNEMAN.

Temporum. 1 Bonon. antiq. et 1 Colb., *annorum.*

Patibulo. Solemne Lactantio, Hieronymo, aliis, *crucem* vocare *patibulum.* Conf. Epit. c. 47, c. 51. Prudent. Peri Stephan. H. 10, p. 641: *crux illa nostra est, nos* patibulum *adscendimus.* BUNEMAN.

Majores nostri. Patriarchæ scilicet. — *Majores nostri. Quia nos ab Christo convocati ex gentibus in illorum* (Judæorum) *locum successimus,* secundum l. IV, cap. 11, unde, l. V, c. 22: *Quorum nos successores et posteri sumus;* et epit. c. 48. BUNEMAN.

In Ægyptum. Vide Genes. XLII. Homerus Iliad. VI, Ægyptum terram feracem vocat; hæc Strabonis tempore vocabatur publicum orbis horreum.

Misertus. Exod. I et III, Esdr. II et IX.

Post annos quadringentos et triginta. Ita ferunt mss. codices optimi 2 Bon., 2 Reg. veterrimi, itemque 5 alii Reg., 9 Vaticani, Tax., Pen., 6 Col-

scindente aquam, ut populus per siccum gradi posset, quem verius (ut ait poeta)

Curvata in montis faciem circumstetit unda.

Qua re audita, tyrannus Ægyptiorum cum magna suorum manu insecutus, et mare adhuc patens temere ingressus, coeuntibus aquis cum omni exercitu deletus est. Hebræi vero ingressi in solitudinem multa mirabilia viderunt. Nam cum sitim paterentur, ictu virgæ rupe percussa, prosiliit fons aquæ, populumque recreavit. Quo rursus esuriente, cœlestis alimenti pluvia descendit. Quin etiam coturnices in castra eorum ventus invexit, ut non modo pane cœlesti, sed etiam instructioribus epulis saturaren-

A tur. Pro his tamen divinis beneficiis honorem Deo non reddiderunt, sed depulsa jam servitute, jam siti fameque deposita, in luxuriam prolapsi, ad profanos Ægyptiorum ritus animos transtulerunt. Cum enim Moyses dux eorum ascendisset in montem (*Exod.* XXXII), atque ibi quadraginta diebus moraretur, aureum caput bovis, quem vocant Apin, quod eos in signo præcederet, figurarunt. Quo peccato ac scelere offensus Deus, impium et ingratum populum pro merito pœnis gravibus affecit, et legi, quam per Moysen dederat, subjugavit.

Postea vero cum in deserta quadam parte Syriæ

B consedissent, amiserunt vetus nomen Hebræi: et

VARIORUM NOTÆ.

bert., Lipsienses, Navar., Sorbon., Vict., Gat., Marm., Pal., Jun., Ultr., Em., Goth., 2 Clarom., Tornes., Brun. et 5 excusi. Cæteri cum sex scriptis rec. *trecentos triginta*, vitiose. Theoph. in libro de Temporibus habet ut in textu, computando scilicet Hebræorum mansionem in terra Chanaan, juxta editionem Septuaginta; quem etiam locum refert S. Augustinus Quæst. 47.

Duce Moyse. (*Vid. supra col.* 470.) Exod. XII, Galat. XXX, Exod. XIX et XXXIV, Deut. IX, Mach. XL. Ed. Sulbac. habet *trecentos*. — *Mari rubro.* Hoc mare non dicitur rubrum, vel Erythræum, a colore, sed ab Erythra Rege, qui Hebræis est Edom.

BOCHART.

Præcedente angelo, et scindente aquam. Gallæus in Notis contrarium ex Mose concludit, eo quod dicatur Exod. c. XIV, v. 18: *Tollensque se angelus Dei, qui præcedebat castra Israel, abiit post eos, et cum eo pariter columna nubis.* Sed hæc contra Lactantium nihil faciunt: siquidem licet angelus a tergo esset, lux tamen usque præcesserit, ut non immerito de angelo lucem præferente idem dici possit, quod de luce, quam prætulit, sacræ Litteræ affirmant. Nec majoris forsan momenti est, quod Lactantium arguat perperam scripsisse, aquam fuisse ab angelo scissam. Textus quem profert Gallæus ex ejusdem capitis v. 21, sic habet: *Cumque extendisset Moyses manum super mare, abstulit illud Dominus (mare) flante vento vehementi*, etc. Factum est hoc quidem a Deo: sed non inde excludi putaverim angeli ministerium, angeli (inquam) fœderis, qui populo Hebræo toties se exhibuit, cujusque ductum jam tum secuti sunt Israelitæ. SPARK.

Curvata. Virgil. IV Georg., 36[1], ubi Aristæi pastoris fabulam narrat.

Cum magna suorum manu insecutus. Vide Josephum, II, 6; sed pedites nulli interfuere, ut ex Mose patet. Meminit enim equitum tantum et curruum, ac

C magna vis coturnicum, quod genus præ cæteris Arabicus sinus alit, superato interjacente mari longo volatu fessarum, qui alioquin etiam non est sublimis, in Hebræos defertur. Vide Diodorum lib. I de incolis Rhinocoluræ, Plin. lib. X, cap. 23: *Aura vehi volunt* (coturnices migrantes) *propter pondus corporum viresque parvas; aquilone ergo maxime volant, ortygometra duce.* Vide Arist. Histor. anim. lib. VIII. cap. 12. DRUSIUS.

Ventus invexit. Sic restitui ex 3 antiquissimis mss. 1 Bonon., 2 Reg., 2 item Reg. rec., sed optimæ notæ, 1 Colb., Goth., Lipsiensibus, et Brun. In 12 scriptis rec. et in impressis est, *induxit*; in 1 Clarom. *perduxit.*

Pro his tamen divinis beneficiis. Mss. Regio-Put., 2 al. Reg. rec. et Jun. cum sex editis, *tam.*

Aureum caput bovis. Vituli caput tantummodo, non vitulum integrum efficium putant cum Lactantio nostro aliqui Patres, Tertullianus ad Jud. I, XX, 5; Clemens Recognit. lib. I, 13; Cyprianus, de bono

D Patientiæ, sub finem; S. Ambrosius, Epist. 62; Hieronymus, in Jerem. cap. VII, Amos cap. V, Osee cap. IV; et S. Augustinus in Psalm. LXXIII.

Apin. Fuit vitulus *Apis*, Ægyptius bos, alio nomine dictus *Serapis*, vitulus electus, de quo Jeremias cap. 46. Bos erat qui ab Ægyptiis alebatur et adorabatur, ex Theodoreto Commentar. in hunc Jeremiæ locum.

Quod eos in signo præcederet. Ita emendavi ex edit. Gymnic. et mss. 2 Reg. veterrimis, aliisque 15. Sed scripti decem et editi novem carent præpositione *in*. A mss. 1 Reg. et Cantabrig. et editis 2 vet. Rom. abest *in signo*. Scripti 11 et vulgati tres habent *in signum*; 1 Clarom., *quod eos signum præcedens*; ms. a Barthio visus, *quod Deus signo præcederet.* Sed vocem illam *Deus* insertam alibi non reperio.

Legi. Recte monent interpretes, Moysem montem ascendisse, legis accipiendæ gratia, priusquam vituli simulacrum efficerent Judæi; lex ergo de qua hic, non Decalogus, sed præcepta cæremonialia, etc.

Amiserunt vetus nomen, etc. Hebræi dicti fuerunt

voce *multa*; et 1 Reg. antiquissimo et 1, al. Reg., 7 rec., sed bonæ notæ, 4 Colb., 1 Sorbon., Em., Brun., quibus est, *egressi in solitudinem, multa mirabilia viderunt. In solitudinem*, id est, in desertum. Cæteri cum editis, *egressi in solitudine multa mirabilia viderunt.*

Ictu virgæ rupe percussa, etc. Exod. XV, Gentiles finxerunt, asini ductu repertam aquam. Et hinc fabula illa fluxit, Judæos asinum coluisse. Tacitus V. Hist. Plutarc., IV, συμπ. Hæc aquæ scaturigo non unius diei beneficium fuit: sed ea in desertis illis postea quoque usi sunt; hodieque perdurat. Sic *Cosmographi et Tostatus Abulens.*

Cœlestis alimenti. Scilicet manna. Exod. XV.

Coturnices in castra eorum, etc. πλῆθος ὀρτύγων, *Josephus*; hoc est, magna vis aut multitudo coturnicum. Locus est lib. III, cap. 1: *Nec ita multo post*

quoniam princeps examinis eorum Judas erat, Judæi sunt appellati, et terra, quam incoluere, Judæa. Et primo quidem non dominio regum subjecti fuerunt : sed populo ac legi civiles Judices præsidebant; non tamen in annum constituti sunt, sicut romani consules, sed perpetua jurisdictione, subnixi. Tum sublato Judicum nomine, potestas regalis inducta est. Verum Judicibus regimen eorum tenentibus, pravas religiones sæpe susceperant; atque offensus ab his Deus, toties eos alienigenis subjugabat, donec rursus pœnitentia populi mitigatus liberaret eos servitute. Item sub regibus finitimorum bellis ob delicta vexati, postremo capti, abductique Babylonem, pœnas impietatis suæ gravi servitio pependerunt; donec Cyrus veniret in regnum, qui statim Judæos restituit edicto. Exinde Tetrarchas habuerunt usque ad Herodem, qui fuit sub imperio Tiberii Cæsaris; cujus anno quinto decimo, id est, duobus Geminis Consulibus, ante diem decimam calendarum aprilium Judæi Christum cruci affixerunt.

VARIORUM NOTÆ.

ab Heber, qui pronepos fuit Noæ, per Sem : is filius Selæ, et nepos Arphaxadi, de quo lege Genes. x; Josephum lib. I, cap. 14, Antiquit.; Hieronymum in quæstionibus Hebraicis in Genes.; Augustin. lib. XVI, cap. 11. Quem vero Judam ducem post Mosis tempora Lactantius hic somniet, non video : nisi is sit, qui, ut est in capite primo Jud., jussu Domini a populo dux declaratus fuit adversus Chananæum, quo cæso, Hierusalem incendio absumpsit. Hic, inquam, Judas a quibusdam veluti interrex inter duces et judices habitus fuit. Atqui communis non modo Bibliorum, sed etiam scriptorum ecclesiasticorum consensus habet, Judæam et tribum Juda, ex Juda Israelis filio, familiæque Judaicæ Patriarcha et progenitore dictas esse, qui patri suo Jacobo ex ancilla Lia in Mesopotamia natus, constantiorque Josephi adversus iniquitatem fratrum defensor fuit : ex cujus linea et prolis serie regnum Israelitarum diutius floruit, et verus Judæorum rex, Christus scilicet, natus est. At *Judæorum* nomen non habuerunt Hebræi nisi post Salomonem, ante quem ii vocabantur *Israelitæ*, vel *filii Israel*. — *Hebræi*. Quod nomen deducitur vel ab Heber pronepote Noæ, vel potius ab Abrahamo quem dixerunt Hebræum, id est trans flumen habitantem, quia Abraham ex orientali Euphratis ripa in occidentalem sese contulerat jussu supremi Numinis. Ex priori mansione sua nomen Hebræi habuit sanctus Patriarcha.

Examinis. Nihil muto; *examen* hic ponitur pro exercitu, grege. Horat. I Epist. 19. *Dux regit examen*. Clare hic imitatur Tertull. Apolog. c. 39 : *Nondum Judæum ab Ægypto* Examen *Palæstina susceperat*.

Judæi sunt appellati. Josephus a tempore reditus e captivitate Babylonica illos Judæos vocatos fuisse testatur lib. XI, 5. BETULEIUS. — Primis enim temporibus, vel Hebræi, vel Israelitæ, vel populus Israel, ut jam diximus, cognominabantur.

In annum. Ita omnes mss. et cuncti fere impressi. Nonnullis editis est *in annuum*.

Potestas regalis. Non continuo; nam hierarchia intercessit 80 annorum. Heli enim Sacerdos, et Samuel ejus successor, uterque 40 annis Israeliticæ gentis imperium tenuit. Historiam Samuelis nos liber prior docet. Cæterum de horum annis Scriptores inter se differunt.

Susceperant. Ms. 1 Bonon. antiquior, *susceperunt*.

Subjugabat. Per servitutes. Judic., III, IV, VI, X, XIII.

Exinde Tetrarchas habuerunt, etc. Post reditum, imo in ipso reditu, res Judæorum ad hierarchiam redacta fuit, Zorobabele auctore, deinde aliis sequentibus, de quibus vide Euseb. et Bedam. Tetrarchiæ cœperunt, postquam res Judaicæ in Romanorum potestatem venerunt : non quidem statim ab initio; nam Hircani hierarchia degeneravit in nescio quod regnum Herodis. Cujus minuendi causa quatuor Herodis filii Tetrarchæ constituti fuerunt : Herodes nimirum, Antipater, Lysias et Philippus. Et id beneficio Augusti Cæsaris. BETULEIUS.

Cujus anno quinto decimo, etc. Nascuntur hic duæ novæ quæstiones. Nempe quo anno Christus sit passus, et quo die. Utrinque allegatur Lactantii auctoritas. Paulus de Middelburgo in altera suæ Paulinæ parte, quæ est de passione Dominica, cap. 10. Ejus namque Paulina, quæ prodiit anno 1513, forte nixa erat quadam minus sincera Lactantii editione; ibi Paulus iste docet, Lactantium in hoc Tertulliani secutum esse auctoritatem, Juliique Africani, Ecclesiæ doctoris celeberrimi; et cum his consentire Orosium historicum. Eusebius, Beda et quidam alii passionem Domini in decimum octavum Tyberii annum rejiciunt : sed illi auctoritate Lucæ nixi, veriora tradere videntur. Nam cap. III, apud Lucam legimus temporum rationem diligentissime observatam : *Anno*, scribit, *decimo quinto imperii Tyberii Cæsaris, Pontio Pilato præside Judææ, Tetrarcha vero Galilææ Herode, Philippo autem fratre ejus Tetrarcha Iturææ et Trachonitidis regionis, et Lysania Abylenes Tetrarcha, sub Pontificibus Anna et Caipha, factum est verbum Domini super Joannem Zachariæ filium*, etc. Constat autem, tribus annis et aliquot mensibus amplius Christum post baptismum esse passum. In VIII Calendarum Aprilium passionis diem retulerunt Tertullianus, Chrysostomus, Hieronymus, Cyrillus, Augustinus, et Beda.

Duobus Geminis Coss. Tertullianus lib. advers. Judæos, cap. 8 : *Passio hujus exterminii intra tempora septuaginta hebdomadum perfecta, sub Tiberio Cæsare, Coss. Rubellio Gemino, et Fusio Gemino, mense Martio, temporibus Paschæ, die* VIII *Kal. April.*

Ante diem..... *Cruci affixerunt*. Sic quidem habent mss. optimi et vetustiores, 9 Reg., 8 Vatic., Bonon., Gat., Marm., Tax., Pen., Cauc., Nav., Vict., Jun., Ultr., Tornes., 2 Brun., Cantabrig., Em. a secunda et quidem eadem manu, 6 Colbert., 1 Sorbon., 2 Clarom., edd. Rom. 1468, 1470, Crat. in marg., Betul., Isæi. Nonnulli mss. et editi legunt *Ante diem septimum Kal. April.* Hunc Lactantii locum longa et pulcherrima disputatione enarravit Marcellus Francolinus in Tractat. de Temp. Horar. Canonicar. cap. 73 et 74, quem compendio referemus. Per illa, *Ante diem decimam Kalendarum*, Lactantius intelligit non diem undecimum Kalendarum, ut Paul. Middelburg. quinto Paulin. pag. 2, cap. 4, et Thomasius in Notis ad hunc auctorem putaverunt, sed diem ipsam *decimam ante Kalendas Aprilis*, in qua locutione computati intelliguntur utrique dies extremi, id est dies qui describitur, et ipse Kalendarum dies, ut recte cum Alciato ipse Marcell. notat d. cap. 73, num. 18, refutata objectione de § *Ante diem* in leg. *Anniculus amittitur*. D. de verb. signif. et eodem § egregie explicato. His igitur verbis Lactantius putavit, Christum Dominum passum fuisse die vigesima tertia mensis Martii. Idem sensit Theophilus Cæsariensis vicinus Apostolorum temporibus in Epist. Synodic. de Paschate, quæ impressa legitur inter Opera Bedæ tom. II, in fine. Idem quoque sensit Eusebius Cæsariensis in omnimod. Historia Canon. Chronicorum, cujus extat fragmentum apud Anastasium Antioch.

Hic rerum textus, hic ordo in arcanis sanctarum Litterarum continetur. Sed prius ostendam, qua de causa in terram venerit Christus, ut fundamentum divinæ Religionis et ratio clarescat.

CAPUT XI.

De causa Incarnationis Christi.

Cum sæpe Judæi præceptis salutaribus repugnarent, atque a divina lege desciscerent, aberrantes ad impios cultus deorum, tum Deus justos et electos viros Spiritu sancto implebat, prophetas in media plebe constituens, per quos peccata ingrati populi verbis minacibus increparet, et nihilominus hortaretur ad pœnitentiam sceleris agendam, quam nisi egissent, atque abjectis vanitatibus ad Deum suum rediissent, fore, ut testamentum suum mutaret, id est, hæreditatem vitæ immortalis ad exteras converteret nationes, aliumque sibi populum fideliorem ex alienigenis congregaret. Illi autem a prophetis increpati, non modo verba eorum respuerunt, sed quod sibi peccata exprobrarentur offensi, eos ipsos exquisitis cruciatibus necaverunt : quæ omnia divinæ litteræ signata conservant. Dicit enim propheta Jeremias : *Misi ad vos servos meos prophetas : ante lucem mittebam, et non audiebatis me, neque intendebatis auribus vestris, cum dicerem vobis : « Convertatur unusquisque a via sua mala, et a nequissimis affectionibus vestris, et habitabitis in terra ista, quam dedi vobis et patribus vestris a sæculo usque in sæculum. Nolite ambulare post deos alienos ut serviatis eis, et ne incitetis me in operibus manuum vestrarum, ad disperdendos vos. »* Esdras etiam propheta, qui fuit ejusdem Cyri temporibus, a quo Judæi sunt restituti, sic loquitur : *Desciverunt a te, et abjecerunt legem tuam post corpus suum, et prophetas tuos interfecerunt, qui obtestabantur eos ut reverterentur ad te.*

Item Helias in libro Βασιλεῶν tertio (*cap.* XII) : *Æmulando æmulatus sum Domino Deo omnipotenti, quia dereliquerunt te filii Israel, et altaria tua demolierunt, et prophetas tuos interfecerunt gladio, et remansi ego solitarius, et quærunt animam meam auferre a me.* Propter has illorum impietates abdicavit eos in perpetuum : itaque desiit prophetas mittere ad eos. Sed illum filium suum primogenitum, illum opificem rerum, et consiliatorem suum delabi jussit e cœlo, ut religionem sanctam Dei transferret ad gentes, id est, ad eos, qui Deum ignorabant ; doceretque justitiam, quam perfidus populus abjecerat ; quod jampridem denuntiaverat se esse facturum, sicut Malachias propheta indicat, dicens : *Non est mihi voluntas circa vos, dicit Dominus, et sacrificium acceptum non habebo ex manibus vestris ; quoniam a solis ortu usque ad oc-*

VARIORUM NOTÆ.

lib. variar. quæst. Idem et S. Augustinus Serm. 22, de Temp., qui est de Nativit. Domini 18 ; Beda, de Ratione temp. cap. 65, in Chronico ; Ado Vienn. in Breviar. Chronicor. ætate prima in principio ; Anselmus II, de Imag. mundi, cap. 17 ; Nicetas ac Græci fere omnes, et alii. *Ex* Francolino *et* Isæo. — Vide nostram Dissert. ad lib. de Mortibus Persecutorum, atque Epistolam eruditissimi et clarissimi viri Stephani Baluzii ad Henricum de Noris ad lib. de Mortibus Persecutorum editam infra tomo II hujusce Lactantianæ editionis.

Rerum textus. Ut hic *textus et ordo ;* sic *textus et series* junguntur ab Arnobio, l. v. Ammian. Marcellin. l. xx, cap. 8 : *Gestorum hic textus est.* De voce conf. Borrich. Vindic. Lat. p. 229, sqq. Ed. Sublac. habet *exitus.* Bun.

Eos ipsos. Addidi *ipsos* ex mss. et cunctis pene editis.

Propheta Jeremias. Hoc testimonium maxima ex parte est Hierem. XLIV. Addita sunt quædam ex c. VII, XIII, XVI, et fortasse aliis, non observata personarum mutatione, quæ apud Græcos vel Hebræos est creberrima. Betuleius.

A nequissimis affectionibus vestris. Ita reposui ex omnibus pene mss. et plerisque editis. In 4 Reg. rec., 1 Colb., 1 Sorb. et 13 excusis ; etiam in Gallæana et Cellariana legitur *affectationibus.*

Esdras etiam propheta. Nehemiæ c. IX, hic locus invenitur, qui quidem liber apud Græcos est secundo Esdræ libro insertus ; et hic sermo Esdræ, non Nehemiæ attribuitur. Est autem locus, ut dixi, Nehemiæ c. IX. Utrum autem Esdras propheta sit disputat Augustinus, lib. XVIII de Civit. Dei, c. 36.

Post corpus suum. Sic restitui ex editis Is., Cellar., Walch., et omnibus mss. præter 2 Reg. rec. quibus, sicut et 12 impressis, est *post cor suum ;* in Bonon. antiq., *post dorsum.* At cum nostra textus lectione consentit Græcus Nehemiæ liber, quem Lactantius expressit, aut ejus versionem ὀπίσω σώματος αὐτῶν. *Ex* Cellario.

Æmulando æmulatus sum. Ita vet. edit. Rom. cum omnibus mss. præter 1 Reg. recentissimum et omnes fere edit. in quibus legitur : *Æmulans æmulatus sum.*

Abdicavit. Abdicant patres liberos degeneres, id est, excludunt, alienantque, ἀποκηρύττουσι. Nam ἀποκήρυξις abdicatio est, apud Justin. C. de patr. pot. Alciat., lib. II, c. 28. Betuleius.

Consiliatorem. Ed. Sublac. habet *consolatorem.*

Delabi jussit e cœlo. Ita meliores et antiquiores mss. et quamplurimi editi. In scriptis rec. et nonnullis editis est *labi.* — *Delabi... e cœlo.* Eleganter *labi* et *delabi*, pro *descendere*, uti variat in Epitom., c. 43. Tertull. Apol., c. 21 de Christo, *delapsus in virginem.* Bun.

Denuntiaverat se esse facturum. Sic lego cum antiquioribus et potioribus mss. et 6 editis. In 1 Bonon. antiq. et Lips. est, *denuntiaverat sese facturum ;* in 6 mss. et 4 excusis, *annuntiaverat ;* in Pen., *annuntiaverunt.*

Malachias propheta indicat. In 2 antiquissimis mss. Reg. aliisque 2 item Regiis legitur *Malachiel.* Abest *propheta* a 7 veteribus excusis. Pro *indicat*, scriptum est *annuntiat* in 1 Regio ; in Lips. *annuntiavit.* In Gothano est simpliciter *Malachias propheta dicit*, scil., c. 1.

Sacrificium acceptum non habebo. Sic restitui ex mss. 2 veterrimis Reg., 4 Colbert. et recte. Nec aliter legitur apud Cyprianum, lib. I Testimonior. adversus Judæos, c. 16. Apud Septuaginta, et in Vulgata, *non suscipiam ;* in 2 al. Colbert. et 2 Clarom. *Sacrificia non accipiam ;* quod in idem recidit. In recentioribus 2 Reg. et Brun. ac in excusis est, *acceptum non habeo.* Legitur *acceptum non habebo* apud Buneman., qui in hanc variantem notam sequentem exhibet. — Omnium optime Betuleius et solus edidit, *acceptum non habeo ;* ita enim codex Taurin. Epit., c. 48, clare, æque ac Cyprian., c. 16, quem maxime sequitur, præferunt. Et est in hebr. et gr. futurum. Isæus quoque vidit. Bun.

casum clarificabitur nomen meum apud gentes. Item David in psalmo XVII: *Constitues me in caput gentium: populus, quem non cognovi, serviet mihi.* Esaias quoque sic loquitur (*scil. ult. cap.*): *Venio colligere omnes gentes, et linguas, et venient, et videbunt claritatem meam, et dimittam super eos signum, et mittam ex his conservatos in gentes quæ longe sunt, quæ non audierunt gloriam meam, et nuntiabunt claritatem meam in gentes.* Volens igitur Deus metatorem templi sui mittere in terram (*Ezech.* XLI, *Apoc.* XI), noluit eum in potestate et claritate cœlesti mittere, ut ingratus in Deum populus in errorem maximum induceretur, ac pœnas pro facinoribus suis lueret, qui dominum ac Deum suum non recepisset; quod olim prophetæ cecinerant, sic esse facturum. Esaias enim, quem ipsi Judæi serra confectum crudelissime necaverunt, ita dicit (*cap.* 1): *Audi cœlum, et percipe auribus terra, quoniam Dominus locutus est: Filios genui, et exaltavi; ipsi autem spreverunt me. Agnovit bos possessorem suum, et asinus præsepium domini sui; Israel autem me non cognovit, et populus meus me non intellexit.*

Hieremias quoque similiter ait (*cap.* 8): *Cognovit tempus suum turtur et hirundo, et turris passeres custodierunt tempora introitus sui: populus autem meus non cognovit judicium Domini. Quomodo dicitis, sapientes sumus, et lex Domini nobiscum est? Incassum facta est metatura; falsi scribæ, et confusi sunt; sapientes trepidaverunt, et capti sunt, quoniam verbum Domini reprobaverunt.* Ergo (ut cœperam dicere) cum statuisset Deus doctorem virtutis mittere ad homines, renasci eum denuo in carne præcepit, et ipsi homini similem fieri, cui dux, et comes, et magister esset futurus. Sed tamen quoniam clemens est et pius erga suos Deus, ad eos ipsos eum misit, quos oderat, ne illis in perpetuum salutis viam clauderet; sed daret his liberam facultatem sequendi Deum, ut et præmium vitæ adipiscerentur, si secuti fuissent, quod plurimi eorum faciunt, atque fecerunt, et culpa sua in pœnam mortis incurrerent, si regem suum repudiassent. Apud illos igitur, et ex eorum semine regenerari eum jussit, ne, si fuisset alienigena, justam possent excusationem de lege prætendere, quod eum non suscepissent; simul, ut nulla omnino gens esset in terra, cui spes immortalitatis negaretur.

CAPUT XII.

De Jesu ortu ex Virgine, de ejus Vita, Morte, et Resurrectione; atque de iis rebus testimonia Prophetarum.

Descendens itaque de cœlo sanctus ille Spiritus Dei sanctam Virginem, cujus utero se insinuaret, elegit. At illa divino Spiritu hausto repleta concepit, et sine ullo attactu viri repente virginalis uterus intumuit. Quod si animalia quædam vento et aura concipere solere omnibus notum est, cur quisquam mirum

VARIORUM NOTÆ.

Clarificabitur. Græce *clarificatum est;* et ita legitur apud Tertullianum, et apud Cyprianum adversus Judæos.

Quæ longe sunt. Tertull., V adv. Marc.: *Qui eratis longe, facti estis prope.* Cypr. I ad Quirin., c. 21: *Extollet signum in gentes, quæ longe sunt;* et paulo ante in hoc ipso loco, *quæ longe sunt;* et c. 22. Bun.

Sic esse facturum. Mss. 9 rec. *sic esse futurum.*

Serra consectum, etc. Atque hoc est unum de exquisitis suppliciis, quæ supra Lactant. dixit, quibus prophetæ sunt excarnificati. Sic Jehu ab Ela occiditur (III Reg., XVI); Esaias serra lignea in duas partes scinditur sub Manasse, qui plurimos interfecit prophetas; Hieremias in Ægypto a plebe lapidibus adobrutus interiit, vel (ut plurimi volunt) in lacum mersus; Ezechiel a duce populi in Babylone fuit interfectus; Naboth lapidibus obrutus interiit (III Reg., XXI); Amos ab Amasiæ sacerdotis filio clavo occisus; Michæas a Joram filio regis Achab præcipitatus; Zacharias inter aram et templum occisus a rege Joa (*Luc*, XI, 2; *Par.*, XXIV). De Esaiæ supplicio neque in sacris Bibliorum monumentis quidquam est, neque apud Josephum, qui lib. IV, c. 10, de Manassis tyrannide scripsit: in Bibliis vero de hoc legimus IV Reg., XXI, 2; Paral., XXXIII. Et licet hæc inter apocrypha Esaiæ sint, Origenes tamen fidem censet esse habendam Paulo, qui Heb. II ait: *Lapidati sunt, dissecti sunt;* hoc posterius de Esaia intelligendum esse. Meminit hujus sectionis uterque Talmud, et inter scriptores ecclesiasticos Justinus Martyr Dial. cum Tryphone; Origen. Homil. I de Psal. XXXVII, item Hom. I in Esaiam; Tertul., in lib. de Patientia; Chrysost., in c. Matth. XIX, Homil. 33. Meminit item Hieronym. in c. LVII Esaiæ, Ambros. de Jacob et Vita beata, lib. II, in Psal. CXVIII, serm. 3, item in c. XX Lucæ; Hilarius item contra Constantium August. Nec obticet Epiphan. in ejus Vita. Interfectus autem est, si Eusebio credimus, Olymp. XVII, regnante apud Rom. Numa Pompilio. Betul.

Incassum facta est metatura, falsi scribæ, et confusi sunt. Sic habent antiquissimi et optimi quique mss. 6 Reg., 2 Bonon., 2 Clarom. aliique cum omnibus impressis, præter edit. Rom. 1470 et 12 mss. rec. quibus est, *metatura falsa: scribæ confusi sunt.* In 1 Colbert., *metatura falsa scribæ et confusi sunt;* item in edit. Cellar., deleto *et.* In Regio-Put. est ut in textu, expuncta copula *et.* Apud LXX et apud Cyprianum, *metatura falsa scribis, et confusi sunt.* Apud Hieronymum, *Mendacium operatus est stylus mendax scribarum. Confusi sunt sapientes, perterriti et capti sunt.*

Clemens est et pius erga suos Deus. Pietas hic loci significat Dei misericordiam. Antoninus vocatus fuit *pius*, quod esset clementissimus. August. de Civit. Dei, lib. X, c. 1: *More autem vulgi hoc nomen* (pietas) *etiam in operibus misericordiæ frequentatur: ex qua loquendi consuetudine factum est, ut et Deus ipse dicatur pius*, etc. Herald.

Quos oderat. Vide Epistol. Pauli ad Rom., c. V.

Repudiassent. Mss. 1 Bonon. antiq. et edd. quatuor rec. ac etiam Thomasiana addunt, *quod sciebat esse facturos.* Hæc ut glossema a cæteris absunt.

Descendens. Scilicet ubi venit plenitudo temporis. Ad Galat. cap. IV.

Quod si animalia quædam vento et aura concipere solere, etc. Mss. 2 Reg. et 6 editi rec. legunt *aura;* cæteri, *et aura.* Est quoque conjunctio *et* apud Virgilium. Equas vento Favonio concipere scribit Virgilius lib. III Georgic., v. 272:

> Et sæpe sine ullis
> Conjugiis, vento gravidæ, mirabile dictu.

Varro lib. de Re rustica II, cap. 1: *In fœtura*, inquit, *res incredibilis est in Hispania, sed est vera: quod in Lusitania ad Oceanum, in ea regione ubi est oppidum Olysippo, monte Tagro, quædam e vento certo tempore concipiunt equæ; ut hic gallinæ quoque solent, quarum ova hippenemia appellant*, etc. Meminit Plin. lib. IV,

putet, cum spiritu Dei, cui facile est quidquid velit, gravatam esse Virginem dicimus? Quod sane incredibile posset videri, nisi hoc futurum ante multa sæcula Prophetæ cecinissent. Salomon ita dicit: *Infirmatus est uterus virginis, et accepit fœtum, et gravata est, et facta est in multa miseratione mater Virgo.* Item propheta Esaias, cujus verba sunt hæc: *Propter hoc dabit Deus ipse vobis signum; Ecce Virgo accipiet in utero, et pariet filium, et vocabitis nomen ejus Hemanuel.* Quid hoc manifestius dici potest? Legebant ista Judæi, qui eum negaverunt. Si quis nos hæc fingere arbitratur, ab his requirat, ab his potissimum sumat. Satis firmum testimonium est ad probandam veritatem, quod ab ipsis perhibetur inimicis. Hemanuel autem nunquam vocitatus est, sed Jesus, qui latine dicitur salutaris, sive salvator; quia cunctis gentibus salutifer venit. Sed propheta declaravit hoc nomine, quod Deus ad homines in carne venturus esset. Hemanuel enim significat, nobiscum Deus; scilicet quia illo per virginem nato, confiteri homines oportebat Deum secum esse, id est, in terra, et in carne mortali. Unde David in psalmo LXXXIV. Veritas, inquit, de terra orta est; quia Deus, in quo veritas est, terrenum corpus accepit, ut terrenis viam salutis aperiret. Item Esaias ipse: *Ipsi autem non crediderunt, et exacerbaverunt spiritum sanctum, et conversus est eis ad inimicitiam. Et ipse expugnavit, et recordatus est dierum sæculi, qui suscitavit de terra pastorem ovium.*

Quis autem futurus esset ille pastor, declaravit alio loco, dicens: *Exultent cœli desuper, et nubes induant justitiam: aperiatur terra, et pullulet Salvatorem. Ego enim Dominus Deus creavi eum.* Salvator vero est, ut supra diximus, Jesus. Sed et alio loco idem propheta sic prædicavit: *Ecce natus est nobis puer, et datus est nobis filius: cujus imperium super humeros ejus; et vocatum est nomen ejus, magni consilii nuntius.* Idcirco enim missus est a Deo Patre, ut universis gentibus, quæ sub cœlo sunt, singularis et veri Dei sanctum mysterium revelaret, ablatum perfido populo, qui adversus Deum sæpe deliquit. Daniel quoque similia prælocutus est. *Videbam*, inquit, *in visu noctis; et ecce in nubibus cœli ut filius hominis veniens, et usque ad vetustum dierum pervenit. Et qui assistebant, obtulerunt eum, et datum est ei regnum, et honor, et imperium, et omnes populi, tribus, linguæ servient ei; et potestas ejus æterna, quæ nunquam transibit, et regnum ejus, quod non corrumpetur.* Quomodo igitur Judæi et confitentur, et sperant Christum Dei? qui hunc idcirco reprobaverunt, quia ex homine natus est. Nam cum ita sit a Deo constitutum, ut idem

VARIORUM NOTÆ.

cap. 22, lib. VIII, cap. 42, lib. XVI, cap. 24. Hæc comparatio est a minori ad majus: sed vereor ne tunc temporis auctoritatem magnam non habuerit.

Gravatam esse Virginem. Ita omnes editi et mss. præter 4 rec. in quibus est *gravidatam.* 1 Colbert a secunda manu *gravidam.* Et infra *gravata est* etiam in mss. codicibus.

Salomon ita dicit. Sic ferunt multi mss. Inter cæteros alii addunt *in Ode undevigesima;* alii *in Psalmo undevigesimo;* 2, *in Psalmo vigesimo:* quæ omnia mihi videntur esse glossemata. Alteri 2 Reg. rec. et editi octo, *Salamon sic ait.* Hæc Salomonis verba in ejus libris non leguntur.

Ecce Virgo accipiet in utero. Ita ms. antiquissimus Regio-Puteanus, 1 Colb. Em. et 1 Clarom. nec aliter legit S. Cyprianus lib. II Testimonior. adversus Judæos, cap. 8. In 2 Reg. et 12 editis est *in uterum;* in 19 scriptis recentissimis et 8 excusis est, *concipiet in utero.* Ed. Sublac. habet *concipiet.*

Vocabitis. Ita mss. 9 Regii, inter quos sunt duo antiquissimi, aliique cum 9 editis. Scripti 6 rec. cum totidem excusis habent *vocabitur;* alteri rec. *vocabis.* Hæc apud Isaiam cap. VII. Vide Irenæum lib. III, cap. 24, 16.

Qui eum negaverunt. Ita omnes editi cum mss. præter 2 Reg., Tornes., 2 Colbert., 1 Clarom., in quibus est, *necaverunt.* Vide eamdem locutionem infra cap. 18.

Hemanuel autem nunquam vocitatus est, etc. Verum est nunquam fuisse ita vocitatum nomine proprio: sed certum tamen est, illum fuisse verum Emmanuelem nostrum, non quoad appellationem nominis externam, sed vel ad efficientiam, vel ad applicationem rei, quæ per nomen illud designatur.

Qui suscitavit. Ms. 1 Bonon. antiq. *quia.*

Suscitavit de terra pastorem ovium. Pro *de terra*, legitur apud LXX, *eduxit de mari*, ἐκ τῆς θαλάσσης, *pastorem ovium.* Ita etiam Hebræus et S. Hieronymus in sua vers. In cæteris, ἐκ τῆς γῆς, et apud Hieronymum *de terra.* Hunc locum, quem ad calcem Epistolæ ad Hebræos Paulus respexisse videtur paulo aliter protulit: *Deus . . . qui eduxit de mortuis pastorem magnum ovium*, ὁ ἀναγάγων ἐκ νεκρῶν. Vide Isaiam capite LXIII atq. XLV.

Ego enim dominus Deus creavi, etc. Non est quod somnies tibi creatum quemdam Dei Filium: cujus erroris arcendi causa Nicæna synodus curavit, ut deinceps in symbolo diceretur, Γεννηθέντα, οὐ ποιηθέντα. De quo lege Basilii epistolam ad Antiochenses scriptam, et aliam Eusebii, quam Theodoretus ecclesiasticæ historiæ inseruit lib. I, cap. 12. Vide apud Epiphanium, hæreticæ pravitatis inquisitorem acerrimum, propheticarum vocum conciliatorem diligentissimum, libro III, quæ sit inter creari et gigni differentia. BETULEIUS.

Ecce, etc. Isai. IX. Sed hæc non sunt totidem verbis in Scriptura: unde conjicere licet, Lactantium memoriter allegasse Scripturas sacras.

Singularis. Vox theologica, inquit Betuleius; sed non magis quam *unus, unicus*, pro quo sæpe eleganter *singularis* ponit. Notavi ad lib. I, c. 4 fin. Æque ac hic lib. I, cap. 13: *Dei singularis ac veri* dixit. BUN.

Ablatum perfido populo. Goth.: *ablato perfido populo*, prave. Lib. IV, cap. 2: *Statuerat Deus . . . ducem mittere*, qui *eam* justitiam (hoc loco, *sanctum mysterium*) *perfido ingratoque populo ablatam cæteris nationibus revelaret.* BUN.

Daniel quoque similia prælocutus est. Cap. VII. Hebræi eum prophetis non accensent; causa est, quod vitam egerit non propheticam, sed Satrapicam, ut David regalem. Quare eos aiunt scripsisse quidem per Spiritum Sanctum, sed Prophetas non fuisse: attamen et Christus, et Josephus, et catholica Ecclesia Danielem vocant prophetam. *Ex* PERERIO.

Quod non corrumpetur. Amittit *quod* Buneman. « Antea, inquit, fuerat editum ab omnibus, *et regnum ejus*, quod *non corrumpetur.* Atque habent *quod* textus hebr., Tertullianus quoque lib. III, adversus Marcionem: *Et regnum ejus, quod non vitiabitur.* Nihilominus omisi fide codicis Gothani, qui pariter ac antiquissimus tauriniensis in Epit. c. 47 clare legunt: *et regnum ejus non corrumpetur.* BUN. »

Christus bis adveniat in terram, semel, ut unum Deum gentibus nuntiet, deinde rursus, ut regnet: quomodo in secundum ejus adventum credunt, qui in primum non crediderunt?

Atqui propheta utrosque adventus ejus paucis verbis comprehendit. Ecce, inquit, in nubibus cœli ut filius hominis veniens. Non dixit, ut filius Dei, sed filius hominis, ut ostenderet, quod carne indui haberet in terra, ut suscepta hominis figura, et conditione mortali, doceret homines justitiam; et cum mandatis Dei functus, veritatem gentibus revelasset, multaretur etiam morte, ut inferos quoque vinceret ac resignaret, atque ita demum resurgens, ad Patrem proficisceretur in nube sublatus. Adjecit enim propheta, et ait: Et usque ad antiquum dierum pervenit, et oblatus est ei. Antiquum dierum appellavit Deum summum, cujus ætas, et origo non potest comprehendi; quia solus a sæculis fuit, et erit semper in sæcula. Christum autem post passionem ac resurrectionem ascensurum esse ad Deum patrem, David in psalmo centesimo nono contestatus est his verbis: *Dixit Dominus Domino meo, sede a dextris meis; quoadusque ponam inimicos tuos suppedaneum pedum tuorum.* Qui propheta, cum rex esset, quem appellare dominum suum posset, qui sederet ad dexteram Dei, nisi Christum Filium Dei, qui est rex regum, et dominus dominorum? Quod Esaias apertius ostendit dicens: *Sic dicit Dominus Deus Christo domino meo, cujus tenui dexteram; obaudire ante eum gentes faciam, et fortitudinem regum disrumpam. Aperiam ante illum portas, et civitates non claudentur. Ego ante te ibo, et montes deplanabo, et fores æreas conteram, et seras ferreas confringam; et dabo tibi thesauros absconditos et invisibiles, ut scias quia ego sum Dominus Deus, qui voco nomen tuum, Deus Israel.* Denique ob virtutem ac fidem, quam Deo exhibuit in terra, datum est ei regnum, et honor, et imperium; et omnes populi, tribus, linguæ, servient ei; et potestas ejus æterna, quæ nunquam transibit, et regnum ejus non corrumpetur. Quod quidem duobus modis intelligitur: quia et nunc habet perpetuam potestatem, cum omnes gentes, et omnes linguæ nomen ejus venerantur, majestatem confitentur, doctrinam sequuntur, virtutem imitantur; habet imperium atque honorem, cum omnes tribus terræ præceptis ejus obtemperant: et idem postea cum rursus advenerit in potestate ac claritate, ut omnem animam judicet, et justos restituat ad vitam, tunc vere totius terræ regimen obtinebit; tunc sublato de rebus humanis omni malo, aureum sæculum (ut poetæ vocant), id est justum ac pacificum tempus orietur. Sed hæc uberius in ultimo libro disseremus, cum de secundo adventu loquemur: nunc de primo, ut cœpimus, explicemus.

CAPUT XIII.

De Jesu Deo et homine; atque de eo prophetarum testimonia.

Summus igitur Deus ac parens omnium, cum religionem suam transferre voluisset, doctorem justitiæ misit e cœlo, ut novis cultoribus novam legem in eo vel per eum daret: non sicut ante fecerat per hominem: sed tamen nasci eum voluit tamquam hominem, ut per omnia summo Patri similis existeret. Ipse enim pater Deus, et origo, et principium rerum, quoniam parentibus caret, ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ a Trismegisto verissime nominatur, quod ex nullo sit pro-

VARIORUM NOTÆ.

Ut Christus bis adveniat in terram, etc. Falsum hoc est. Ita sensere illi quos Millenarios vocant, quorum errorem postea refutabimus ubi quæstionem illam ex professo tractabit Lactantius. GALLÆUS.

Carne indui haberet in terra. Mss. Jun., 1 Colb., 1 Clarom. et edit. Ald., Graph., Crat., *carne indui deberet in terra.* Sed *haberet* vera lectio, quæ omnium aliorum codicum confirmatur auctoritate, et Lactantii infra cap. 30, paulo post initium, et lib. VII, cap. 6, ante finem.—*Indui haberet.* Lego, inquit Heumannus, *deberet*, ut in 1513 et 1515. Hic est stylus Lactantii et Scriptorum sacrorum. Lact. l. IV, c. 20: *Quod per Christum dari haberet.* Ibid. cap. 30: *Quod... hæreses haberent existere.* Tertullianus de Velanda Virgine c. 5: *De qua Christus nasci habebat*, c. 11: *Responderi ex adverso habebat.* Advers. Judæos: *Dari habebat circumcisio*; c. 8: *Exterminari haberet*; cap. 11: *Habebat expungi*; cap. 14: *Agnosci habet*; de Baptismo cap. 16: *Habet tingi.* De Carne Chr. cap. 7: *Nasci haberet*; Resurr. Carn. cap. 14: *Habent judicari.* BUNEMAN.

Usque ad antiquum. Sublac. et Ven: 1471: *Usque antiquum.* Ut notavi ad lib. I, c. 22, hic non probo; habent enim reliqui omnes: variat tamen hic in verbis. Vid. supra, *usque ad vetustum dierum.* Cyprianus, l. II Test. 26, *usque ad veterum dierum.* BUN.

Esaias. Capite scilicet XLV. At quamvis hæc prophetia Cyro nominatim conveniat, attamen aliquatenus cum Christo theologi adjudicant.

Ego ante te ibo. Sic reposui ex omnibus fere mss. ac vet. edit. Rom., Cellar., Walch. Deest *te* in 3 Reg., 2 Colbert. rec. et 12 vulgatis. Est in textu Hebr. et apud Septuaginta; et mss. Lipsiensibus, *Ego ante eum ibo.* Et mox post *invisibiles*, LXX addunt, *aperiam tibi.*

Habet imperium atque honorem. Ita mss. antiquissimi et 7 typis excusi. At scripti 17 rec. et vulgati 7 *habet imperium, habet honorem.* Hæc ultima lectio non caret elegantia, eaque Lactantiana.

Rursus advenerit. Rursus ad ingenium redit Lactantius; atque iterum somniat de regno mille annorum, quod in mente habebat.

Summo Patri similis. Mss. Lipsienses, 1 Colb., Em., Brun., *summo Deo Patri.* Hic autem similitudo intelligenda est non consistens accidentibus, quæ nulla in Deum cadunt, sed essentia. Videtur enim omnino τὸ ὁμοούσιον velle constituere, quod postea in Nicæna synodo fuit constitutum: nempe ut contra Arianos et alias hæreses confiterentur, Ἰησοῦν Χριστὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρὸς μονογενῆ, τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, Θεὸν ἐκ Θεοῦ, καὶ φῶς ἐκ φωτὸς, θεὸν ἀληθινὸν ἐκ θεοῦ ἀληθινοῦ, etc. Fuit autem Christus homini etiam ita similis, ut peccator videretur. Rom. VIII: *Deus Filium misit in similitudinem carnis peccati.* Hinc etiam capite sequenti ex Zachariæ visione sordidis vestimentis amictus apparet. BETULEIUS.

Ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ. Hoc idem Cyrillus contra Julianum monet. Pauli epistola, quæ ad Hebræos scripta est, cap. VII, multum lucis hinc acquirit; neque hic locus sine illo recte intelligetur. Docet enim ibi Apostolus, regem Salem Melchisedech, qui idem altissimi Dei Pontifex fuit, in eo Christi typum gessisse, quod

creatus. Idcirco etiam filium bis nasci oportuit, ut et ipse fieret ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ. In prima enim nativitate spiritali ἀμήτωρ fuit, quia sine officio matris a solo Deo Patre generatus est. In secunda vero carnali ἀπάτωρ fuit, quoniam sine patris officio virginali utero procreatus est, ut mediam inter Deum et hominem substantiam gerens, nostram hanc fragilem imbecillemque naturam quasi manu ad immortalitatem posset educere. Factus est et Dei filius per spiritum, et hominis per carnem; id est, et Deus et homo. Dei virtus in eo ex operibus, quæ fecit, apparuit; fragilitas hominis, ex passione quam pertulit: quam cur susceperit, paulo post docebo. Interim et Deum fuisse, et hominem ex utroque genere permistum, prophetis vaticinantibus discimus. Esaias Deum fuisse testatur his verbis: *Fatigata est Ægyptus, et negotiatio Æthiopum, et Sabaim: viri alti ad te transgredientur, et tui erunt servi; et post te ambulabunt vincti compedibus, et adorabunt te, et in te precabuntur, quoniam in te Deus est, et non alius Deus præter te. Tu enim Deus es, et nesciebamus, Deus Israel salvator. Confundentur, et reverebuntur omnes, qui adversantur tibi, et cadent in confusionem.* Item propheta Hieremias sic ait: *Hic Deus noster est, et non deputabitur alius absque illo, qui invenit omnem viam prudentiæ, et dedit eam Jacob puero suo, et Israel dilecto sibi.* Post hæc in terris visus est, et cum hominibus conversatus est.

Item David in psalmo XLIV: *Thronus tuus Deus in* A *sæcula sæculorum: virga æquitatis, virga regni tui. Dilexisti justitiam, et odio habuisti injustitiam: propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis.* Quo verbo etiam nomen ostendit: siquidem (ut supra docui) ab unctione appellatus est Christus. Deinde hominem fuisse eumdem, Hieremias docet, dicens: *Et homo est; et quis cognovit eum?* Item Esaias (*cap.* 19, *apud* LXX): *Et mittet eis Deus hominem qui salvabit eos, et judicans sanabit eos.* Sed et Moyses in numeris ita loquitur (*cap.* XXIV): *Orietur stella ex Jacob, et exurget homo ex Israel.* Propterea Milesius Apollo consultus, utrumne Deus, an homo fuerit, hoc modo respondit:

Θνητὸς ἦν κατὰ σάρκα, σοφὸς, τερατώδεσιν ἔργοις,
Ἀλλ' ὑπὸ χαλδαίων κριτῶν δόλοις συναλωθεὶς,
Γόμφοις καὶ σταλάγεσσι πικρὴν ἀνέτλησε τελευτήν.

B Primo versu verum quidem dixit: sed argute consultorem fefellit, sacramentum veritatis penitus nescientem. Videtur enim negasse illum Deum. Sed cum fatetur secundum carnem fuisse mortalem, quod etiam nos prædicamus, consequens est, ut secundum spiritum Deus fuerit, quod nos affirmamus. Quid enim fuerat necesse carnis facere mentionem, cum satis esset dicere fuisse mortalem? Sed veritate pressus, negare non potuit quemadmodum res se haberet; sicut illud, quod ait, fuisse sapientem.

Quid ad hoc, Apollo, respondes? Si sapiens est; ergo doctrina ejus sapientia est, nec ulla alia, et sa-

VARIORUM NOTÆ.

Gen. XIV legitur ignoti patris et ignotæ matris fuisse. C BETULEIUS.— Vide etiam Cunæum de Republica Hebræorum libro III, cap. 4.

Ut et ipse. Addidi *et* ex omnibus prope mss.

Generatus est. Mss. Cauc., Jun., 2 Reg. et 11 vulgati, *progeneratus est.*

Virginali. Heum. legit *e Virginali.*

Interim, Reimm. al. *iterum*, quo varians lectio, *iterum*, indicatur. In Subl., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78: *Integrum et Deum fuisse testatur.* Apertum typothetis verba, *fuisse, et hominem ex utroque genere permistum, prophetis vaticinantibus discimus. Esaias Deum fuisse*, excidisse, quia verba illa, *Deum fuisse*, bis sequebatur. Paris. 1513: *Integrum et Deum fuisse*, etc. habet omnia. Edit. Sublac. habet *integrum et Deum fuisse testatur his verbis: fatigata*, etc. BUN.

Ex utroque genere permistum. Non confusione naturarum, sed ita ut constitueretur unicum ὑφιστάμενον, seu una persona, servatis proprietatibus cujusque naturæ. RIVET *in Notis suis mss.*— Id est ut esset unum suppositum. Alioqui notum est Arrii, Apollinaris, Nestorii et Eutychetis hæreses fuisse, quæ Christi personam et naturam impugnarunt, a quatuor prioribus conciliis œcumenicis damnatas.

Esaias. Cap. XLV; quod etiam et de Cyro prius ac de Christo postea intelligitur.

Et negotiatio Æthiopum. Sic restitui ex omnibus mss. ac vet. edit. Romanis, Egnat., Paris. 1525, Crat., Graph., Is., Cellar. Vera lectio juxta Hebr. LXX et Vulgatam ipsam, estque apud Hieronymum. In 8 excusis perperam est *natio.*

Et Sabaim. Reposui *Sabaim* ex omnibus mss. præter 2 rec. et edit. quibus est, *et Saba.*

Et in te precabuntur. Ita restitui ex antiquissimo Regio-Puteano, 2 aliis Reg. optimæ notæ, et Lips. ut est et Græcis.

Hieremias sic ait. Hic locus in Hieremia non legitur hodie, sed in Baruch cap. III qui tamen et ipse in Græcis Bibliis inscribitur Ἱερεμίας Βαρούχ, et ante Threnos inter Hieremiæ scripta refertur. Lege Augustinum lib. XVIII de Civit. Dei, cap. 33. BETULEIUS.

Et cum hominibus conversatus est. Hæc lectio est mss. codicum, præter tres recentiores quibus, ut editis, est, *et cum hominibus versatus est.*

Hieremias docet, etc. (Apud LXX. cap. 17, v. 9.) Citat hæc eadem Epiphanius lib. contra Ebionitas ex eodem Hieremia, Christum non hominem tantum, sed etiam Deum esse probans. *Ex* BETULEIO.

Hominem qui salvabit eos. Sic lego cum cunctis fere mss. Vulgati et 2 Reg. rec., *hominem, et salvabit eos.*

Exurget homo ex Israel. Sic legitur apud LXX. In Vulgata, *virga de Israel.* Sic apud Justinum ἡγούμενος *dux ex Israel*, sicut et apud Cyprianum lib. I adversus Judæos, § 10. Apud Symmachum, *sceptrum.*— D *Ex Israel.* Addunt Lips. tert. Reimm.: *Et dominabitur gentium.* Lib. de ira Dei c. 14: *Ut rerum omnium dominaretur.* Add. Cypr., l. II adv. Jud. c. 10.

Milesius Apollo. Sic dictus a Mileto urbe quondam, ut Mela inquit, Ioniæ totius belli pacisque artibus principe. Dictum hoc oraculum, eodem Mela teste, olim Branchidæ, postea Didymis; de quo vide etiam Strabonem et Herodotum. BETULEIUS.

Θνητὸς, *etc.* Latine:

Mortalis erat corpore, sapiens portentificis (*a*) operibus,
Sed sub Chaldæis judicibus armis comprehensus,
Clavis et cruce amarum toleravit finem.

Ἀλλ' ὑπὸ χαλδαίων, etc. In mss. Cauc. sic legitur: Ἀλλ' ὑπὸ χαλδαίοισι δίκας πολίεσιν ἄλωσας.

(*a*) *Portentificis.* Ita edit. Tornes., Soubron., Thom. Et sic ipsemet Lactantius infra circa medium ejusdem capitis et 15, necnon supra lib. II, cap. 13. Pro *Clavis et cruce*, 4 Colb. habent *Transfixus.*

pientes, qui sequuntur, nec ulli alii. Cur igitur vulgo pro stultis, et vanis, et ineptis habemur, qui sectamur magistrum, etiam ipsorum deorum confessione sapientem? Nam quod ait, portentifica illum opera fecisse, quo maxime divinitatis fidem meruit, assentiri nobis jam videtur, cum dicit eadem, quibus nos gloriamur. Sed colligit se tamen, et ad dæmoniacas fraudes redit. Cum enim verum necessitate dixisset, jam deorum ac sui proditor videbatur; nisi quod ab eo veritas expresserat, mendacio fallente, celasset. Ait ergo, illum fecisse quidem opera miranda, verum non divina virtute, sed magica. Quid mirum, si hoc Apollo veritatem ignorantibus persuasit, cum Judæi quoque, cultores (ut videbantur) summi Dei, hoc idem putaverint; cum ante oculos eorum quotidie fierent illa miracula, quæ eis Prophetæ futura esse prædixerant, nec tamen tantarum virtutum contemplatione impelli potuerunt, ut Deum crederent, quem videbant. Propterea David, quem præter cæteros Prophetas vel maxime legunt, in psalmo XXVII, sic eos damnat: *Redde illis retributionem eorum, quoniam non intellexerunt in operibus Domini.* Ex hujus ipsius domo Christum generatum iri secundum carnem, et ipse David, et alii Prophetæ annuntiaverunt. Apud Esaiam (*cap.* XI) ita scriptum est: *Et erit in die illa radix Jesse, et qui exurget principari in nationes: in eum gentes sperabunt, et erit requies ejus in honore.* Et alio loco: *Exiet virga de radice Jesse, et flos de radice ejus ascendet, et requiescet super eum Spiritus Dei, spiritus sapientiæ et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus scientiæ et pietatis; et implebit eum spiritus timoris Domini.* Jesse autem fuit pater David, ex cujus radice ascensurum esse florem prælocutus est; cum scilicet, de quo Sibylla dicit ἀνθήσει δ' ἄνθος καθαρόν.

Item in βασιλειῶν libro secundo, propheta Nathan missus est ad David volentem Deo templum fabricare; et fuit verbum Domini ad Nathan dicens (*Vid.* II *Reg.*, *cap.* 7). *Vade, et dic servo meo David: Hæc dicit Dominus omnipotens; Non tu ædificabis mihi domum ad inhabitandum: sed cum impleti fuerint dies tui, et dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te, et parabo regnum ejus. Hic ædificabit mihi domum in nomine meo: et erigam thronum ejus usque in sæculum; et ego ero ei in patrem, et ipse erit mihi in filium, et fidem consequetur domus ejus, et regnum ejus usque in sæculum.* Sed hæc ut Judæi non intelligerent, illa fuit causa, quod Solomon filius David Deo templum ædificavit, et civitatem, quam de suo nomine Hierosolyma nuncupavit. Itaque ad ipsum, quæ a Propheta dicta sunt, retulerunt. Solomon autem ab ipso patre suo imperii regimen accepit. Prophetæ vero de eo loquebantur, qui tum nasceretur, postquam David cum patribus suis requievisset. Præterea Solomonis imperium perpetuum non fuit; annis enim XL regnavit. Deinde quod nunquam filius Dei dictus est, sed filius David; et domus quam ædificavit non est fidem consecuta, sicut Ecclesia, quæ est verum

VARIORUM NOTÆ.

Sed colligit se, etc. Quia furore confusus diversa dixerat. Ejusmodi multa oracula colligunt Eusebius de Præparat. Evangel. Augustinus de Civitat. lib. XIX, cap. 23. Certum est, totam oraculorum vanitatem nato Christo cecidisse. BETUL.

Veritas expresserat. Verbum istud restitui ex omnibus mss. et editis 3 vet. Rom. ac Betul. et Cellar. In cæteris excusis est *extorserat.*

Judæi. Dicebant enim, Jesum virtute dæmonis dæmonem ejicere; vide Matth. cap. XII, Marc. cap. III, et Luc., c. XI. Ita et Judæi posteriores, ut videre est in vita Jeschuæ Nazareni ab Huldrico in-8°. *Ludg. Bat.* 1705.

Hoc idem. Hoc additum ex cunctis mss. et edit. Tornes. ac Soubron. Cæteris vulgatis deest. In sex scriptis rec. et ed. Tornes. est *putaverunt.*

Quæ eis Prophetæ futura esse prædixerant. Sic ms. 1 Bon. omnium antiquissimus, edd. Thom., Is., Thys., Gall. Hæc verba, quæ cæteris desunt, valde Thomasio et Isæo probantur: nam hoc modo Judæorum malitia clarius demonstratur; et explicantur talia fuisse illa miracula, quibus ipsos fidem habere oportuit.—*Illa miracula, quæ eis prophetæ futura prædixerant.* Quum Thomasius ex antiquo Bonon. verba, *quæ eis prophetæ futura prædixerant* addiderit, et ex eodem Isæus confirmarit, jure ea restituenda puto. Maxime me movet nostri loci Epitome c. 45, ubi clare, *videntes illa* Judæi, *magica potentia fieri* putabant, *ignorantes* ea *omnia*, quæ *fiebant ab eo* (miracula) prædicta *esse* a prophetis. Et iterum cap. 46. *Hæc omnia prophetæ... futura... prædixerant.*

Præter cæteros. Ex edit. Cellar. et omnibus mss, præter. 2 Reg. recentissimos, qui ut alii editi habent *inter.*

Non intellexerunt in operibus Domini. Hæc lectio est omnium pene mss. ac vet. edit. Rom., LXX Interpretum, etiamque Cypriani lib. I. Testimonior. adversus Judæos cap. 3. Editis est, *opera.*

Exiet virga de radice Jesse. Ms. 1 Merton. solus, *Exurget*; sed perperam. Legitur enim supra hujusce capitis initio *exiet*, ut *prodient* in fine cap. 16, lib. VII Institut. Et apud Matthæum in Vulgata, *ex te exiet dux*, etiamque apud Tertullianum adversus Judæos cap. 13 ex *Michæa.*

Ἀνθήσει, etc. Latine:

Florescet autem flos purus.

Sibylla Sermon. 6.

Libro secundo. Scilicet capite 7, ubi quædam litterali sensu ad Salomonem, at secundario ad Christum referuntur.

Fabricare. Mss. rec. 4 Reg., 2 Colbert., Betul., Bodl., Cott., 2 Clarom., *ædificare.*

Parabo regnum ejus. Ita cum Versione LXX Interpret., Vulgata, Cyprian. adv. Judæos lib. I, cap. 15, lib. II, cap. 11, edit. Betul., Tornes., Soubron, Cellar., Walch. et omnes mss. præter tres recentiores in quibus, sicut in editis 14 est, *parabo semen ejus.*

Et regnum ejus. Hæc verba desunt in 3 Reg., 4 Colbert., Em., Cant., 3 vet. edit. Rom., Venet. 1490, erasa in Victorino: extant vero in cæteris.

Deo templum ædificavit, et civitatem... nuncupavit. Fallitur auctor noster; neque enim Salomon urbem hanc condidit, nec de suo nomine nuncupavit. Conditor ejus fuit Melchisedech, Ps. LXXVI, 3, ut colligitur ex Gen. XIV, 18, ubi vocatur rex Salem, hoc est, conditor Salem; conditores enim urbium olim reges urbium dicti. Quidam putant Jerusalem vel Hierosolymam nomen esse Græcum, cum plane sit Hebræum. Euseb. putat esse vocem compositam ex verbo Græco ἱερὸν et Heb. Σολομῶν. Quo etiam propendere videtur Lactantius, qui simul ac locutus

templum Dei, quod non in parietibus est, sed in corde ac fide hominum, qui credunt in eum, ac vocantur fideles. Illud vero Solomonium templum, quia manu factum est, manu cecidit. Denique pater ejus in psalmo CXXVI, de operibus filii sui prophetavit hoc modo: *Si Dominus non ædificaverit domum, in vanum laboraverunt, qui illam ædificaverunt: si Dominus non custodierit civitatem, in vanum vigilavit, qui eam custodivit.*

CAPUT XIV.

De Jesu sacerdotio a Prophetis prædicto.

Quibus ex rebus apparet, prophetas omnes denuntiasse de Christo, fore aliquando, ut ex genere David corporaliter natus constitueret æternum templum Deo, quod appellatur Ecclesia, et universas gentes ad religionem Dei veram convocaret. Hæc est domus fidelis, hoc immortale templum, in quo si quis non sacrificaverit, immortalitatis præmium non habebit. Cujus templi, et magni, et æterni quoniam Christus fabricator fuit, idem necesse est habeat in eo sacerdotium sempiternum. Nec potest nisi per eum, qui constituit templum, et ad aditum templi, et ad conspectum Dei perveniri. David, in psalmo CIX, id ipsum docet, dicens: *Ante luciferum genui te. Juravit Dominus, et non pœnitebit eum: tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech.* Item in Βασιλειῶν libro primo (*cap.* II): *Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia, quæ sunt in corde meo, faciat; et ædificabo ei domum fidelem, et transibit in conspectu meo omnibus diebus.* Quis autem futurus esset, cui Deus æternum sacerdotium pollicebatur, Zacharias etiam nomine posito apertissime docuit; sic enim dixit: *Et ostendit mihi Dominus Deus Jesum sacerdotem magnum stantem ante faciem angeli Domini, et diabolus stabat ad dextram ipsius, ut contradiceret ei. Et dixit Dominus ad diabolum: Imperet Dominus in te, qui elegit Hierusalem; et ecce titio ejectus ab igne: et Jesus erat indutus vestimentis sordidis, et stabat ante faciem angeli, et respondit, et dixit ad circumstantes ante faciem ipsius, dicens: Auferte vestimenta sordida ab eo, et induite eum tunica talari, et imponite cidarim mundam super caput ipsius; et cooperuerunt eum vestimento, et imposuerunt cidarim mundam super caput ejus; et angelus Domini stabat, et testificabatur, ad Jesum dicens: Hæc dicit Dominus omnipotens: si in viis meis ambulaveris, et præcepta mea servaveris, tu judicabis domum meam, et dabo tibi, qui conversentur in medio horum circumstantium. Audi itaque, Jesu sacerdos magne.*

Quis non igitur captos mentibus tum fuisse Judæos

VARIORUM NOTÆ.

fuit de templi ædificatione, statim subjungit *et civitatem*, etc. Alii componunt ex Jebus et Salem; cum enim prius diceretur *Salem*, deinde *Jebus*, atque hinc natum nomen Jerusalem. At Salomon non potest dici fundator et conditor, eo quod multis sæculis ante illum fuerit extructa, ut constat ex libris Josue et Judicum; nisi velimus interpretari Lactant. hoc pacto, quod nempe Jerusalem exornaverit atque multum ampliaverit Salomon: tum hic sensus posset tolerari. Profani Scriptores dixerunt plerumque *Jerosolyma* numero plurali, quamvis numerus singularis reperiatur. *Partim ex* GALLÆO. — De templi ædificatione vide III Regum, cap. VI et IX, et II Paralip. cap. III, VII et VIII. Vide, si lubet, Josephum lib. VII Antiq. cap. 3, item lib. VII de Bello Judaico cap. 18 et Hieronymum de locis Hebraicis.

Sed in corde. De hoc secundo templo vide Epist. II, Petri, cap. II, v. 5.

In vanum laboraverunt, qui illam ædificaverunt. mss. 10 rec. et 5 edit. *sine causa laborant ii, qui ædificant eam.*

In vanum vigilavit, qui eam custodivit. LXX, et Vulgata, *qui custodit eam*; 1 Reg. *in vacuum vigilavit, qui eam custodivit*; Regio-Put. 2, al. Reg., 1 Sorbon., 1 Colbert., 2 Clarom., *in vanum laboravit, qui eam custodivit*; 3 rec. et edit. Betul. *sine causa vigilavit, qui eam custodiebat*; 2 rec. *vigilabat*, etc. 4 rec. et sex vulgati veteres, *sine causa vigilant, qui custodiunt eam*; Brun. *custodiebant*; 1 Colb. *frustra vigilant, qui custodiant eam.*

Et ad aditum templi. Hæc vera desunt in Regio-Put. Sed illa esse Lactantii multi et optimi tum mss. tum editi codices manifeste evincunt. In 3 Reg. et ed. Thys. est *ad templum*; in 2 Lips. *ad ipsum templum*; in 1 Colb. *ad dictum templum.*

Secundum ordinem Melchisedech. Hæc tria postrema verba absunt a mss. 2 Reg. antiquissimis et 3 aliis, 3 Reg. et Brun. quæ tamen a propheta Regio revera de Christo dicta fuisse Paulus diserte asseruit in sua ad Hebræos Epistola cap. V, v. 6. et cap. VII, v. 17. De hoc Sacerdotio vide caput V Epistolæ ad Hebræos.

Faciat. Mss. novem, *faciet.*

Domum fidelem. Id est, firmam et stabilem.

Zacharias. Cap. III. Constat vel ex ipso Prophetæ vaticinio, verbum Domini factum esse ad Zachariam mense octavo anni secundi Darii, qui annus septuagesimus captivitatis fuit: quibus (ut Eusebius indicat) temporibus Romæ reges urbe pulsi fuerunt; quo Zorobabel et Jesus reduces templum ædificare cœperunt. Hic est ille Jesus sacerdos, filius Jozedec: de quo quidquid hic Prophetæ per visionem ostenditur, recte Christo hierarchæ Hierosolymitano æterno convenit. BETULEIUS.

Sic enim dixit. Hæc verba absunt ab uno Bonon. antiq. et 3 editis rec. Sunt in cæteris cum mss. tum excusis.

Deus Jesum Sacerdotem magnum. Ita cuncti mss. et omnes editi, præter rec. Sic LXX et Cyprianus. Vide Justinum martyrem in Dialogo cum Tryphone pag. 342, et Tertullianum libro adv. Judæos, cap. 14, et lib. III adv. Marcionem cap. 7. Editi tres, *Jesu*, mendose.

Ad dextram, etc. Stare a dextris est potenter accusare, auctoritate Psal. CVIII. *Constitue super eum peccatorem, et diabolus stet a dextris.* Hinc διάβολος, id est, calumniator dictus est, quia sustinet personam calumniatoris, ut alibi Lactantius docuit. BETUL.

Contradiceret. Ita restitutum ex antiquissimis et plurimis mss. Bonon. Reg. aliisque. In 7 recentioribus et editis est, *adversaretur.* Ed. Sublac. habet *adversaretur.*

Imperet Dominus in te. Sic legunt quamplurimi mss. et editi. In 4 rec. est *vitæ*; in aliis 4 rec. et 5 excusis, *Imperet tibi Dominus vitæ*; in 4 aliis scriptis et in edit. Ald., Fasitel. et Is., *Imperet tibi Dominus in te.* Apud LXX et in Vulgata est, *Increpet Dominus in te.* Vexationis exemplum est, quæ iram justam excitat.

Imponite cidarim. Ita reposui ex 2 vet. edit. Rom. et cunctis mss. præter 2 Reg. rec. quibus est *cydarin.* In 12 excusis est *ponite cydarim.* Cydaris vero regium est capitis ornamentum apud Persas.

arbitretur, qui cum hæc legerent, et audirent, nefandas manus Deo suo intulerunt? Atqui ab eo tempore, quo Zacharias fuit, usque ad annum quintum decimum imperii Tiberii Cæsaris, quo Christus crucifixus est, prope quingenti anni numerantur; siquidem Darii et Alexandri adolevit ætate, qui fuerunt non multo priusquam Tarquinius Superbus exactus est. Sed illi rursus eodem modo falsi deceptique sunt, putantes hæc de Jesu esse dicta filio Nave, qui successor fuit Moysi, aut de sacerdote Jesu filio Josedech : in quos nihil congruit eorum, quæ Propheta narravit. Non enim sordidati illi umquam fuerunt, cum alter eorum princeps potentissimus fuerit, alter sacerdos : aut perpessi sunt aliquid adversi, ut tamquam titio ejectus ex igne putarentur. Aut aliquando in conspectu Dei et Angelorum steterunt, aut Propheta de præteritis loquebatur potius, quam de futuris. Locutus est igitur de Jesu Filio Dei, ut ostenderet eum primo in humilitate et carne esse venturum. Hæc enim est vestis sordida, ut pararet templum Deo, et sicut titio igni ambureretur; id est, ab hominibus cruciamenta perferret, et ad ultimum extingueretur. Titionem enim vulgus appellat extractum foco torrem semiustum, extinctum.

Quomodo autem, et cum quibus mandatis a Deo miteretur in terram, declaravit Spiritus Dei per Prophetam, docens futurum, ut cum voluntatem summi Patris fideliter et constanter implesset, acciperet judicium, atque imperium sempiternum. Si in viis meis, inquit, ambulaveris, et præcepta mea servaveris, tu judicabis domum meam. Quæ fuerint viæ Dei, et quæ præcepta ejus, nec ambiguum, nec obscurum est. Deus enim cum videret malitiam et falsorum deorum cultus per orbem terræ ita invaluisse, ut jam nomen ejus ex hominum memoria fuisset pene sublatum (siquidem Judæi quoque, quibus solis arcanum Dei creditum fuerat, relicto Deo vivo, ad colenda figmenta irretiti dæmonum fraudibus aberrassent, nec increpiti per prophetas, reverti ad Deum vellent), Filium suum legavit ad homines, ut eos converteret ab impiis et vanis cultibus, ad cognoscendum et colendum Deum verum : item ut eorum mentes a stultitia ad sapientiam, ab iniquitate ad justitiæ opera traduceret. Hæ sunt viæ Dei, in quibus ambulare eum præcepit. Hæc præcepta quæ servanda mandavit. Ille vero exhibuit Deo fidem. Docuit enim quod Deus unus sit, eumque solum coli oportere; nec umquam se ipse Deum dixit, quia non servasset fidem, si missus ut deos tolleret, et unum assereret, induceret alium, præter unum. Hoc erat, non de uno Deo facere præconium, nec ejus qui miserat, sed suum proprium negotium gerere, ac se ab eo quem illustraturus venerat, separare. Propterea quia tam fidelis extitit, quia sibi nihil prorsus assumpsit, ut mandata mittentis impleret, et sacerdotis perpetui dignitatem, et regis summi honorem, et judicis potestatem, et Dei nomen accepit.

CAPUT XV.

De Jesu vita et miraculis; atque de iis testimonia.

Quoniam de secunda nativitate diximus, qua se hominibus in carne monstravit, veniamus ad opera illa miranda, quæ cum essent cœlestis indicia virtutis,

VARIORUM NOTÆ.

Nefandas manus. Mss. Cauc. et 8 rec. cum edit. Tornes. et Soubr. *nefarias.*

Crucifixus est. Francius emendabat *cruci affixus est.* Sic Latini et ipsemet Lactantius ter infra eodem libro, cap. 18.

Prope quingenti anni numerantur. Ita mss. omnes et sex editi. In 9 vulgatis dest *prope.* Quæ vox admodum apta retinenda est. Siquidem præcise quingenti non numerantur anni. Eusebius in Chronico sub Olympiade CCII computat annos quingentos quinquaginta octo. Vide chronologos.

Darii et Alexandri. Darii quarti Persarum regis. Hic autem Alexander non est ille magnus vocatus, Philippi filius, Macedonum rex XXIII, qui ab Eusebio ponitur sub Olympiade CXIV, sed Alexander X, Macedonum rex, qui ab eodem Euseb. sub Olympiad. LXIX, censetur. ISÆUS.

Non multo priusquam, etc. Sic lego ex mss. 1 Colbert. et Cotton. cum Betuleio et Sparkio. In 17 aliis et in editis est *postquam.* Immo antequam Tarquinius Superbus exactus est, plus minus septem annis. Ponunt profligationem regum anno ultimo Olympiad. LXVII. Templum autem, Zacharia etiamnum prophetante, absolutum est Olympiade LXVI, ex Eusebio. BETULEIUS. Nisi Lactantius lapsus fuerit, vel Amanuensis, scribendo *postquam*, pro *priusquam.*

Ambureretur. Ita restitui ex mss. 9 Regiis, 2 Colbert., Goth., 1 Sorbon., 1 Brun., Lips. aliisque, et editis 3 vet. Rom. ac Beiml., Tornes., Soubron., Cellar. In 6 scriptis rec. et 9 impressis est *comboureretur.* Verbum *amburo* Lactantio familiare lib. VII, cap. 17 et 21.

Cruciamenta. Vox non adeo frequens, secundum Walchium, nostro eo frequentior, e. g. l. IV, c. 30; l. V, c. 2, c. 22, De Mort. persec., c. 49. Arnobius, l. I, p. 26; immo et Cicero Philip. IX, c. 4. BUN.

Titionem enim vulgus appellat, etc. Et ita Apuleius Metamorphos. lib. VII : *Procurrit ad focum, ardentemque titionem gerens;* et Quintilianus lib. X Declamat. : *Velut mentitam atque cuncta fingentem, titione candenti inter media femina detruso, crudelissime necavit.*

Filium suum legavit ad homines. Haud secus habent antiquissimi mss. 1 Bon. et Regio-Put. necnon editi Thomas., Is., Thys., Gall., Spark. Mss. vero 31 et 10, impressi post *Filium suum*, addunt *principem Angelorum :* quæ duæ voces Thomasio videntur additæ a quodam Ariano. Nisi ea dictione Christus significetur primus legatorum seu nuntiorum, ut infra vocatur a Lactantio, cap. 25 et 29, et lib. de Ira Dei, cap. 2, vel *caput Angelorum*, juxta illud Apostoli ad Coloss. II : *Qui est caput omnis principatus et potestatis.*

Nec umquam se ipse Deum dixit. Frustra Lactantium falsi insimulat Gallæus, eo quod x Joannis legitur, *Ego et Pater unum sumus.* Ea quippe est Lactantii mens, nusquam illud a Christo dictum fuisse, se divinitatem habuisse a Patris natura distinctam : quod sequentia satis probant; fuisset enim *hoc non ejus qui miserat, sed suum proprium negotium gerere, ac se ab eo, quem illustraturus venerat, separare.* SPARK

Quem illustraturus venerat. Sic restitui ex mss. 7 Reg., 2 Bonon., 5 Oxon., 4 Colbert. et 13 aliis atque 8 impressis. Sex manu exarati et 12 typis excusi habent *illustratum :* utraque lectio bona. Mss. Cauc., 1 Reg., 1 Lips., Pal., *ad quem illustrandum venerat.*

Quia sibi. Heum. legit, *et quia sibi.*

magum Judæi putaverunt. Cum primum cœpit adolescere, tinctus est a Joanne propheta in Jordane flumine, ut lavacro spiritali peccata non sua, quæ utique non habebat, sed carnis, quam gerebat, aboleret; ut quemadmodum Judæos suscepta circumcisione, sic etiam gentes baptismo, id est purifici roris perfusione salvaret. Tunc vox audita de cœlo est : *Filius meus es tu; ego hodie genui te* (*Ps.* II). Quæ vox apud David prædicta invenitur. Et descendit super eum Spiritus Dei formatus in speciem columbæ candidæ. Exinde maximas virtutes cœpit operari, non præstigiis magicis, quæ nihil veri ac solidi ostentant, sed vi ac potestate cœlesti quæ jampridem prophetis nuntiantibus canebantur. Quæ opera tam multa sunt, ut unus liber ad complectenda omnia satis non sit. Enumerabo igitur illa breviter, et generatim, sine ulla personarum ac locorum designatione, ut ad exponendam passionis ejus crucisque rationem possim pervenire, quo jamdudum festinat oratio. Virtutes ejus fuerunt, quas Apollo portentificas appellavit : quod quacumque iter faciebat, ægros et debiles, et omni morborum genere laborantes, uno verbo unoque momento reddebat incolumes, adeo ut membris omnibus capti, receptis repente viribus roborati, ipsi lectulos suos reportarent, in quibus fuerant paulo ante delati. Claudis vero ac pedum vitio afflictis, non modo gradiendi, sed etiam currendi dabat facultatem. Tunc quorum cæca lumina in altissimis tenebris erant, eorum oculos in pristinum restituebat aspectum. Mutorum quoque linguas in eloquium sermonemque solvebat. Item surdorum patefactis auribus insinuabat auditum : pollutos, ac aspersos maculis, repurgabat. Et hæc omnia non manibus, aut aliqua medela, sed verbo ac jussione faciebat, sicut etiam Sibylla (*Serm.* 8, *post med.*) prædixerat :

Πάντα λόγῳ πράττων, πᾶσάν τε νόσον θεραπεύων.

Nec utique mirum, quod verbo faciebat mirabilia, cum ipse esset Dei Verbum, cœlesti virtute ac potestate subnixum... Nec satis fuit quod vires imbecillis redderet, debilibus integritatem, quod ægris et languentibus sanitatem, nisi etiam mortuos suscitaret (*Matth.* XII, *Marc.* III, *Luc.* VII et XI, *Joan.* II), velut e somno solutos, ad vitamque revocaret.

Quæ videntes tunc Judæi, dæmoniaca fieri potentia arguebant, cum omnia sic futura, ut facta sunt, arcanæ illorum litteræ continerent. Legebant quippe cum aliorum prophetarum, tum Esaiæ verba dicentis (*cap.* XXV) : *Confortamini manus resolutæ, et genua debilia consolidamini. Qui estis pusilli animi, nolite timere, nolite metuere. Dominus noster judicium retribuet; ipse veniet, et salvos faciet nos. Tunc aperientur oculi cæcorum; et aures surdorum audient. Tunc saliet claudus sicut cervus, et plana erit lingua mutorum, quia rupta est in deserto aqua, et rivus in terra sitienti.* Sed et Sibylla eadem cecinit his versibus :

. . . . . Νεκρῶν δὲ ἀνάστασις ἔσται,

VARIORUM NOTÆ.

Cum primum cœpit adolescere. Latius hanc vocem extendit Lactantius; erat enim ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα (*Luc. cap.* III, *v.* 23). Eodemque sensu Lucretius accepit lib. III, v. 450; et Virgil. lib. XII Æneid, v. 438. pro *crescentibus annis maturioribus.*

Tinctus est. Id significat vox βαπτίζεσθαι; sed Baptisare, nunc vox est sacrata apud Christianos. De hoc Jesu Christi baptismo vide Lucam, cap. III, Math. III, Joann. I, et Marc. I.

Aboleret. Ms. Bodl., *ablueret. Carnis* equidem non suæ, sed humanæ conditionis — *Lavacro... aboleret.* Merton. *lavacro... ablueret.* Apte quidem : salva tamen recepta l. III, c. 26 : *Uno lavacro malitia omnis abolebitur.* L. VI, c. 24 : *Labem vitæ prioris abolevit.* BUN.

Purifici roris perfusione. Ita omnes mss. At edit. Ald., Plantin., Fasitel., Tys., *purificati.* Hinc potest concludi in primitiva Ecclesia obtinuisse, ut non solum aquæ immergerentur baptizandi, sed etiam aqua perfunderentur, ut obtinet in his oris. GALLÆUS.

Spiritus Dei formatus in speciem columbæ candidæ. Nescio unde hauserit Lactantius columbam quæ descendit super Jesum in baptismo, fuisse candidi coloris, nisi ex veteri quadam christianorum traditione; nullibi enim indicatur in Evangelio cujus coloris fuerit. — *Columbæ candidæ.* Majus filius in Obs. Sacr. ad Luc. III, 22, auctor est, Spiritum S. non formatum in speciem, sed sicut columbam leni lapsu descendisse. BUN.

Non præstigiis magicis, quæ nihil veri ac solidi ostentant. Gentiles calumniabantur Christum fuisse magum. Augustin. in Matthæum Serm. XI : *Pagani dicunt Dominum Christum magicis artibus fecisse miracula.* Hos refutant August. de Consens. Evangelist. et Euseb. Demonst. lib. III, cap. 3 et 8. Recte autem dixit Lactant. nihil veri ac solidi præstigias magicas ostentare. Hinc eleganter Minucius : *Magi quidquid miraculi ludunt, per dæmones faciunt, illis aspirantibus et infundentibus præstigias edunt, vel quæ non sunt videri, vel quæ sunt non videri.* ELMENH.

Quæ jampridem, etc. Ms. 1 Colb. et edit. Crat., *quæ et jampridem;* Scripti 3 Reg., 3 Colbert. et 4 alii ac quatuor excusi, *quæ etiam pridem.*

Portentificas. De quibus vide sup. cap. 13. Matth. IV, IX, XIXV; Marc. I, II, X: Luc. V, VII, XI.

Quacumque iter faciebat. Lips. alter, *quocumque :* male. Imitatur Ciceronem l. I, in Verr. c. 16 : *Quacumque iter fecit;* l. II. de Nat. deor. c. 33 : *Quacumque imus, quacumque movemur.* Add. not. ad Lactant. l. VI, c. 18. Iterum, l. V, c. 17 : *Quacumque iter fecerit.* BUN.

Ægros ac debiles. Ægri, morbo sunt affecti; *debiles*, membrorum parte mutilati. Sic mox Lactantius noster *debilibus integritatem reddere.*

Membris omnibus capti. Arnob., c. 1 : Captos membris *adsurgere, etiam suos referebant lectos, alienis paulo ante cervicibus lati.* BUN.

Aspersos maculis. Mss. 5 rec., *asperos;* 1 Reg. antiquissimus et Jun., *aspersis maculis;* ms. Cantabrig. et 7 edit. rec., *ac sparsos maculis.*

Aut medela. Præter cæcum, quem luto curavit Joann. IX.

Πάντα λόγῳ. Interpret. Lat. :

Omnia verbo agens, et omnem morbum curans.

Et genua debilia consolidamini. Sic lego cum 1 Reg. antiquissimo. Et sensus postulat. 1 Colbert. habet, *et genua debilia confortamini. Consolamini qui estis.* Hebr. Chald. et Vulgata habent *roborate;* Syriac., *Confirmamini;* LXX et omnes fere mss., *Consolamini*, ita ut ad sequentia referatur, minus apte. Vide præced. et seq.

Νεκρῶν δὲ. Sibyllar. carmina serm. 8 Latine :

Mortuorum autem resurrectio erit,
Et claudorum cursus erit velox, et surdus audiet;

Καὶ χωλῶν δρόμος ἔστ' ὠκύς, καὶ κωφὸς ἀκούσει;
Καὶ τυφλοὶ βλέψουσι, λαλήσουσ' οὐ λαλήσαντες.

Ob has ejus virtutes, et opera divina, cum magna illum multitudo sequeretur vel debilium, vel ægrorum, vel eorum qui curandos suos offerre cupiebant, ascendit in montem quemdam desertum, ut ibi adoraret. Ubi cum triduo moratus esset, ac fame populus laboraret, vocavit discipulos, quærens quantos secum cibos gestarent. At illi quinque panes et duos pisces in pera se habere dixerunt. Afferri ea jussit, ac multitudinem per quinquagenos distributam discumbere. Quod cum discipuli facerent, frangebat ipse panem minutatim, carnemque piscium comminuebat, et utraque in manibus ejus augebantur. Et cum apponere illa populo discipulis imperasset, saturata sunt quinque hominum millia, et insuper duodecim cophini de residuis fragminibus impleti. Quid aut dici, aut fieri potest mirabilius? At id Sibylla futurum cecinerat olim, cujus versus tales feruntur :

Εἰν ἄρτοις ἅμα πέντε, καὶ ἰχθύεσσι δυοῖσιν,
Ἀνδρῶν χιλιάδας ἐν ἐρήμῳ πέντε κορέσσει,
Καὶ τὰ περισσεύοντα λαβὼν μετὰ κλάσματα πάντα,
Δώδεκα πληρώσει κοφίνους εἰς ἐλπίδα πολλῶν.

Quæro igitur quid hic potuerit ars magica moliri, cujus peritia ad nihil aliud quam ad circumscribendos oculos valet. Idem, secessurus orandi gratia, sicut solebat, in montem, præcepit discipulis, ut navicu-

A lam sumerent, seque præcederent. At illi, urgente jam vespere profecti, contrario vento laborare cœperunt. Cumque jam medium fretum tenerent, tum pedibus mare ingressus consecutus est eos, tamquam in solido gradiens; non ut poetæ Orionem mentiuntur in pelago incedentem, qui, demersa corporis parte,

Humero superemiuet undas.

Et rursus cum obdormisset in navi, et ventus usque ad extremum periculum sævire cœpisset, excitatus e somno, silere ventum protinus jussit; et fluctus, qui maximi ferebantur, conquievere, statimque sub verbo ejus tranquillitas insecuta est.

Mentiuntur fortasse Litteræ sanctæ (*Luc.* VIII, *Marc.* IV, *Matth.* VIII), docentes tantam fuisse in eo pote-
B statem, ut imperio suo cogeret ventos obsequi, maria servire, morbos cedere, inferos obedire. Quid quod eadem Sibyllæ carminibus suis ante docuerunt? quarum una, cujus supra fecimus mentionem, sic ait :

Τοὺς ἀνέμους παύσει τε λόγῳ, στρώσει δὲ θάλασσαν
Μαινομένην, ποσὶν εἰρήνης πίστεί τε πατήσας.

Et rursus alia, quæ dicit :

Κύματα πεζεύσει, νόσον ἀνθρώπων ἀπολύσει,
Στήσει τεθνηῶτας, ἀπώσεται ἄλγεα πολλά,
Ἐκ δὲ μιᾶς πήρης ἄρτου κόρος ἔσσεται ἀνδρῶν.

VARIORUM NOTÆ.

Cæci videbunt, et muti loquentur.

C *In solido.* Id est, in solida terra. Virgil. II, Georg. 23[illegible]

Alteque jubebis
In solido puteum demitti. BUN.

Orionem. Fabulam narrat Theon Alexandrinus in Aratæis phænomenis.

Excitatus e somno. Præpositionem addidimus ex mss. et editis 3, vet. Romanis, Crat., Cellar., Walch. In 2, Colb. et Clarom. est *a somno.* Deest præpositio in 9, impressis.

Sub verbo ejus. Ipse Lact. iterum lib. VII, cap. 17: *Fient hæc* sub verbo *ejus.* Nec aliter Lucretius l. IV, v. 786 :

Omnia *sub verbo* recreat natura paratque.

Quæ Creechius interpretatur ad nutum. Ego Lactantii sub *verbo ejus* interpretor, *eo adhuc loquente et jubente.* BUNEMAN.

Τοὺς ἀνέμους. Latine :

Ventos compescet verbo, sternet autem mare
D Furiosum, pedibus pacis et fide calcans.

Κύματα. Sibyll. lib. VI, serm. 6. Latine :

Fluctus superambulabit, infirmitatem hominum solvet,
Eriget (*a*) mortuos, et pellet dolores multos,
Et de unius perionis pane saturatio erit virorum.

Στήσει. Sic emendavi ex vetustissimis mss. Regiis, Put., Cauc., 1 Colbert., 1 Brun. et edit. Basileens. 1569. In 4 Regiis recent., 1 Sorbon., 1 Claromont. et octo excusis, Ζήσει. In duobus aliis Reg. et 1 Colbert., Ζεύσει. Magis placeret Ζώσει. Græca desunt in plerisque manuscriptis.

Ἄλγεα πολλά. Sic restitui ex 1 Reg. antiquissimo, 1 al. Reg., 1 Colb. et Brun. favente item vetustissimo Regio-Puteano, cui est τολλα, corrupte, pro πολλά. Sex mss. habent πολλοῖς.

Πήρης. Ita reposui ex mss. 2 veterrimis Reg. favente latina interpretatione *perionis*, quæ est in 4 Colbert. et Brun. cujus vice forte legendum esset *peridionis*, quæ est vox Græca significans *saccum*, de

(*a*) Eriget mortuos. 1 Ms. Reg. antiquissimus et Brun. habent *resurgere faciet.*

Καὶ χωλῶν δρόμος ἔστ' ὠκύς. Vetus membrana legit, καὶ χωλῶν δρόμος ὠκύτατος. OPSOPŒUS.

Moratus esset. Ita reposui ex quamplurimis mss. magis apposite quam *moraretur*, quod est in 8 scriptis et in vulgatis. Vide Matth. XV et Marc. VIII.

Quantos secum cibos gestarent. Francius legendum esse censebat, *quantum secum cibi.* Vide Matth. XIV, Marc. VI, Luc. IX, et Joan. VI.

Per quinquagenos distributam. In mss. Bononiensi antiquiore, 2 Colbert. et quibusdam editis deest *distributam.*

Et cum apponere illa populo discipulis imperasset. Sic restitui ex antiquissimis mss. 2 Reg. et 5 aliis Regiis, 4 Colbert., Em., 1 Clarom., Brun. et edit. 2 vet. Rom. In multis aliis est *apponi.*

Duodecim cophini. Erat cophinus mensuræ genus, aridas et liquidas res metiens, qua re notissimi erant Judæi. Unde ait Juvenalis :

Delubra locantur
Judæis, quorum cophinus, fœnumque supellex.

Εἰν ἄρτοις, etc. Codex Sibyllinus legit, ἐκ δ' ἄρτων ἅμα πέντε, καὶ ἰχθύος εἰναλίοιο. OPSOPŒUS. Versus prior Sibyllæ emendandus est ex Lactantio, 4 Reg. et 1 Colb. Ἐξ ἄρτων, mendose ob sequens ἰχθύεσσι. 1 Clarom. et edit. 2 vet. Rom. Ἐν ἄρτοις. Latine :

Panibus simul quinque, et piscibus duobus,
Hominum in millia deserto quinque satiabit,
Et reliquias tollens post fragmenta omnia,
Duodecim implebit cophinos in spem multorum.

Ad nihil aliud. Ex quamplurimis mss. et excusis addidi præpositionem *ad*, quæ in 9 scriptis et 7 editis desideratur.

Ad circumscribendos. Id est, ad fallendos, decipiendos. Ita et circumscriptio pro fraude et deceptione apud Ciceronem pro Cluentio, 46, et lib. III Offic. 61.

Vespere. Sic reposui ex antiquissimis Regio-Put., 2 Bonon., 2 Colb., 2 Clarom. et 12 excusis. *Vespera* est in 7 aliis scriptis et edit. Gall., Spark. In 1 Colbert., *aura.*

His testimoniis quidam revicti, solent eo confugere, ut aiant non esse illa carmina Sibyllina, sed a nostris ficta atque composita. Quod profecto non putabit qui Ciceronem Varronemque legerit, aliosque veteres, qui Erythræam Sibyllam cæterasque commemorant: quarum ex libris ista exempla proferimus: qui auctores ante obierunt quam Christus secundum carnem nasceretur. Verum non dubito quin illa carmina prioribus temporibus pro deliramentis habita sint, cum ea nemo tum intelligeret. Denuntiabant enim monstruosa quædam miracula, quorum nec ratio, nec tempus, nec auctor designabatur. Denique Erythræa fore ait, ut diceretur insana, et mendax. At enim:

. . . . . Φήσουσι Σιβύλλην
Μαινομένην ψευστείραν· ἐπὰν δὲ γένηται ἅπαντα,
Τηνίκα μου μνήμην ποιήσετε, κ' οὐκ ἔτι μ' οὐδεὶς
Μαινομένην φήσει με θεοῦ μεγάλοιο προφῆτιν.

Jacuerunt igitur multis sæculis; postea vero animadversa sunt, quam Christi nativitas et passio patefecit arcana: sicut etiam voces prophetarum, quæ cum per annos mille quingentos, vel eo amplius lectæ fuissent a populo Judæorum, nec tamen intellectæ sunt, nisi postquam illas Christus, et verbo, et operibus interpretatus est. Illum enim prophetæ annuntiaverunt; nec ullo modo poterant, quæ illi loquebantur, intelligi, nisi fuissent universa completa.

CAPUT XVI.

De Jesu Christi passione; quod fuerit prædicta.

Venio nunc ad ipsam passionem, quæ velut opprobrium nobis objectari solet, quod et hominem, et ab hominibus insigni supplicio affectum et excruciatum colamus; ut doceam eam ipsam passionem ab eo cum magna et divina ratione susceptam, et in ea sola et virtutem, et veritatem, et sapientiam contineri. Neque enim, si beatissimus in terra fuisset, et per omnem vitam in summa felicitate regnasset, quisquam illum sapiens aut Deum credidisset, aut honore divino dignum judicasset: quod faciunt veræ divinitatis expertes, qui caducas opes, et fragilem potentiam, et alieni beneficii bona non tantum suspiciunt, verum etiam consecrant, et scientes memoriæ mortuorum deserviunt, fortunam jam extinctam colentes; quam ne vivam quidem præsentemque sapientes colendam sibi umquam putaverunt. Nec enim potest aliquid in rebus terrenis esse venerabile cœloque dignum: sed sola est virtus, sola justitia, quæ potest verum bonum, et cœleste, et perpetuum judicari; quia nec datur cuiquam, nec aufertur. Qua virtute ac justitia quoniam Christus instructus venit in terram, immo vero, quoniam ipse virtus, et ipse justitia est, descendit ut eam doceret, hominemque formaret. Quo magisterio ac Dei legatione perfunctus, ob eam ipsam virtutem, quam simul et docuit, et fecit, ab omnibus gentibus, et meruit, et potuit Deus credi. Ergo cum magnus populus ad eum, vel ob justitiam quam docebat, vel ob miracula quæ faciebat, subinde confluereret, et præcepta ejus audiret, et a Deo missum Deique Filium crederet: tum primores Judæorum et sacerdotes ira stimulati, quod ab eo tamquam peccatores increpabantur, et invidia depravati, quod, confluente ad eum multitudine, contemni se ac deseri videbant, et (quod caput sceleris illorum fuit) stultitia et errore cæcati, et immemores præceptorum cœlestium ac prophetarum, coierunt adversus eum, impiumque

VARIORUM NOTÆ.

quo supra, *quinque panes et duos pisces in pera se habere dixerunt*. Itaque legendum mihi videtur in Græco textu πήρης: non πηγῆς, ut in octo rec. scriptis. Et facilis mutatio fuerit πήρῆς in πηγῆς.

Ficta. Sic repositum ex 7 vet. editis et omnibus mss. præter 1 Reg. rec. in quo est *conficta*. In 1 Reg. rec. et Brun. deest *atque composita*. Quæ vero fides sit adhibenda Sibyllis vide supra col. 000.

Ciceronem. Lib. II, de Natura deorum. Et *Varronem*, de quo lege, cap. 6, libri primi supra, et c. 22, libri de Ira Dei.

Φήσουσι. Istud est sermone 3 quod sic vertitur latine:

Dicent Sibyllam
Insanam, mendacem. Cum vero facta fuerint omnia,
Tunc mei memoriam facietis, neque me tum quisquam
Insanam dicet me Dei magni vatem.

Ψευστείραν. Sic emendavi ex 2 vetustissimis mss. codicibus Regiis, favente Regio altero in quo Ψεστείραν. Scripti sex rec. et 9 edit. habent Ψεύστριαν, mendose, contra legem metri; itemque 1 Reg. et edit. Rom. 1470, quibus est Ψεύστριαν.

Προφῆτιν. 5 Reg. veterr. προφῆτιν; 3, al. προφήτην, ut edd., masculino genere, male.

Jacuerunt. Ita restitui ex mss. 2, antiquissimis Regiis, 2, al. Reg. bonæ notæ, 4 Colbert., 1 Lips., Em., Cant., Brun., ed Rom. 1468. *Jacuerunt*, id est, in occulto fuerunt. Hac significatione istud verbum accipitur a Cicerone et Plauto. Recentiores librarii perperam substituere *latuerunt*.

Postea vero animadversa sunt, quam. Id est, *Animadversa vero sunt, posteaquam Christi nativitas et passio patefecit arcana*. Sic de Mort. persec., cap. 5, *Postea vero quam... finivit*. Vid not. supra. BUNEMAN.

Vel eo amplius. Hæc lectio manuscriptorum est Regio-Put., 2 Bon., 4 Colb., Em., Cant., aliorumque, edit. 3, vet. Rom. et 3, al. In 7 rec. scriptis totidemque excusis est *et eo*.

Quæ velut opprobrium, etc. Pagani objiciebant christianis velut opprobrium, quod hominem crucifixum ac servili morte defunctum colerent. Augustin. de Convers. S. Pauli Serm. 1: *Nolo erubescamus de Christi nomine. Insultetur nobis, quod credimus in crucifixum, occisum*. Idem Serm. 8 de Verbis Apost.: *De cruce Christi nobis insultant sapientes hujus mundi, et dicunt: Quale cor habetis, qui Deum colitis crucifixum*. ELMENHORST.

Divinitatis. Sic restitui ex edit. Is. et Cellar. necnon ex omnibus mss. præter rec. 1 Reg. et 1 Colbert. in quibus corrupte legitur *dignitatis* pro *divinitatis*; ac 2 Reg. rec. et 13 vulgatos, in quibus est *religionis*. — *Veræ divinitatis expertes*. Lib. v, c. 10: *Quanto religiosius terrenis istis* simulacris *inserviunt, tanto magis scelerati adversus nomen* veræ divinitatis *existunt*. BUNEMAN.

Non tantum suspiciunt. Ita emendavi ex ms. codice regio 400 duntaxat annorum, sed optimæ notæ, et 2 vet. edit. Rom. 1470, 1474. Et sic Betuleius, Rivetus, Meursius, Gallæus, Sparkius et Cellarius legere maluni, quam *suscipiunt* cæterorum. Eadem correctio est supra lib. II, cap. 2, circa medium. *Suspiciunt*, id est, admirantur.

Primores. Noster expressit Cypr. Idol. Van. *Hunc*

consilium de eo tollendo cruciandoque ceperunt : quod prophetæ multo ante descripserant.

Nam et David, in principio Psalmorum (*Psal.* I) suorum, providens in spiritu quantum facinus admissuri essent, *Beatum esse* ait, *qui non abierit in consilio impiorum.* Et Salomon in libro Sapientiæ (*cap.* II), his verbis usus est : *Circumveniamus justum, quoniam insuavis est nobis, et exprobrat nobis peccata legis : promittit se scientiam Dei habere, et filium Dei se nominat : factus est nobis in traductionem cogitationum nostrarum : gravis est nobis etiam ad videndum ; quoniam dissimilis est aliis vita illius, et immutatæ sunt viæ illius : tamquam nugaces æstimati sumus ab eo : continet se a viis nostris, quasi ab immunditiis, et præfert novissima justorum, et gloriatur patrem se habere Deum. Videamus ergo si sermones illius veri sint ; et tentemus quæ ventura sunt illi. Contumeliis et tormentis interrogemus eum : ut sciamus reverentiam illius, et probemus patientiam illius, morte turpissima condemnemus eum. Hæc cogitaverunt, et erraverunt. Excæcavit enim illos stultitia ipsorum ; et nescierunt sacramenta Dei.* Nonne ita descripsit nefarium illud consilium ab impiis initum contra Deum, ut plane interfuisse videatur ? Atqui a Salomone, qui hæc cecinit, usque ad id tempus, quo gesta res est, mille ac decem anni fuerunt. Nihil nos affingimus, nihil addimus. Habebant hæc, qui fecerunt : legebant, in quos hæc dicta sunt. Sed et nunc hæredes nominis ac sceleris illorum hæc et habent, et damnationem suam prophetarum voce prædictam quotidianis lectionibus personant ; nec aliquando in cor suum, quæ pars est et ipsa damnationis, admittunt. Increpiti ergo a Christo sæpe Judæi exprobrante illis peccata et injustitias, et a populo pene deserti, concitati sunt ad eum necandum.

Cujus rei audaciam dedit illis humilitas ejus. Nam cum legerent, cum quanta virtute et claritate Filius Dei venturus esset e cœlo, Jesum autem cernerent humilem, quietum, sordidum, informem, non credebant filium Dei esse, ignorantes duos ejus adventus a prophetis esse prædictos : primum in humilitate carnis obscurum, secundum in fortitudine majestatis manifestum. De primo David in psalmo septuagesimo primo sic ait : *Descendet sicut pluvia in vellus, et orietur in diebus ejus justitia, et abundantia pacis, donec extollatur luna.* Sicut enim pluvia, si descendat in vellus, animadverti non potest, quia strepitum non facit : ita Christum in terram sine cujusquam suspicione venturum esse dixit, ut justitiam doceret et pacem. Esaias quoque ita tradidit (*cap.* LIII) : *Domine, quis credidit auditui nostro, et brachium Domini cui revelatum est? Annuntiavimus coram ipso sicut pueri, et sicut radix in terra sitienti : non est figura ejus, neque claritas ; et vidimus illum, et non habuit figuram, neque decorem ; sed figura ejus sine honore, et deficiens præter cæteros homines. Homo in plaga positus est, sciens ferre imbecillitatem, quia aversus est, et non est computatus. Hic peccata nostra portat, et pro nobis hic dolet ; et nos putavimus ipsum esse in dolore, et in plaga, et in vexatione. Ipse autem vulneratus est propter facinora nostra, et infirmatus est propter peccata nostra : doctrina pacis nostræ super illum ; livore ejus nos sanati sumus. Omnes sicut oves erravimus, et Deus tradidit illum pro peccatis nostris.* Et Sibylla eodem modo locuta est :

Οἰκτρὸς, ἄτιμος, ἄμορφος, ἐν οἰκτροῖς Ἐλπίδα δώσει.

VARIORUM NOTÆ.

magistri eorum ac primores... tradiderunt ; et Cyprianus Tertullianum in Apolog. cap. 21 : *Primores Judæorum*, reliqua. BUNEMAN.

Cruciando. Conf. cap. 18 ; cap. 22 ; Epit. cap. 46, 48. Illustrat Lipsius lib. I, de Cruce, cap. 3, et Columbus ad lib. de Mort. Persec. cap. 2. BUNEMAN.

Et Salomon in libro Sapientiæ. Hieronymus cordatior præfatione in proverbia Salomonis est (quæ epistola est 115). *Liber*, inquit, ψευδεπίγραφος, *qui Sapientia Salomonis inscribitur, qui apud Hebræos nusquam est, et ipse stylus græcam eloquentiam redolet, et nonnulli scriptorum veterum hunc esse Judæi Philonis affirmant.* BUN.

Insuavis. Hac voce passim utitur Lactantius lib. V, cap. 1, Epitom. cap. 45 et 64, lib. de Ira Dei cap. 20.

Quasi ab immunditiis. Non abhorret Lactantius a voce. L. IV, cap. 17, *Ab immunditiis.* Lipsius ad Senec. l. III de Ira, c. 34, *Immunditias*, ex antiquo libro malebat. BUN.

Et gloriatur patrem Deum. Ediderant antea ; *et gloriatur patrem se habere Deum.* At antiquissimus codex Taurin., c. 45. *Et gloriatur patrem Dominum* (leg. *Deum*). Atque, ut ego edo. BUN.

Mille ac decem anni. Sat recte ad mentem chronologiæ sacræ. Salomon enim obiit anno ante æram vulgarem 980. Christus vero cruci affixus est, juxta veteres Ecclesiæ doctores, duobus Geminis consulibus, id est anno Christianæ æræ 29. Hanc summam si addas ad eam 980, efficies annos 1009.

Nihil addimus. Mss. Em. et Brun., *Nihil nos addimus.*

Jesum. Ita quamplurimi et antiquissimi mss. et omnes editi. In 7 mss. rec. est *ipsum.*

Quietum. Abest a 7 mss. rec.

Sordidum. H. l. non significat *immundum*, nec *avarum*, parco oppositum, ut c. 1, l. VI, c. 14, sed *obscurum, contemptum, haud clarum :* quod patet ex citato dicto Esaiæ, n. 15 ; et Lact. VI, c. 14. BUN.

In humilitate carnis. Secundum Tertull. Apolog. cap. 21 : *In humilitate conditionis humanæ.* Lact. lib. IV, cap. 14 ; Conf. c. 22 : *Cur se tam humilem imbecillumque fecit ;* cap. 26 : *Humilis advenerat, ut humilibus et infimis opem ferret*, etc. Conf., l. II, cap. 1, c. 2, c. 3 et c. 4 ; l. V, c. 14 : *Ab humilibus ad potentes.* BUN.

Annuntiavimus, etc. Hebræi legunt : *et ascendit sicut virgultum coram eo.* LXX et August. : *Annuntiabimus coram illo, ut infans.* Quid multis ? Apud humanum judicium παράδοξον est, summam potentiam in humilitate quærere. Carnalis Judæorum sapientia tam sagax non erat, ut intelligeret quidnam illud esset, quod Zachar. prædixerat : Rex tuus venit tibi mansuetus. BETULEIUS.

Pro nobis dolet. Restituo veram lectionem ex Lips. tert., Goth., Reimm., Rost., Ven. 1471, utraque 78, 93, 97, Paris. Torn. 1587, 1613, conformem Hebr. et LXX, item Cypriano l. II, adv. Jud. c. 15. Recentiores Parrh., Ald., Gryph., Thomas. et seqq. sine necessitate *pro nobis hic dolet* ediderant. BUN.

Οἰκτρὸς, etc. Sibyll. Serm. 8. Lat. :

Miserabilis, inhonoratus, sine specie, in miserabilibus (spem præbebit.

Ἐλπίδα δώσει. Ita mss. Reg. Put. et 5 al. Reg., 1

Propter hanc humilitatem, Deum suum non agnoscentes, inierunt consilium detestandum ut privarent eum vita, qui ut eos vivificaret advenerat.

CAPUT XVII.

De Judæorum religionibus, ac eorum odio in Jesum.

Sed iræ atque invidiæ suæ, quam in cordibus suis gerebant intus inclusam, alias causas præferebant; quod legem Dei per Mosen datam solveret, id est, quod sabbatis non vacaret, operans in salutem hominum; quod circumcisionem vacuefaceret, quod abstinentiam suillæ carnis auferret. In quibus rebus judaicæ religionis sacramenta consistunt. Ob hæc itaque cætera pars populi, quæ nondum ad Christum secesserat, a sacerdotibus incitabatur, ut impium judicaret eum, quod legem Dei solveret, cum hoc ille non suo judicio, sed ex Dei voluntate et secundum prædicta faceret prophetarum. Micheas enim (*cap.* 4, v. 2) novam legem daturum denuntiavit hoc modo: *Lex de Sion proficiscetur, et sermo Domini ex Hierusalem, et judicabit inter plurimos populos, et revincet, et deliget validas nationes.* Illa enim prior lex, quæ per Mosen data est, non in monte Sion, sed in monte Choreb data est, quam Sibylla fore ut a Filio Dei solveretur, ostendit:

Ἀλλ' ὅτε ταῦτ' ἂν ἅπαντα τελειωθῇ ἅπερ εἶπον,
Εἰς αὐτὸν τότε πᾶς λύεται νόμος.

Sed et ipse Moses, per quem datam sibi legem dum pertinaciter tuentur, exciderunt a Deo, et Deum non agnoverunt, prædixerat fore, ut propheta maximus a Deo mitteretur, qui sit supra legem, qui voluntatem Dei ad homines perferat. In Deuteronomio ita scriptum reliquit: *Et dixit Dominus ad me: Prophetam excitabo eis de fratribus eorum, sicut te, et dabo verbum meum in os ejus; et loquetur ad eos ea quæ præcepero ei: et quisquis non audierit ea quæ loquetur propheta ille in nomine meo, ego vindicabo in eum.* Denuntiavit scilicet Dominus per ipsum legiferum, quod Filium suum, id est, vivam præsentemque legem missurus esset, et illam veterem per mortalem datam soluturus, ut denuo per eum, qui esset æternus, legem sanciret æternam.

Item de circumcisione solvenda Esaias ita prophetavit: *Hæc dicit Dominus viris Juda, qui habitant in Hierusalem: Renovate inter vos novitatem, et ne seminaveritis in spinis. Circumcidite vos Domino Deo vestro, et circumcidite præputium cordis vestri, ne exeat ira mea sicuti ignis, et exurat, et non sit qui extinguat.* Item Moses ipse (*Deut.*, xxx): *In novissimis diebus circumcidet Dominus cor tuum ad Dominum Deum tuum amandum.* Item Jesus Nave successor ejus: *Et dixit Dominus ad Jesum* (*Jos.*, v, 1): *Fac tibi cultellos petrinos nimis acutos, et sede, et circumcide secundo filios Israel.* Secundam circumcisionem futuram esse dixit, non carnis, sicut fuit prima, qua etiam nunc Judæi utuntur, sed cordis ac spiritus, quam tradi-

VARIORUM NOTÆ.

Clarom., 2 Colbert. Græca in aliis desunt. Male citatur Cl. Puteani membrana, in qua δώσῃ, non δώσει, quam dictionem tamen habuit aliquis ms., siquidem i Brun. fert, *ut miseris spem præbeat.*

Invidiæ suæ..... præferebant. Mss. 1 Reg. et Canc. ac 3 edd. rec. habent, *intus inclusa malitia, causas præferebant.*

Solveret. Vide Matth., c. xii, Marc., c. iii, Luc., c. vi, et Joann., c. ix.

Operans in salutem. Sic Taurin., Epit. 47: *Ut in salutem hominum... operarentur.* Et Cyprian. de Eleemos. in princ.: *Multa et magna sunt... beneficia divina, quibus* in salutem *nostram Dei... clementia et operata sit, et semper operetur.* Tertull. Apol., c. 33: *Plus ego illi* operor in salutem. Bun.

Suillæ carnis. Id non legitur in evangelica historia.

Ad Christum secesserat. Ms. 1 Bonon. antiq. *accesserat.* Scriptis 8 et editis 4 est, *a Christo secesserat.* Sed *ad Christum secesserat*, hic est verbum (ut dicunt) prægnans, quod aliud adhuc includit, ea ratione, *quæ nondum secesserat, et ad Christum se contulerat;* exempli gratia Velleii Paterculi, lib. i, 18, 1: *Adeo ut corpora gentis illius separata sint in alias civitates;* id est, *separata sint, et in alias civitates divisa.* Sacro codice hebræo hic dicendi modus maxime frequens est.

Et deliget validas nationes. Verbum *deliget* desideratur in ms. Regio-Put. In aliis mss. est *diliget, religet, rediget, diriget.* Omnes fere editi cum pluribus mss. habent *deliget*, quod Lactantius legisse videtur ex mendoso bibliorum codice græco, in quo scriptum fuerit ἐκλέξει, pro ἐξελέγξει, quod est *arguet*, vel *corripiet.* Forte non male, *revincet et rediget validas nationes*, ut ferunt mss. 1 Reg. rec., Tornes. et 1 Clarom. Multa hic desunt in veterrimo Regio, et Græca absunt a multis mss.

Deliget. Vulgata habet *corripiet.*

In monte Choreb. In deserto Arabiæ. Sic juxta Græcum textum reposui ex mss. Regio-Put., 6 aliis Reg., 5 Colb., Canc. et quamplurimis aliis. In rec. 2 Reg. et 1 Colb. et 11 editis legitur *Oreb.*. *Choreb* autem est *Sinai.* Erat ergo petra in deserto Sinai, vicinior tamen Raphidim, quam monti Sinai. Menoch. — Totus ille montosus tractus dicebatur Horeb, ubi et Sinai. Junius. — Occidentalior pars erat Horeb, orientalis Sinai.

Ἀλλ' ὅτε, etc. Latine:

Sed cum omnia perfecta fuerint quæ dixi,
In ipsum tunc tota solvetur lex.

Sibyllarum, serm. 8.

Εἰς αὐτὸν, etc. Sic emendavi ex mss. Regio-Put., 1 al. Reg optimæ notæ, et Betul.

Εἰς αὐτὸν τότε πᾶς λύεται νόμος.

Et recte, ob legem metri. In cæteris legitur λύσεται, et deest τότε.

Propheta maximus a Deo mitteretur. Ita reposui ex impressis 2 vet. Rom. et 5 aliis, necnon ex omnibus mss., præter 2 Reg. quibus est, ut et 8 editis, *mittatur a Deo.*

Deuteronomio. Hoc citatur a S. Stephano in Actis apostolor., c. 7.

Per mortalem datam. Hæc lectio, quæ est antiquissimi ms. Regii multorumque aliorum et 12 editorum, optima est ac genuina; respondet enim τῷ *æternus* quod sequitur a conjugatis. Scripti 15 et vulgati tres habent *per Moysen.* Ecquis vocem *Moysen* adeo notam mutasset in *mortalem?*

Esaias ita prophetavit. Fallitur Lactantius; nam Jeremiæ verba sunt, c. iv, v. 3, 4.

Circumcide secundo. Id est, instaura circumcisionem jamdudum in deserto omissam, quam Deus postliminio revocandam jussit.

dit Christus, qui verus Jesus fuit. Non enim Propheta sic ait : *Et dixit Dominus ad me*, sed, *ad Jesum ;* ut ostenderet quod non de se loqueretur, sed de Christo, ad quem tunc Deus loquebatur. Christi enim figuram gerebat ille Jesus : qui cum primum Auses vocaretur, Moses futura præsentiens, jussit eum Jesum vocari ; ut quoniam dux militiæ delectus esset adversus Amalech, qui oppugnabat filios Israel, et adversarium debellaret per nominis figuram, et populum in terram promissionis induceret. Et idcirco etiam Mosi successit, ut ostenderet novam legem per Christum Jesum datam veteri legi successuram, quæ data per Mosen fuit. Nam illa carnis circumcisio caret utique ratione ; quia si Deus id vellet, sic a principio formasset hominem, ut præputium non haberet. Sed hujus secundæ circumcisionis figura erat, significans nudandum esse pectus, id est, aperto et simplici corde oportere nos vivere ; quoniam pars illa corporis, quæ circumciditur, habet quamdam similitudinem cordis, et est pudenda. Ob hanc causam Deus nudari eam jussit, ut hoc argumento nos admoneret ne involutum pectus haberemus, id est, ne quod pudendum facinus intra conscientiæ secreta velemus. Hæc est cordis circumcisio, de qua prophetæ loquuntur, quam Deus a carne mortali ad animam transtulit, quæ sola mansura est. Volens enim vitæ ac saluti nostræ pro æterna sua pietate consulere, pœnitentiam nobis in illa circumcisione proposuit, ut si cor nudaverimus, id est, si peccata nostra confessi satis Deo fecerimus, veniam consequamur ; quæ contumacibus et admissa sua celantibus denegatur ab eo qui non faciem, sicut homo, sed intima et arcana pectoris intuetur.

Eodem spectat etiam carnis suillæ interdictio ; a qua cum eos abstinere Deus jussit, id potissimum voluit intelligi, ut se a peccatis atque immunditiis abstinerent. Est enim lutulentum hoc animal, et immundum ; nec umquam cœlum aspicit : sed in terra toto et corpore et ore projectum, ventri semper et pabulo servit ; nec ullum alium dum vivit præstare usum potest, sicut cæteræ animantes, quæ vel sedendi vehiculum præbent, vel in cultibus agrorum juvant, vel plaustra collo trahunt, vel onera tergo gestant, vel indumentum exuviis suis exhibent, vel copia lactis exuberant, vel custodiendis domibus invigilant. Interdixit ergo ne porcina carne uterentur, id est, ne vitam porcorum imitarentur, qui ad solam mortem nutriuntur ; ne ventri, ac voluptatibus servientes, ad faciendam justitiam inutiles essent, ac morte afficerentur. Item ne se fœdis libidinibus immergerent, sicut sus, quæ se ingurgitat cœno ; vel ne terrenis serviant simulacris, ac se luto inquinent. Luto enim se oblinunt, qui deos, id est, qui lutum terramque venerantur. Sic universa præcepta judaicæ legis ad exhibendam justitiam spectant, quoniam per ambagem data sunt ; ut per carnalium figuram spiritualia noscerentur.

CAPUT XVIII.

De passione Dominica, et quod ea prænuntiata fuerit.

Cum igitur ea quæ Deus fieri voluit, quæque per prophetas suos multis sæculis ante prædixit, Christus impleret, ob ea incitati, et divinas litteras nescientes, coierunt ut Deum suum condemnarent. Quod cum sciret futurum, ac subinde diceret oportere se pati, ac interfici pro salute multorum, secessit tamen cum discipulis suis (*Marc.* III), non ut vitaret quod necesse erat perpeti ac sustinere, sed ut ostenderet quod ita fieri oporteret in omni persecutione, ne sua quis culpa incidisse videatur ; ac denuntiavit fore ut ab uno eorum proderetur. Itaque Judas, præmio illectus, tradidit Filium Dei Judæis. At illi comprehen-

VARIORUM NOTÆ.

Et dixit Dominus ad me. Sic a me emendatum ex mss. 7 Reg. vetustioribus, ac Tornes., Betul., Goth., Em., 6 Colbert., 1 Sorbon., 2 Clarom., Brun. et ex ipsomet Lactantio paulo supra. In pluribus mss. et editis legitur *Jesus*, mendose.

Quod non de se loqueretur. Ex mss. et decem editis restituta lectio : in 8 impressis est *de eo.*

Qui cum primum Auses vocaretur. Numer. XIII. Prius Hosea nominabatur : dicitur et Hose, unde in editione græca Aüse, quod aspirandum, ut sit Hause. Patrem habuit Nun, qui corrupte Nave vocatur. DRUSIUS. — Vide S. Augustin. de Civit. Dei, lib. XVI, c. 43. Vide etiam Tertullianum adversus Judæos.

Novam legem. Christus non legem novam tulit, sed veterem perfecit.

Involutum pectus. Ut Seneca, lib. I Qu. Nat., præf.: *Non est tibi frons ficta, nec in alienam voluptatem sermo compositus*, nec *cor involutum.* BUN.

Velemus. Dicere debuisset auctor, *Velaremus.* Sic usque ad finem capitis mutatio temporum vitiosa non semel.

Eodem spectat etiam carnis suillæ, etc. Quæ facta est Levit. IX, Deuteron. XIV. Supra indicavi porcinæ carnis interdictionem nusquam nuncupatim in Evangelica taxari historia. In genere sane superstitionem omnem notat, significans ea inquinare hominem quæ exeunt, non quæ intrant. Certe creditum observatumque est, homines eorum animalium induere mores, quorum vescerentur carnibus. Qualis autem natura suibus sit, indicat optime Petrus in sua posteriore Canonica, c. 2, 22, ubi eos, qui postquam veritatis viam cognoverunt, rursus ad priorem immunditiem revolvuntur, notat his verbis : *Sus lota, in volutabro luti.* BETUL.

In terram.. projectum. Legendum suspicatus *in terram*, offendi in ed. Tornes. 1587, 1613, Walch. rectissime. Opif., c. 8 : *Ut... toto corpore in humum projecta ventri pabuloque servirent.* BUN.

Ventri semper. Ms. Torn. *veneri.*

Ne porcina carne uterentur. Mss. Pal., Lips. et 4 editi, *vescerentur.* De suilla carne vide Varronem de Re rustica, lib. II, c. 4. Cicer., lib. V, de Finibus, et Plin., lib. VIII, c. 51.

Se oblinunt. Conf. notas meas ad lib. V, c. 1. Iterum Lact., VI, c. 23 : *Qui se cœno immerserit, cœno sit* oblitus, *necesse est.* BUN.

Oportere. Vide Matth. XX, Marc. X, Luc. XVIII, Joan. VII et VIII et XI.

Quod ita fieri oporteret. Ex cunctis ferme manuscriptis et 7 vet. editis ita reposui. In 2 Reg., Em., Cantabrig., Brun., et 9 excusis est *oporteat.*

Proderetur. Matth. XXVII, Marc. XIV, Luc. XXII, Joan. XVIII.

Tradidit Filium Dei Judæis. Sic restitui ex mss.

sum, ac Pontio Pilato, qui tum legatus Syriam regebat, oblatum, cruci affigi postulaverunt, objicientes ei nihil aliud, nisi quod diceret se Filium Dei esse, et regem Judæorum : item quod dixerat : *Si solveritis hoc templum, quod ædificatum est annis* XLVI, *ego illud in triduo sine manibus resuscitabo*; significans brevi futuram passionem suam, et se a Judæis interfectum tertio die resurrecturum. Ipse enim erat verum Dei templum. Has voces ejus tamquam infaustas et impias insectabantur. Quæ cum Pilatus audisset, et ille in defensionem sui nihil diceret, pronuntiavit nihil in eo damnatione dignum videri. At illi injustissimi accusatores cum populo, quem incitaverant, succlamare cœperunt, et crucem ejus violentis vocibus flagitare.

Tum Pontius et illorum clamoribus, et Herodis Tetrarchæ instigatione metuentis ne regno pelleretur, victus est. Nec tamen ipse sententiam protulit : sed tradidit eum Judæis, ut ipsi de illo secundum legem suam judicarent. Duxerunt ergo eum flagellis verberatum, et priusquam cruci affigerent, illuserunt; indutum enim coloris punicei veste, ac spinis coronatum, quasi regem salutaverunt, et dederunt ei cibum fellis, et miscuerunt ei aceti potionem. Post

VARIORUM NOTÆ.

veterrimis 2 Bonon., Regio-Put, aliisque octo, ex 3 vet. edd. Rom. et 8 aliis. Scripti rec., *tradidit eum Judæis.*

Legatus Syriam regebat. Sic legunt Tertullianus, Apol., c. 21. Cyprianus, lib. de Idolor. vanitate, sub finem. Legati nomen hic generaliter sumit Lactantius pro eo qui missus est ad functionem muneris alicujus : quemadmodum et Varro explicat hanc vocem, lib. v de L. L. Isæus. — Nequaquam suspicione caret, neque extra omnem controversiæ aleam positum videtur, quod Pontium Pilatum Syriæ legatum fuisse scribit Lactantius : Pilatus enim erat tantum procurator Judææ. Tacitus : *Auctor nominis ejus Christus, qui, Tiberio imperitante, per procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus erat.* Licet *præsidem* incuriositate quapiam appellant christiani chronologi, ego, re considerata, existimem mendosos esse Lact. codices, et scribendum, *qui sub Silano Judæam regebat.* Silanus enim Syriæ tum præses erat, et sub eo Judæa a Pilato gubernabatur. Non enim peculiaris tunc erat provincia, sed ad Syriam pertinebat Judæa. Quamvis belli tempore divisæ fuerint, ut Vespasiano Judæa, Muciano Syria parebat in Vitelliano tumultu. De Silano adeo verum est, ut et accusarint coram eo aliquando Pilatum Judæi. Barthius. — Istorum procuratorum duo erant genera : alii rationales dicti, qui solis vectigalibus colligendis vacabant; alii præterea provinciis minutioribus vice præsidis præerant cum aliqua potestate, et jurisdictionem aliquam, nullo præside præsente, inter provinciales sumebant, cum alioqui apud solos magistratus provinciarum præsides, puta proconsules et proprætores, lege agere liceret. Scultet. — Attamen certum est Pilatum a plerisque historicis, quamvis minus proprie, præsidem vocari.

Solveritis. Vide Joan., II, Matth., XXVI et XXVII, Marc., XIV.

Quod ædificatum est annis XLVI. Hunc numerum retinui probatum Joanni Evang., c. 2, v. 20, mss. codicibus 12 Vaticanis, 8 Regiis, 6 Colbert., Sorbon., 2 Clar., Brun. cunctisque editis. At 1 Reg. antiquissimus, 2 Bonon., Tax. Cantabr. ferunt *annis* XL, male. — *Quod ædificatum est annis* 46. Ex Joann. II, v. 20, annorum numerus est, qui non de Zorobabelis opere, quod quadriennio confectum fuit, Esdr., VI, 15 : sed de reparatione Herodis, et sequentium, quibus cura templi ab Romanis concessa erat, intelligatur necesse est. Adi Josephum, lib. XXV, c. 14, et lib. XX, c. 3 et 8. Cell.

Resuscitabo. Restitutum ex quamplurimis et optimis mss. ac 12 impressis. In mss. 2 Bonon. antiq., Canc. sexque aliis et 5 editis legitur, *suscitabo.*

Videri. Verbum ex antiqua judicandi formula.

Injustissimi accusatores. Mss. Regio-Put. et alius antiquissimus Reg. a prima manu, 1 alter Reg. rec. et Brun. *justissimi*, sed ironice.

Violentis vocibus flagitare. Ita scripti et editi, ubi in Cellariana *volentis*, prave. Sic Cyprianus de Idol. Van., c. 7 : *Crucem ejus et mortem suffragiis violentis ac pertinacibus flagitantes.* Et nostri Epit. c. 45 : Mortemque ejus impiis *vocibus flagitarent.* Ipsum verbum *flagitare* Latinis indicat vehementem pertinaciam in orando. Conf. Lact., VI, c. 20. Bun.

Nec tamen ipse sententiam protulit. Lucas, *Tradidit eum voluntati eorum*, scilicet Judæorum, *ut crucifigeretur*, sua quidem auctoritate, non tamen sententia, quasi cruce dignus. Non enim probari potest Pilatum in eum tulisse sententiam velut reum mortis : unde illa videtur ficta quæ legitur apud Adrichomium. Ergo *pro tribunali sedit* quidem : sed *adjudicavit* tantum *fieri petitionem eorum*, ut loquitur Lucas, ut scilicet ab ipsis damnatus traderetur eis crucifigendus, sicut petebant. Jansen. — Attamen vide Lucæ caput XXIII, v. 24, et Joannis cap. XIX, v. 16.

Duxerunt. Hoc est, ad mortem rapuerunt; hoc enim et verbum *ducere* significat.

Spinis coronatum. Veteres putarunt fuisse *spinas albas :* quæ et inde salutares dicuntur, et medicinis utiles. Marcellus Empiricus, cap. 23 : *Herba salutaris, id est spina alba, qua Christus coronatus est, quæ velut uvam habet, lienem leniter in eodem loco perfricata sanabit.* Barthius.

Et dederunt ei cibum fellis, et miscuerunt ei aceti potionem. Matth. cap. XXVII, v. 48. Syrus et Arabs legerunt etiam ὄξος, *acetum*, at vulgatus οἶνον, *vinum*, quomodo in suo vetustissimo exemplari legi testatur Beza. Sic et Evang. Hebr. *et dederunt ei bibere vinum mixtum felle.* Merceri exemplar omittit *bibere.* Et hanc quidem lectionem verissimam arbitratur Beza, adeo ut etiam ὄξος non significaverit acetum quod vocamus, sed vinum conditum; quia Marcus, cap. XV, v. 23, meminit οἴνου ἐσμυρνισμένου : malim tamen ὄξος capere pro aceto proprie dicto, et apud Marc. per οἶνον quoque intelligere acetum, quod nihil aliud est quam vinum acidum. Nam ὄξος sumere pro vino condito, exemplo et auctoritate carere puto. Quod autem vir doctiss. per χολὴν non intelligit *fel*, sed in genere amarorem, quâlis est myrrhæ genuinæ, non gravate ei assentior, tum quia Marcus pro χολῇ habet σμύρνον, tum quia LXX etiam *absynthium* verterunt per χολήν, Prov. V, v. 4, Thren. 3, v. 15, quare nec multum culpandus Arabs, qui hoc loco pro μετὰ χολῆς, habet *myrrha.* Potest enim χολὴ quemvis amarorem significare, sive fellis, sive absynthii, sive myrrhæ; petitus hic locus ex ps. LXVIII, ℣ 22. LXX, καὶ ἔδωκαν εἰς τὸ βρῶμά μου χολήν. Potest ibi simpliciter esse *amaror*, sicut colligitur ex Deut. XXIX, v. 18, Hebr., XII, v. 15, et Jer. XXIII, ℣ 51, ubi LXX verterunt ὕδωρ πικρὸν. Matth. ergo et Marc. se mutuo explicant. οἶνον Marci Matthæus explicat per ὄξος; et vicissim χολὴν Matth. Marcus per σμύρναν : unde liquet, secus quam doctissimi viri existimarunt, nihil hic ex recepto Judæorum more factum, qui hoc morituris officium præstare solebant, ut vinum propinarent *cum grano thuris, quo abripiatur mens eorum.* Hic contra pro vino acetum, pro benigni saporis thure amarorem myrrhæ propinarunt, ne quid deesset, quo virulentum suum in Servatorem animum proderent. Ludov. de Dieu.

hæc, conspuerunt faciem ejus, et palmis ceciderunt. Cumque ipsi carnifices de vestimentis ejus contenderent, sortiti sunt inter se de tunica et pallio. Et cum hæc omnia fierent, nullam vocem ex ore suo tamquam si mutus esset, emisit. Tum suspenderunt eum inter duos noxios medium, qui ob latrocinia damnati erant, crucique affixerunt. Quid ego hic in tanto facinore deplorem? aut quibus verbis tantum nefas conquerar? Non enim Gavianam crucem describimus, quam Marcus Tullius universis eloquentiæ suæ nervis ac viribus, velut effusis totius ingenii fontibus, prosecutus est, facinus indignum esse proclamans, civem Romanum contra omnes leges in crucem esse sublatum. Qui quamvis innocens fuerit, et illo supplicio indignus, mortalis tamen, et ab homine scelesto, qui justitiam ignoraret, affectus est. Quid de hujus cra- B cis indignitate dicemus, in qua Deus a cultoribus Dei suspensus est atque suffixus? Quis tam facundus, et tanta rerum verborumque copia instructus existet? quæ oratio tantæ affluentiæ ubertate decurrens, ut illam crucem merito deploret, quam mundus ipse et tota mundi elementa luxerunt?

Hæc autem sic futura fuisse, et prophetarum vocibus, et Sibyllinis carminibus denuntiatum est. Apud A Esaiam (*cap.* 50) ita scriptum invenitur: *Non sum contumax, neque contradico: dorsum meum posui ad flagella, et maxillas meas ad palmas: faciem autem meam non averti a fœditate sputorum.* Similiter David in psalmo XXXIV: *Congregata sunt super me flagella, et ignoraverunt: dissoluti sunt, nec compuncti sunt: tentaverunt me, et deriserunt derisu; et striderunt super me dentibus suis.* Sibylla quoque eadem futura monstravit:

Εἰς ἀνόμων χεῖρας καὶ ἀπίστων ὕστερον ἕξει:
Δώσουσι δὲ θεῷ ῥαπίσματα χερσὶν ἀνάγνοις,
Καὶ στόμασιν μαρόῃσι τὰ πτύσματα φαρμακόεντα:
Δώσει δ' εἰς μάστιγας ἁπλὸς ἀγὸν τότε νῶτον.

Item de silentio ejus, quod usque ad mortem pertinaciter tenuit, Esaias iterum sic locutus est (*cap.* LIII): *Sicut ovis ad immolandum ductus est, et sicut agnus* B *coram tondentibus se sine voce, sic non aperuit os suum.* Et Sibylla supra dicta:

Καὶ κολαφιζόμενος σιγήσει, μή τις ἐπιγνῷ
Τίς λόγος, ἢ πόθεν ἦλθεν ἵνα φθιμένοισι λαλήσῃ;
Καὶ στέφανον φορέσει τὴν ἀκάνθινον.

De cibo vero et potu, quem, antequam eum figerent, illi obtulerunt, David in psalmo LXVIII sic ait: *Et dederunt in escam meam fel; et in siti mea potum mihi*

VARIORUM NOTÆ.

Conspuerunt faciem ejus. Hanc retinui lectionem, quæ 3 antiquissimorum mss. Regiorum est et 10 editorum. Et potest abesse præpositio *in faciem*, quæ in scriptis recentioribus ac 7 vulgatis reperitur. Sic apud Senecam, cap. 13, ad Helv.: *Ducebatur Athenis ad supplicium Aristides, cui quisquis occurrebat, dejiciebat oculos..... inventus est tamen qui faciem ejus inspueret.*

Non enim Gavianam crucem describimus. Optima lectio, quæ est 3 Reg., 1 Sorbon. et 19 edit. ac Cicer. in Verrem. Orat. 10 faventibus mss. Regio-Put., 3 al. Reg., 4 Colbert., Brun., quibus est *Gabianam*, mendose, pro *Gavianam*, *b*, pro *v*. Ms. 1 Colbert., et edit. Rom. 1468, *Gabiniam*; 1 Reg., ed. Rom., 1470 et Florent., *Gabinianam*; 1 Reg. veterr., *Gavinianam*; 1 Clar., *Ganianam*, mendose pro *Gavianam*; 1 Reg., 2 Colbert., *Gravianam*; ms. Tornes., *Gravinianam*; Jun., *Grabianam*; 3 edit., *Cannianam*, corrupte. Vide Ciceronem in Verrem, act. V, VI et VII. Alludit ad P. Gavium Consanum, civem Romanum, quem Verres contra jus et leges virgis cæsum cruci affixerat, hoc est affecerat servili supplicio.

Universis. Sic reposui ex mss. 8 Reg. quorum duo sunt vetustissimi, 6 Colb., 2 Clarom. aliisque. Sed scripti 2 rec. et 11 editi, *universæ*.

Nervis. Mss. 10 et 5 edit., *verbis*, sed minus bene. D

Tantæ affluentiæ ubertate. Mss. 10 recentissimi, *tanta*.

Et tota mundi elementa luxerunt. Τὸ *mundi* deest in ms. 1 Colb. et 7 editis. Grammaticæ studiosi notent in numero plurali *toti* apud auctorem nostrum, lib. I Div. Institut. cap. 11, et apud Augustinum in psalm. CXLVIII; *totæ* apud Plautum, necnon in Symbolo *Quicumque* nomine Athanasii, et *tota* in recto casu etiam plurali apud Lactantium, lib. II, cap. 9, ad fin. et lib. IV, cap. 18. Vide sequens caput.

Et ignoraverunt. Sic lego cum antiquioribus et potioribus mss. 7 Reg., 4 Colb., 1 Clarom. et omnibus fere vulgatis: nec aliter legit Augustinus Enarrat. II in psal. XXXIV. Scripti 9 rec. et 2 vet. edd., *et ignoravit*.

Tentaverunt. Ex mss. reposui: in vulgatis est *tentarunt*.

Et deriserunt derisu. Lips. tert. et Reimm.: *Deriserunt me et striderunt.* Augustinus et Hieronymus: *Subsannaverunt me subsannatione.* Quæ prior egregie applicat ad christianos. In Epitome, c. 46, verba: *Et* C *deriserunt derisu*, desiderantur; at habent Hebr. et LXX. Bun.

Εἰς ἀνόμων χεῖρας. Sermone 8 Sibyll. Hæc latine:

In manus iniquorum et infidelium postea veniet;
Dabunt autem Deo alapas manibus incestis,
Et faucibus immundis sputa virulentia;
Dabit autem in verbera simpliciter purum tunc dorsum.

Hæc et sequentia leguntur eodem modo in ms. Regio-Put., n. 3736, ut et apud Augustinum de Civit. Dei, lib. XVIII, cap. 23, n. 2, qui ea ex auctore nostro decerpsit; nisi quod habeat, *manus iniquus*, ... *venenatos sputus*... *sanctum dorsum*. In Brun. aliisque mss. et editis codicibus interpret. lat. *innocens tunc dorsum*; in nonnullis, *purum tunc dorsum*.

Ἀνόμων. Sic restitui ex opt. mss. Regio-Put. et Betul. ac edit. Paris. 1525, 1561, 1565, Crat., Gymnic., Graph., Tornes., Soubron. et Versione gallica. Sic etiam legendum esse censebant Musurus, Betuleius, et Sparkius; et syntaxis constabit hac ratione melius. Ita etiam emendavit Clariss. Heumannus. At scripti 11, alii et 7 editi habent ἀνόμους

Τὰ πτύσματα. Hæc lectio est mss. Regio-Put., 3 al. Reg., 5 Colb., 1 Sorbon. et omnium editorum. In mss. Cauc. et 2 Reg. est ἐμπτύσματα; in ms. Betul. ἐκπτύσματα, pag. 261 in Commentario suo.

Καὶ κολαφιζόμενος. Sibylla, serm. 8. Hæc latine:

Et colaphos accipiens tacebit, ne quis agnoscat,
Quod verbum, vel unde venit ut mortalibus loquatur;
Et coronam portabit spineam.

Augustinus loco supra citato legit, *ut inferis loquatur*. Musurus et Thomasius cum mss. 2 Colb. et ed. Rom. 1470, Tornes., 2 Paris., Soubron. legunt, *ut mortuis loquatur*.

Τίς λόγος ἢ πόθεν ἦλθεν. Ita 3 Reg. quorum duo sunt antiquissimi, 3 Colb. et omnes edd. At ms. codex Sibyllinus habet Τίς πνος ὢν πόθεν ἦλθεν, m-. Betul. Τίς πνος ὤ. Sed Lactantii lectionem sequitur Augustinus, et magis probatur etiam Betuleio.

dederunt acetum. Idem hoc futurum etiam Sibylla concionata est :

> Εἰς δὲ τὸ βρῶμα χολὴν, καὶ εἰς δίψαν ὄξος ἔδωκαν,
> Τῆς ἀφιλοξενίης ταύτην δείξουσι τράπεζαν.

Et alia Sibylla Judæam terram his versibus increpat :

> Αὐτὴ γὰρ δύσφρων, τὸν σὸν θεὸν οὐκ ἐνόησας
> Παίζοντα θνητοῖσι νοήμασιν· ἀλλὰ καὶ ἀκάνθαις
> Ἔστεψας στεράνῳ, φοβερήν τε χολὴν ἐκέρασας.

Fore autem ut Judæi manus inferrent Deo suo, eumque interficerent, testimonia prophetarum hæc antecesserunt.

Apud Esdram ita scriptum est : *Et dixit Esdras ad populum : Hoc pascha Salvator noster est, et refugium nostrum. Cogitate, et ascendat in cor vestrum, quoniam habemus humiliare eum in signo, et post hæc sperabimus in eum, ne deseratur hic locus in æternum tempus, dicit Dominus Deus virtutum. Si non credideritis ei, neque exaudieritis annuntiationem ejus, eritis derisio in gentibus.* Unde apparet Judæos nullam aliam spem habere, nisi se abluerint a sanguine, ac speraverint in eum ipsum quem negaverunt. Esaias (*cap.* LV) quoque facinus eorum designat, et dicit : *In humilitate judicium ejus sublatum est. Nativitatem ejus quis* A *enarrabit ? quoniam auferetur a terra vita ejus; a facinoribus populi mei adductus est ad mortem. Et dabo malos pro sepultura ejus, et divites pro morte ejus : quia facinus non fecit, neque insidias ore suo locutus est. Propterea ipse consequetur multos, et fortium dividet spolia; propterea quod traditus est ad mortem, et inter facinorosos deputatus est : et ipse peccatum multorum pertulit, et propter facinora illorum traditus est.* David quoque in psalmo XCIII : *Captabunt in animam justi, et sanguinem innocentem condemnabunt, et factus est mihi Dominus in refugium.* Hieremias (*cap.* XI) : *Domine, significa mihi, et cognoscam : tunc vidi meditationes eorum; ego sicut agnus sine malitia perductus sum ad victimam : in me cogitaverunt cogitationem, dicentes : Venite, mittamus lignum in panem ejus, et eradamus e terra vitam ejus, et nomen ejus non erit in memoria amplius.* B Lignum autem crucem significat, et panis corpus ejus, quia ipse est cibus, et vita omnium qui credunt in carnem quam portavit, et in crucem qua pependit.

De qua tamen apertius ipse Moses in Deuteronomio ita prædicavit : *Et erit pendens vita tua ante ocu*

VARIORUM NOTÆ.

Potum mihi dederunt acetum. Hæc lectio est mss. 6 Regiorum, ex quibus duo sunt veterrimi, 1 Sorbon., 2 Colb., 2 Clarom. et 6 edit. In 13 scriptis recentissimis et 7 impressis est : *Potaverunt me aceto.*

Idem hoc futurum. 1 Reg. rec., 1 Clarom. et ed. Gall., Spark., *Item.*

Εἰς δὲ τὸ βρῶμα. Sibyll. Serm. 8. Hæc latine :

> In cibum autem fel, et in sitim acetum dederunt,
> Inhospitalitatis hanc monstrabunt mensam.

Αὐτὴ γὰρ δύσφρων. Ita restitui ex 2 antiquissimis ms. Reg. At rec. 1 Reg., 3 Colb., 1 Clarom. et 11 editi ferunt ἄφρων. Græca desunt in cæteris quos vidi. Latina interpretatio :

> Ipsa enim noxia cogitans, Deum tuum non cognovisti
> Ludentem mortalibus cogitationibus : sed et spinis
> Coronasti corona, et horribile fel miscuisti.

Apud Augustinum, pro *noxia cogitans*, est *insipiens;* et versu sequenti apud eumdem et in ms. 1 Brun. est *Ludentem mortalium mentibus;* in altero Brun. *Illudentem humanis mentibus.* Hæc ex Sibyllar. Carminibus, serm. 6.

Παίζοντα θνητοῖσι. Sic restitui ex mss. 3 Reg., quorum duo sunt antiquissimi, 1 Clarom. et 3 Colbert. D nisi quod in uno est θνητισι, et edit. Rom. 1468. Ms. codex a Betuleio visus habet πταίοντα, quod ei magis quadrare videtur, utpote quod Christus mortalium judicio peccaverit. In 7 impressis est παίζοντ' ἐν θνητοῖσι.

Ἔστεψας. Ita emendavi ex ms. 7 Reg. inter quos duo sunt veterrimi, ex 3 Colbert., 1 Sorb., 1 Clarom., edit. 2 vet. Rom. et 8 aliis. In sex vulgatis est Ἔστρεψας.

Apud Esdram ita scriptum est, etc. Quædam loca e Scriptura describit Justinus Martyr, quæ a Judæis in odium Christi fuisse deleta contendit in dialogo cum Tryphone Judæo, 83. Τοῦτο τὸ πάσχα ὁ σωτὴρ ἡμῶν, etc. quæ ita refert et vertit Lactantius. Hæc tamen verba non occurrunt, neque in textu Hebræo, neque in codicibus Græcis, neque Latinis. Queritur quidem Justinus ea a Judæis deleta atque inducta fuisse : *Ex verbis*, inquit, *quæ Esdras de lege et constitutione paschatis commemoravit, hunc locum abstulerunt. Et dixit Esdras populo : Hoc Pascha Salvator noster*, etc. Necesse autem est in iis libris fuisse, quos Judæi in Canone receperunt.

Humiliare eum in signo. Ita cum mss. editi novem; et S. Justinus martyr ὀν σημείῳ, *in signo.* In mss. C 1 Reg. rec., 1 Colbert., Brun. et 7 impressis est, *in ligno.*

Quem negaverunt. Sic mss. 2 Reg. antiquissimi, multique alii, et omnes editi. Eadem locutione usus est supra, cap. 12. In veterrimo Bononiensi et 12 aliis rec. est *necaverunt.*

In humilitate ejus, etc. Græcam LXX translationem secutus fere ubique est Lactantius, quibus illud *Nativitatem ejus* debetur, id est, γενεὰν, quod Latinus etiam Vulgatus est amplexus. CELLAR.

Ego agnus sine malitia. Ita restitui ex 2 antiquissimis mss. Reg., al. Reg et 2 Brun. Nec aliter apud Cyprianum Testimonior. adv. Judæos, lib. II, cap. 15, et apud LXX Jerem. XI : Ἐγὼ δὲ ὡς ἀρνίον ἄκακον. In rec. mss. et in editis, *sine macula;* in Vulgata, *mansuetus.*

Lignum autem crucem significat, et panis corpus ejus. Sic emendavi ex mss. 1 Reg. optimæ notæ, 1 Colb. et 2 Brun. necnon ex antiqua Versione gallica 1563, quæ sic habet : *Or le bois signifie la croix, et le pain son corps.* Mss. 17 et 18 edit., *et panem corpus ejus*, mendose. — *Lignum autem*, etc. Origenes, Tertullianus: Hieronymus eodem modo exponunt, per panem nimirum corpus, per lignum crucem intelligentes, referentesque ad sacramentum corporis Christi. BETULEIUS.

Quia ipse est cibus. Id est, quia ipse est panis ille, qui de cœlo descendit (*Joan.* VI).

Vita omnium. Reposui *omnium* ex editis 3 vet. Rom. Venet. 1490, Cellar., Walch. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec., 1 Sorbon., 1 Colbert. quibus est, *vita hominum.*

Qua pependit. Ita mss. antiquissimi 1 Bonon., Regio-Put., 6 Colb., Brun., 2 Clarom., edit. 2 vet. Rom. Scripti vero 1 Reg., 1 Colbert. a prima manu, et 17 impressi habent, *in qua pependit.*

Et erit pendens vita tua. Quod etiam Tertullianus adv. Judæos, cap. 11, et Cyprianus adversus eosdem, lib. II, cap. 20, et Augustinus lib. XVI, contra Fau-

los tuos, et timebis die ac nocte, et non credes vitæ tuæ. Idem rursus in Numeris (*cap.* XXIII) : *Non quasi homo Dominus suspenditur, neque quasi filius hominis minas patitur.* Zacharias (*cap.* XVI), etiam sic tradidit : *Et intuebuntur in me, quem transfixerunt.* Item David in psalmo XXI : *Effoderunt manus meas et pedes meos, dinumeraverunt omnia ossa mea : ipsi autem contemplati sunt, et viderunt me, diviserunt sibi vestimenta mea, et super vestem meam sortem miserunt.* Quæ utique Propheta non de se locutus est. Fuit enim rex, et numquam perpessus est illa. Sed Spiritus Dei per eum loquebatur, qui fuerat illa passurus post annos mille et quinquaginta. Tot enim colliguntur anni a regno David usque ad crucem Christi. Sed et Solomon, filius ejus, qui Hierosolymam condidit, eam ipsam perituram esse in ultionem sanctæ crucis prophetavit : *Quod si avertimini a me, dicit Dominus, et non custodieritis veritatem meam, rejiciam Israel a terra quam dedi illis : et domum hanc, quam ædificavi illis in nomine meo, projiciam illam ex omnibus ; et erit Israel in perditionem, et in improperium populo :* A *et domus hæc erit deserta; et omnis qui transibit per illam, admirabitur, et dicet : Propter quam rem fecit Dominus terræ huic et huic domui hæc mala? Et dicent : Quia reliquerunt Dominum Deum suum, et persecuti sunt regem suum dilectissimum Deo, et crucia-verunt illum in humilitate magna, propter hoc importavit illis Deus mala hæc.*

CAPUT XIX.

De Jesu morte, sepultura et resurrectione ; atque de iis rebus prædicta.

Quid amplius jam de facinore Judæorum dici potest, quam excæcatos tum fuisse, atque insanabili furore correptos, qui hæc quotidie legentes neque intellexerunt, neque quin facerent cavere potuerunt? Suspensus igitur atque affixus exclamavit ad Dominum voce magna, et ultro spiritum posuit. Et eadem hora terræ motus factus est. Et velum templi, quod separabat duo tabernacula, scissum est in duas partes; et sol repente subductus est, et ab hora B sexta usque in nonam tenebræ fuerunt. Qua de re

VARIORUM NOTÆ.

stum, cap. 21, de Christi cruce interpretantur. Ex CELLARIO. — Id in Deuteron., cap. XXVIII, sed nimis allegorica videtur hæc Lactantii interpretatio.

Numeris. Non minus metaphorica est hæc interpretatio.

Dominus suspenditur. Legitur Deus.... apud Buneman. qui hujus vocis sic rationem reddit. — *Deus suspenditur.* Restituo *Deus* ex Lips. II, 3 Reimm., Sublac., Rost., utraque Ven. 78, ita requirit oppositio, *hemo;* et LXX, ὁ θεός; et Cyprian. l. II adv. Jud. c. 20. BUN.

Zacharias. Hæc vero prophetia ab Evangelista Joanne, cap. XIX, de Christo interpretatur.

Tot colliguntur anni. Recte equidem : nam a Dav de mortuo ad æram vulgarem anni intercedunt 1019, sed ad passionem 1052 sunt anni. At si juxta veteres Christus mortuus est duobus Geminis consulibus, id est anno æræ vulgaris 29, tunc erunt 1048 anni, quod idem est.

Solomon. Hæc leguntur lib. III Reg., cap. IX, et II Paralip., cap. VII : verum non est a Salomone conditam esse Hierosolymam.

Avertimini a me. Regum lib. III, c. IX. Sed alia sunt a Lactantio addita, alia vero detracta, ut locum consulenti patebit.

Improperium. Sic restitui ex duobus antiquissimis et optimis mss. Reg. 900 annor. et 1 alio Reg. 400 annorum, sed optimæ notæ. In multis recentioribus mss. et impressis legitur *opprobrium.*

Quia dereliquerunt. Sic. Lips. alter; ubi prope Reimm, *Qua de re linquerunt.* At taurin., Epit. c. 46, ut edidi. BUN.

Et persecuti sunt regem. Hæc nescio ex qua traditione adjecit, quorum nulla I Reg. 9, aut II Paralip. 7 vestigia apparent. CELL.

De facinore Judæorum. Ita restitui ex veterrimis II Reg., 4 cæteris Reg. bonæ notæ, aliisque. Editi multique recentiores mss., *de facinoribus,* male, cum hic de uno, scilicet in morte Christi perpetrato agatur.

Terræ motus factus, etc. Matth. XXVII, Marc. XV, Luc. XXIII, Joan. XIX. Aliquot in locis, non in Judæa tantum. Voluit enim Deus ostenti hujus memoriam extare. Vide quæ in Phlegonte et Thallo leguntur. Verissimum est apud prophetas terræ motu alibi rerum mutationem, alibi Dei majestatem significari : sed hic apertior est ea significatio, quæ pariter a Judæis et gentibus aliis poterat intelligi, iræ scilicet divinæ ob hominum scelera (*Psalm.* XVIII, 8; *Joel* XVI). Ita Virgilius solis caligini addidit terræ motum : nec aliter Lucanus et Seneca. Sane Centurio, et qui cum eo erant, ita interpretati sunt hoc prodigium. Inde enim colligebant Jesum inique damnatum (*Luc.* XXIII, 45). GROTIUS.

Et ab hora sexta, etc. Tertia hora diei judicia apud Romanos exerceri incipiebant :

C Exercet raucos tertia causidicos.

In id tempus incidit et Pilati cognitio. Bene Ignatius ad Smyrnenses : Τῇ οὖν παρασκευῇ τρίτῃ ὥρᾳ ἀπόφασιν παρὰ ἐδέξατο τοῦ Πιλάτου. Ita ut ante sextam Christus sit crucifixus, post sextam cœperint tenebræ, mortuus autem Christus paulo post nonam. Idem Ignatius: ἕκτῃ ὥρᾳ ἐσταυρώθη, ἐννατῇ ἀνέπνευσε : qui sensus legitur et in libro satis antiquo, cui nomen est Constitutiones Clementis, lib. V, cap. XIV : et lib. VIII, cap. XXXIV, quæ movere nos debent, ne quid in Scriptura Marci aut Joannis immutemus, contra vetustissimorum codicum et μεταφραστῶν auctoritatem. Neque vero illi inter se pugnant; nam mos loquendi natus ex templi consuetudine, ubi sacrificia et preces fieri solebant hora tertia, sexta, nona : ut præter Hebræos Hieronymus notat ad Danielem VII, quæ ipsa tempora festis maxime diebus tubæ sono significabantur, ut docemur Num. X, 10, quo factum, ut hæ horæ tamquam notiores vulgo celebrarentur; neque alia nomi- D na horarum reperies, ubi statarum precationum fit mentio. Vide Act. c. III, v. 1, cap. X, v. 3, 9, et Tertullianum de Jejuniis, ubi has horas insigniores ait in rebus humanis, quæ diem distribuunt, quæ negotia distinguunt, quæ publice resonant. Qui cum congruunt, quæ scribunt Cyprianus de Oratione Dominica, et Hieronymus tum ad Lætam, tum ad Demetriadem. Atque eo pertinet quod est supra XX, 3, 5, ubi inter tertiam, sextam, et nonam, nulla hora nominatur, cum post nonam undecimæ fit mentio. Factum autem tertia aut sexta hora dicitur, quidquid inter illa stata precandi tempora evenerat, ut solent quæ in medio sunt posita nunc ad hunc, nunc ab illum terminum referri. GROTIUS.

Tenebræ fuerunt Sole scilicet obscurato, ut Lucas nos docet, non interposita luna, ut quæ tum plena esset, neque nube obducta, sed modo quodam hominibus ignoto. Ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν, hic quod Marcus dixit ἐφ' ὅλην τὴν γῆν sicut pro toto telluris globo sumi non potest (multis enim in partibus dies non erat) ita de

Amos propheta testatur : *Et erit in illo die, dicit Dominus, occidet sol meridie, et tenebrabitur dies lucis; et convertam dies festos vestros in luctum, et cantica vestra in lamentationem.* Item Hieremias : *Exterrita est quæ parit, et tæduit animam; et subivit sol ei, cum adhuc medius dies esset; confusa est, et maledicta : reliquos eorum in gladium dabo in conspectu inimicorum eorum.* Et Sibylla :

Ναοῦ δὲ σχισθῇ τὸ πέτασμα, καὶ ἤματι μέσῳ
Νὺξ ἔσται σκοτόεσσα πελώριος ἐν τρίσιν ὥραις.

Cum hæc facta essent, ne prodigiis quidem cœlestibus facinus suum intelligere quiverunt.

A Sed quoniam prædixerat se tertio die ab inferis resurrecturum, metuentes ne a discipulis surrepto et amoto corpore, universi resurrexisse eum crederent, et fieret multo major in plebe confusio, detraxerunt eum cruci, et conclusum in monumento firmiter militari custodia circumdederunt. Verum tertio die, ante lucem terræ motu facto, repente patefactum est sepulcrum, et custodibus, quos attonitos obstupefecerat pavor, nihil videntibus, integer e sepulcro ac vivus egressus, in Galilæam profectus est, ut discipulos suos quæreret : in sepulcro vero nihil repertum est, nisi exuviæ quibus involutum corpus incluse-

VARIORUM NOTÆ.

sola Judæa nolim accipi, cum veteres Astrologi et Chronographi hanc caliginem annotaverint, nullo addito loci nomine, unde late eam patuisse datur intelligi. Phlegon XIII Olympiadum : Τῷ Δ ἔτει τῆς ΣΒ ὀλυμπιάδος ἐγένετο ἔκλειψις ἡλίου μεγίστη τῶν ἐγνωρισμένων πρότερον, καὶ νὺξ ὥρα ϛ' τῆς ἡμέρας ἐγένετο, ὥστε καὶ ἀστέρας ἐν οὐρανῷ φανῆναι. Σεισμός τε μέγας κατὰ Βιθυνίαν γενόμενος τὰ πολλὰ Νικαίας κατεστρέψατο. Terræ motus locum nominat, tenebrarum non nominat; et cum majores ante visis memorat, ita ut mera meridie velut nox esset, satis demonstrat non fuisse proprium Judææ hoc spectaculum. Eusebius Græcum alium citat, quem non nominat, ita scribentem de hac re : Ὁ ἥλιος ἐξέλιπεν. Βιθυνία ἐσείσθη. Νικαίας τὰ πολλὰ ἔπεσεν. Tertullianus in Apologetico : *Tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia. Nam spiritum cum verbo sponte dimisit, prævento carnificis officio : eodem momento dies, medium orbem signante sole, subducta est. Deliquium utique putaverunt, qui id quoque super Christo prædicatum non scierunt. Et tamen eum mundi casum relatum in archivis vestris habetis.* Ubi non video cur archiva alia quam acta publica Romana, accipiamus, ad quæ, ni fallor, et Lucianus martyr provocat apud Eusebium. Et cum mundi casum vocat, satis cavit ne Judeæ peculiaris crederetur. GROTIUS.

Amos. Id. cap. VIII, de quo vide S. Hieronymum in Prophetas.

Tenebrabitur. Sic restitui ex mss. Regio-Put. antiq., 4, al. Reg., Jun., 6, Colb., 2, Sorbon., 2, Lips., Em., Cant., 2, Clarom. et edit. 3, vet. Rom., Venet. 1490, Ald., Paris., 1525, Cellar., Walch. in recentioribus III, Reg., 1 Lips. Brun. et 11 excusis est *obtenebrabitur;* in 1 Reg. perantiquo, *obtenebricabitur.* Sed et verbo *tenebrare*, id est *tenebras inducere*, utuntur Apuleius lib. VIII, Chrysologus, et Ammianus.—*Tenebrabitur.* Buneman. autem, *obtenebrabitur;* et hujus variantis lectionis sic rationem reddit. — *Obtenebrabitur.* Major debet esse auctoritas antiquissimi codicis Taurin. in quo Epit. c. 46, et in Cypriano, quem hic etiam ipso dictorum ordine ex l. II adv. Jud., c. 23, sequitur, habetur, *obtenebrabitur*, æque ut in Lips. primo, Fasit., Gryph., Tornes., Betul., Thomas., Isæo, Thys., Gall., Sparkio. BUN.

Hieremias. Vide c. XV, v. 9, et S. Hieronym.

Et subivit sol ei. Hanc lectionem vetustiorum et meliorum codicum 7 Regiorum, 3 Colbert., 1 Sorbon., Em., Cant., Brun., edit. 2 vet. Rom., Florent., Is., restitui, quæ verosimili est Lactantii, utpote quam habent Septuaginta et S. Cyprianus lib. II Testimonior. cap. 23.

Ναοῦ δὲ. Ex Sibyllar. carminibus Serm. 8, quæ interpretantur latine:

Templi vero scindetur velum, et medio die
Nox erit tenebrosa ingens tribus horis.

Pro *ingens*, legitur *nimis* in 3 Colb., 1 Brun. et apud Augustin., de Civ. Dei, lib. XVIII, c. 23.

B Σχισθῇ τὸ πέτασμα. Sic emendavi ex antiquissimis et optimis 2 Reg. et ms. codice Sibyllino quem vidit Betuleius, et ex eo quem vidit Isæus; nec aliter legi potest, ut constare possit ratio metri, quod redundat in aliis rec. 4 Reg., 3 Colbert., 1 Sorbon., 1 Clarom. et in 9 editis, σχισθήσεται; in 1 Reg. σχισθητοίσατα; in 3 vulgatis σχισθῆται; in edit. Is. σχίσθητε. Ms. Canc. habet ἐσχίσθη.

Detraxerunt eum cruci. Ita mss. et editi codices præter Em. cui est, *detraxerunt eum cruce;* ed. Torn., *de cruce.* Et infra, cap. 26, post med., *Corpus patibulo detractum est.* Vide Act. XIII.

Integer e sepulcro. Sic reposui ex mss. et quam pluribus editis. 1 Clarom. habet *de sepulcro;* 1 Colbert. rec. et edit. Fasitel., *a sepulcro;* vulgati 4, *integre e sepulcro.* Vide Matth. cap. XVI et XXVIII, Marc. XVI, Joan. XX.

In sepulcro vero, etc. Quale fuit Lazari sepulcrum, tale et Domini nostri fuisse, in crypta nempe ac specu defosso certum est. *Cryptam* vocat Sidonius : *in sinistra autem parte est monticulus Golgotha, ubi Dominus crucifixus est. Inde quasi ad lapidis missum est crypta, ubi corpus ejus positum fuit, et tertia die resurrexit.* Non alio genere structa hæc crypta videtur, nec alia forma, quam illa Lazari, subterranea quippe, et saxo constructa, et fornice tecta, et foramine, quod lapide cludebatur, aperta, quales omnes cryptæ ædificabantur mortuis recondendis. Volunt tamen ex rupe excisam esse illam Dominicam cryptam, inducti his verbis Marci : Ἦν λελατομημένον ἐκ πέτρας, *quod erat excisum e petra.* Alii *rupe* interpretantur; quasi et rupes in eo horto fuerit, ubi monumentum erat, in quo positum est corpus Domini. Sed fallit eos ratio. Veteri quidem Græciæ πέτρα idem quod rupem significat. Hic est monumentum ex lapide cæso ac polito constructum. Cæterum quidem vulgus et plebs infima, quæ propter facultates monumenta sibi ædificare non poterat, in depressis fossis mortuos suos condebant, et terra obruebant. Nec hoc in Judæa tantum, sed apud Græcos Romanosque pariter obtinuit. Quibus vero facultates suppetebant, hi monumenta habuere structa sibi suisque. Monumentum igitur illud Josephi, in quo Christi corpus jacuit, spelunca quidem fuit sive crypta, et ex terra cavata, sed lapide structa, et concamerata, ut solent hodie fieri omnes apothecæ vinariæ, quas appellamus *cavas.* Hortus fuit, in quo sub terra constructum illud monumentum, non saxosus, nec scruposus, sed qualem decuit horti agrum esse, in quo nullæ rupes, nec rupinæ. Sed nec terram ipsam horti ὑπόπετρον fuisse credibile est. Spelunca illa, sive crypta, manu facta quæ monumenti usum præbebat, structura et fornice constans, horti solo suberat. In ipso solo foramen, cui lapis impositus operculi vicem gerebat; in horti area illud erat monumentum, sub terra lapide quadrato septum, et fornice tectum, foramine desuper patente, quod saxo devoluto operiebatur. Certum porro est Judæos corpora defunc-

rant. Illum autem apud inferos non remansurum, sed die tertio resurrecturum, prophetæ cecinerant. David in psalmo XV: *Non derelinques animam meam apud inferos, nec dabis sanctum tuum videre interitum.* Item in tertio: *Ego dormivi et somnum cepi, et resurrexi; quoniam Dominus auxiliatus est mihi.* Oseas (*c.* XIII) quoque primus XII prophetarum de resurrectione ejus testificatus est: *Hic filius meus sapiens; propter quod nunc non resistet in tribulatione filiorum suorum, et de manu inferorum eruam eum. Ubi est judicium tuum, mors, aut ubi est aculeus tuus?* Idem alio loco: *Vivificabit nos post biduum die tertio.* Et ideo Sibylla impositurum esse morti terminum dixit post tridui somnum:

Καὶ θανάτου μοῖραν τελέσει, τρίτον ἦμαρ ὑπνώσας,
Καὶ τότ' ἀποφθίμενον ἀναλύσας εἰς φάος ἥξει
Πρῶτος ἀναστάσεως, κλητοῖς ἀρχὴν ὑποδείξας.

Vitam enim nobis acquisivit morte superata. Nulla igitur spes alia consequendæ immortalitatis homini datur, nisi crediderit in eum, et illam crucem portandam patiendamque susceperit.

CAPUT XX.

De Jesu in Galilæam post resurrectionem profectione; atque de utroque Testamento, Vetere et Novo.

Profectus ergo in Galilæam (noluit enim se Judæis ostendere, ne adduceret eos in pœnitentiam, atque impios resanaret), discipulis iterum congregatis Scripturæ sanctæ litteras, id est prophetarum arcana, patefecit; quæ antequam pateretur, perspici nullo modo poterant, quia ipsum passionemque ejus annuntiabant. Idcirco Moses, et iidem ipsi prophetæ legem, quæ Judæis data erat, Testamentum vocant; quia nisi testator mortuus fuerit, nec confirmari testamentum potest, nec sciri quid in eo scriptum sit, quia clausum et obsignatum est. Itaque nisi Christus mortem suscepisset, aperiri testamentum, id est, revelari et intelligi mysterium Dei non potuisset.

Verum Scriptura omnis in duo Testamenta divisa est. Illud quod adventum passionemque Christi antecessit, id est lex et prophetæ, Vetus dicitur; ea vero quæ post resurrectionem ejus scripta sunt, Novum Testamentum nominantur. Judæi Veteri utuntur, nos

VARIORUM NOTÆ.

torum non condidisse in arcis, aut lectulis, sive sarcophagis, sed solis lineis tæniatim scissis operta et amicta intulisse monumento. In monumenti lateribus exsculpti erant cavi singulis corporibus recipiendis idonei, quibus ea immittebantur, sicut erant tæniis vel fasciis velata. Hi cavi in pariete monumenti excavati, in quos tradebatur cadaver, vicem lectorum vel arcularum præbebant, quibus in Græcia corpora defunctorum condi solebant.

Psalmo. Citatur idem psalmus a B. Paulo in concione quæ est Act. XIII.

Oseas. Hic primus minorum prophetarum. Sed hæc quæ ex versione LXX interpretum, minime tamen ad verbum translata sunt, non leguntur in Hebræo codice. Hæc refert etiam B. Paulus I ad Corinth., cap. XV, sed quibusdam immutatis; atque aculeum mortis Apostolus peccatum interpretatur.

Nunc non resistet in tribulatione. Hæc lectio est quamplurimorum mss. 9 editorum. Scripti novem et vulgati septem habent *contribulatione*, sed horum quinque sine negatione.

Alio loco. Hæc in Oseæ cap. VI, integre tamen non citatur. Vide etiam S. Hieronymum.

Somnum.. Id est mortem, figurate, ut apud sacros scriptores.

Καὶ θανάτου. Hæc ex Sibyllar. carminib. Serm. 8, quæ sic latine leguntur:

Et mortis fatum finiet, triduo (*a*) dormiens,
Et tunc mortem solvens (*b*) in lucem veniet
Primus resurrectionis, vocatis initium ostendens.

Ἀναλύσας. Sic restitui ex mss. 2 Reg. quorum unus est antiquissimus, 1 Colb., et ex cod ce Sibyllino. Regio-Puteanus et 1 al. Reg. ac edit. Rom. 1470 habent, ἀναδίσας; 2 Reg. rec., Colb.. 1 Sorbon., Tornes., 1 Clarom., edit. Rom. 1468, Ald. et 4 alii impressi, ἀναδείξας Canc. et 4 excusi, ἀνακύψας.

Galilæam. Sicut prædixerat Matth. XXVI et Marc. XIV.

Ne adduceret eos in pœnitentiam. Et sic Tertullianus Apologetic., cap. 21. Similes fere locutiones reperies in Joan. IX, 37, et cap. VII, 37, Rom. I, 24, 26, 28, et cap. IX, 15. Vide prolixissimam Isæi notam in hunc locum, ad calcem hujusce voluminis; ubi videbis hæc Lactantii verba esse mollienda, ut ad normam catholicam accommodentur.

Perspici nullo modo poterant. Gallæus dicit Lactantium *in hoc allucinari* contra II Petr. I, 19. Sed satis explicari potest ex aliis locis. L. IV, c. 15: *Illum prophetæ annuntiaverunt*, nec ullo *modo poterant, quæ illi loquebantur intelligi*, NB. *nisi fuissent, universa impleta.* De Mort. persec., c. 2: *Scripturas interpretatus est, quæ* usque ad id tempus *obscuræ, atque involutæ fuerunt.* Vides, his omnibus locis agi de vaticiniis et mysteriis de Christo ante impletionem non perspectis, quia ut nostro loco infra sequitur: *clausa et obsignata..... ad certum tempus*, non omne. BUN.

Testamentum vocant. Διαθήκην, quæ vox apud Septuaginta testamentum, pactum et fœdus significat. Ex Mose testimonium esto, Deuter. XXIX: Καὶ φυλάξεσθε ποιεῖν πάντας τοὺς λόγους τῆς διαθήκης ταύτης. Fœdus hoc loco significat, et sic transfertur, ratione nimirum ita postulante. Nam fœdus vivi cum vivis ineunt, testamentum mortuus cum vivis. Illud juris gentium est, hoc juris civilis. Propheticum si desideras testimonium, accipe Malachiæ ex capite secundo: Διότι ἐγὼ ἐξαπέσταλκα πρὸς ὑμᾶς τὴν ἐντολὴν ταύτην τοῦ εἶναι διαθήκην μοῦ πρὸς τοὺς Λευεῖτας, λέγει Κύριος παντοκράτωρ. ἡ διαθήκη μοῦ ἦν μετ' αὐτοῦ τῆς ζωῆς καὶ τῆς εἰρήνης. Hæc igitur juxta Hebraicam veritatem sic redduntur vers.. 4: *Nostis me misisse ad vos præceptum istud, ut sit fœdus meum cum tribu Levi, ait Jehova exercituum; fœdus meum fuisse cum illa vitæ et pacis.* Ibique fœdus συνθήκη Græcis est, sicut et Symmacho. Sed Paulus ad Hebræos, cap. IX, LXX secutus, utrinque διαθήκην vocat, vetus nimirum cum Abraham et Mose initum, et novum per Christum cum Ecclesia. BETULEIUS.

Quia nisi testator, etc. Verba Pauli hæc asseverant Hebr. IX. Ulpianus testamentum definit hoc modo: Testamentum est voluntatis nostræ justa sententia, de eo quod quis post mortem suam fieri velit. lib. I, ff. Qui testamentum facere possint. BETULEIUS.

Ea... quæ... scripta sunt, novum testamentum nominantur; at obstant omnes libri. Hæc dicta, ut Terent. Andr. Act. III, sc. 3. *Amantium* iræ *amoris integratio* est. Sallust. Jugurtha, 18: *Numidæ possedere*

(*a*) *Dormiens*, ex ms. 1 Brun. recte, al. *sopitus*.
(*b*) Pro *mortem solvens*, alii habent *a mortuis egressus*; 1 Brun. cum Augustino, *ab inferis regressus*.

novo : sed tamen diversa non sunt, quia Novum Veteris adimpletio est, et in utroque idem testator est Christus, qui pro nobis morte suscepta nos hæredes regni æterni fecit, abdicato et exhæredato populo Judæorum ; sicut Hieremias propheta testatur (*cap.* XXXI), cum loquitur talia : *Ecce dies veniunt, dicit Dominus; et consummabo domui Israel et domui Juda testamentum novum, non secundum testamentum, quod disposui patribus eorum in die qua apprehendi manum eorum, ut educerem illos de terra Ægypti; quia ipsi non perseveraverunt in testamento meo et ego neglexi eos, dicit Dominus.* Item alio loco (*cap.* VI) similiter ait : *Dereliqui domum meam; dimisi hæreditatem meam in manus inimicorum ejus. Facta est hæreditas mea mihi, sicut leo in silva : dedit ipsa super me vocem suam ; ideo odi eam.* Cum sit hæreditas ejus, cœleste regnum, non utique ipsam hæreditatem se dicit odisse, sed hæredes, qui adversus eum ingrati et impii extiterunt. Facta est, inquit, mihi hæreditas mea, sicut leo : id est, præda et devoratio factus sum hæredibus meis, qui me immolaverunt sicut pecus. Dedit super me vocem suam ; id est, sententiam adversus me mortis crucisque dixerunt. Nam quod superius ait consummaturum se domui Juda testamentum novum, ostendit, vetus illud testamentum, quod per Mosem est datum, non fuisse perfectum; id autem, quod per Christum dari haberet, consummatum fore. Domus autem Juda et Israel non utique Judæos significat, quos abdicavit, sed nos, qui ab eo convocati ex Gentibus, in illorum locum adoptionemque successimus, et appellamur filii Judæorum; quod declarat Sibylla, cum dicit :

Ἰουδαίων μακάρων θεῖον γένος οὐρανιώνων.

Quos autem futurum esset id genus, Esaias docet (*cap.* XLII), apud quem Pater summus ad Filium loquitur, dicens : *Ego Dominus Deus, vocavi te ad justitiam, et tenebo manum tuam, et confirmabo te, et dedi te in testamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, producere ex vinculis alligatos, et de domo carceris sedentes in tenebris.* Cum igitur nos antea tamquam cæci, et tamquam carcere stultitiæ inclusi, sederemus in tenebris, ignorantes Deum et veritatem, illuminati ab eo sumus, qui nos testamento suo adoptavit, et liberatos malis vinculis, atque in lucem sapientiæ productos, in hæreditatem regni cœlestis adscivit.

CAPUT XXI.

De Jesu ascensione, eaque prædicta ; et de discipulorum prædicatione et gestis.

Ordinata vero discipulis suis Evangelii ac nominis sui prædicatione, circumfudit se repente nubes, eumque in cœlum sustulit, quadragesimo post passionem die, sicut Daniel fore ostenderat (*cap.* VII), dicens : *Et ecce in nubibus cœli ut filius hominis veniens, usque ad vetustum dierum pervenit.* Discipuli vero per provincias dispersi fundamenta Ecclesiæ ubique posuerunt, facientes et ipsi in nomine magistri Dei magna, et pene incredibilia miracula ; quia discedens instruxerat eos virtute ac potestate, qua posset novæ annuntiationis ratio fundari, et confirmari : sed et futura aperuit illis omnia, quæ Petrus

VARIORUM NOTÆ.

ea loca, quæ *proxime Carthaginem Numidia appellatur.* BUN.

Sed tamen diversa non sunt. Irenæus, lib. IV, cap. 21: *Utraque testamenta unus et idem paterfamilias produxit, verbum Dei Dominus noster Jesus Christus, qui et Abrahæ et Mosi locutus est, ac nobis in novitate restituit libertatem, et multiplicavit eam, quæ ab ipso est, gratiam.* BETULEIUS.

Abdicato et exhæredato populo Judæorum. Eleganter Lactantius has voces conjungit, ut rem majore vi exprimat. *Abdicati* sunt, qui, vivente patre, jure paternorum bonorum prohibentur; *exhæredati*, qui mortuo patre bonis ejus depelluntur.

Hieremias. Citatur etiam a Paulo, cap. IX Epist. ad Hebræos, ac etiam a B. Irenæo, lib. IV, cap. 21. Sed hic Lactantius nec LXX Interpretes, nec Beatum Paulum secutus est.

Immolaverunt. Hic obiter insinuat Christum Dominum pro nostris peccatis factum esse piamen et sacrificium; de quo vide Epistolam ad Hebræos.

Sententiam adversus me. Ita restitui ex vet. Regio-Put., Cauc., Jun., 4 Colb. novemque aliis et 10 editis, nisi quod est *adversum* in 8 scriptis. In 2 Reg., 2 Colb., 2 Clarom, et 6 excusis est *sententias.*

Haberet. Heuman. legit, *deberet.* — *Dari haberet.* Lego, inquit Heumann., *deberet.* Nihil muto. Cyprianus in eadem re l. I adv. Jud., c. 10 : *Quod lex nova dari haberet, quod testamentum novum dari haberet.* Plura dedi ad l. IV, c. 12. BUN.

Adoptionemque successimus. Mss. 1 Reg. veterrimus *adoptiones successimus*, mendose; Regio Put., Jun., 4 Colbert. et 6 edit. vet., *adoptione successimus.*— *In illorum locum adoptione successimus.* Sic restituo ex Goth., Lips. I, 3 : *In locum succedere* dixit iterum l. VI, cap. 12. Cyprianus in præf. l. I adv. Judæos : *Successisse in eorum* (Judæorum) *locum Christianos.* Justinus l. VII, c. 1 : *In locum omnium solus successit.* BUN.

Et appellamur, etc. Hoc alludit ad verbum : *Dedit enim potestatem filios dei fieri, his qui credunt in nomine ipsius*

Ἰουδαίων Sibylla Serm. 5, latine :

Judæorum beatorum divinum genus cœlestium.

Vocavi te ad justitiam. Mss. 2 Reg. et 1 Lips. ac 7 edit., *in justitiam* ; 1 Reg. rec., 1 Lips., ed. Rom. 1474, *in justitia* ; LXX, ἐν δικαιοσύνῃ.

Confirmabo te. Abest *te* a 5 editis rec.

Ordinata vero discipulis suis Evangelii ac nominis sui prædicatione. Sic lego cum ms. antiquissimo Reg. accedente Regio. Put. cui est, *Post ordinata vero discipulis suis Evangelia ac nominis sui prædicatione*, mendose. Mss. codices 10 rec. et 7 typis excusi, *Ordinata... Evangelica*, etc. Jun. et Goth., *Ordinata discipulis suis Evangelica doctrina*, etc. Mss. Cauc., 4 Reg., 4 Colb., 5 al. rec. et 7 vet. edd., *Ordinato vero... Evangelio*, etc. Vide Matth. XIV, Marc. cap. ultimo. Hoc capite breviter et dilucide narrat Lactantius, quæ ab ascensione Domini ad excidium Jerusalem gesta sunt.

Daniel. Hunc locum de secundo Christi adventu multi interpretantur.

Facientes et ipsi in nomine. Ex mss. et quam plurimis editis vet. addita præpositio *in* quæ in 1 ms. Reg. et nonnullis editis deerat.

Magistri Dei. Ita passim Lactantius.

et Paulus Romæ prædicaverunt, et ea prædicatio in memoriam scripta permansit; in qua cum multa alia mira, tum etiam hoc futurum esse dixerunt, ut post breve tempus immitteret Deus regem, qui expugnaret Judæos, et civitates eorum solo adæquaret, ipsos autem fame sitique confectos obsideret. Tum fore ut corporibus suorum vescerentur, et consumerent se invicem; postremo ut capti venirent in manus hostium, et in conspectu suo vexari acerbissime conjuges suas cernerent, violari ac prostitui virgines, diripi pueros, allidi parvulos, omnia denique igni ferroque vastari, captivos in perpetuum terris suis exterminari; eo quod exultaverint super amantissimum et probatissimum Dei Filium. Itaque post illorum obitum, cum eos Nero interemisset, Judæorum nomen et gentem Vespasianus extinxit, fecitque omnia quæ illi futura prædixerant.

CAPUT XXII.

Argumenta Infidelium contra Jesu incarnationem.

Confirmata sunt, ut opinor, quæ falsa et incredibilia putantur ab iis, quos vera cœlestium litterarum doctrina non imbuit: sed tamen ut refellantur a nobis etiam illi, qui nimium non sine malo suo sapiunt, rebusque divinis fidem detrahunt, argumentis quoque illorum coarguamus errorem; ut tandem aliquando pervideant ita fieri oportuisse, sicut nos ostendimus factum. Et quamquam apud bonos judices satis habeant firmitatis vel testimonia sine argumentis, vel argumenta sine testimoniis; nos tamen non contenti alterutro sumus, cum suppetat nobis utrumque, ne cui perverse ingenioso, aut non intelligendi, aut contra disserendi locum relinquamus. Negant fieri potuisse, ut naturæ immortali quidquam decederet. Negant denique Deo dignum, ut homo fieri vellet, seque infirmitate carnis oneraret; ut passionibus, ut dolori, ut morti se ipse subjiceret: quasi non facile illi esset, ut citra corporis imbecillitatem se hominibus ostenderet, eosque justitiam doceret (siquidem id volebat) majore auctoritate, ut professi Dei. Tunc enim cunctos fuisse præceptis cœlestibus parituros, si ad ea virtus ac potestas Dei præcipientis accederet. Cur igitur (aiunt) ad docendos homines non ut Deus venit? Cur se tam humilem imbecillemque constituit, ut ab hominibus et contemni, et pœna affici posset? cur vim ab imbecillis, et mortalibus passus est? cur non manus hominum, aut virtute repulit, aut divinitate vitavit? cur non majestatem suam sub ipsa saltem morte patefecit? sed ut invalidus in judicium ductus est, ut nocens damnatus, ut mortalis occisus. Refutabo hæc diligenter, nec quemquam patiar errare. Illa enim magna et mirabili ratione sunt

VARIORUM NOTÆ.

Petrus et *Paulus*, etc. Quæstio controvertitur a protestantibus quibusdam, utrum Petrus Romæ fuerit umquam; et si ibi fuerit, ut ex D. Hieronymo et scriptoribus antiquis disci potest, quod ibi præfuerit Ecclesiæ tamquam pastor. Ad saniorem porro sententiam jamdiu inclinarunt protestantium doctissimi. Si enim Patrum suffragiis agere volumus, inveniemus Petrum Romæ prædicasse, passum ibi, sepultumque fuisse. Sic Hieronymus in Catalogo scriptorum ecclesiasticorum memoriæ mandavit. Item Theodoretus Commentar. in cap. I Rom.; Irenæus antiquissimus, et Apostolorum temporibus proximus, lib. III, c. 3, Romanam Ecclesiam a Paulo ac Petro constitutam fuisse testatur; quem secutus est Epiphanius libri primi tomo secundo, Romanorum episcoporum catalogum recensens. Tertullianus item, de Præscription. Hæreticorum, hujus mentionem facit. Eusebius in Hist. Ecclesiast. lib. II, cap. 25, et Caii cujusdam antiqui scriptoris, et sepulcri ipsius (quod et Hieronymus contra Vigilantium facit) testimonium adducit. Meminit item lib. III, cap. 2. Atque idem rursus Eusebius in Chronicis, Petrum sub initium Claudii principatus Romæ pontificatu per functum fuisse testatur, et decimo quarto Neronis anno gloriose pro nomine Christi occubuisse. De Petri rebus Romæ gestis, deque ipsius sub Nerone passione multa scribit Egesippus, antiquissimus historicus, qui historiam Ecclesiasticam a Domini passione ad sua tempora usque contexuit, lib. III primis tribus capitibus. Neque Clemens obticet. Sunt etiam apud Augustinum et Chrysost. mentiones hujus rei, cujus magnus est apud summæ auctoritatis scriptores consensus. BETULEIUS. — Vide doctissimas Exercitationes Historico-criticas Samuelis Basnagii Flottemanvillei ad an. XLIV, n. 25, a pag. 547 ad 564. Verum has Romanas prædicationem et passionem Petri nunc extra controversiam fatentur omnes critici. Adi Davidem Blondellum in Dissertatione, et Pearsonium in Operibus posthumis. Vide etiam librum de Mortibus persecutorum, c. II, circa medium.

In memoriam scripta. Hic erat titulus libri cujusdam supposititii, jam deperditi; de quo vide Fabricium in *Codice apocrypho N. Testam.*, pag. 800.

Civitates. Plures scripti et editi in plurali: at Subl., Rost., Ven. 1471, in singulari, *civitatem*, puta Hierosolymam, in quam hæc maxime quadrant Luc. XIX, cap. 43.

Cum eos Nero interemisset. Certum est Paulum Romæ martyrium passum esse: de supplicio veteres fere in gladium consentiunt; sic Eutychius, in Origin. Alexandrin., *Gladio trucidavit Paulum.* Vide Samuel. Basnagium loco supra citato. Martyrio autem coronati sunt Petrus et Paulus, 29 Junii, æræ christianæ anno 66, Suetonio Paulino et L. Pontio Felesino consulibus: non sub Basso et Tusco, qui erant consules anno 258, quo anno facta est translatio SS. Apostolorum, eo ipso die quo eorum festivitas agebatur.

Pervideant. Sic quam plurimi mss. et editi, necnon Lactantius infra in hujusce capitis fine, *facile pervidebit;* et cap. 30, circa medium, *vim rationemque* penitus *pervidebat.* 2 Reg. et 1 Clarom. ferunt *provideant;* 1 Colb., Tornes., 1 Clarom., *credant;* edd. Ald., Paris. 1525, Crat. et Graph., *videant.*

Volebat. Mss. Tornes., 3 Colb. et 5 excusi, *valebat;* Em. *valebit;* Reg. rec. *volebant.*

Professi Dei. Hæc lectio est mss. Vaticanorum, 9 Reg., Canc., 6 Colb., 1 Sorbon., 5 Oxon., Ultr., Em., Cant., Tax., Pen., 2 Clarom., 1 Bonon. rec. Brun. et 14 vet. editorum. In 1 Reg. est *professi Deum;* in 1 Lips. et Goth. *professio Deum;* in 1 Bonon. antiq., *præceptis Dei.* Mss. 2 Reg. rec. et Cantabrig., 1 Colb. in marg. et edit. 3 vet. Rom., Ald. et 9 alii præmittunt, *aiunt. Professi Dei*, hoc est, qui se Deum esse profiteretur, neque dissimularet. Sic Mars professus dicitur, non clandestinus aut tectus velo pacis, sed apertus et præ se ferens bellum. Sic legit maxima pars mss. 1 Bonon. legit *ut præceptis Dei*, eamque lectionem sequitur Thomas: sed quidquid

facta; quam quicumque perceperit, non tantum mirari desinet Deum ab hominibus esse cruciatum, verum etiam facile pervidebit ne Deum quidem potuisse credi, si ea ipsa quæ arguit facta non essent.

CAPUT XXIII.

De præcipiendo et agendo.

Quicumque præcepta dat hominibus ad vitam, moresque fingit aliorum, quæro debeatne ipse facere quæ præcipit, an non debeat? Si non fecerit, soluta præcepta sunt. Si enim bona sunt quæ præcipiuntur, si vitam hominum in optimo statu collocant, non se debet ipse præceptor a numero cœtuque hominum segregare inter quos agit; et ipsi eodem modo vivendum est, quo docet esse vivendum, ne si aliter vixerit, ipse præceptis suis fidem detrahat, levioremque doctrinam suam faciat, si reipsa resolvat, quod verbis nitatur adstringere. Unusquisque enim, cum audit præcipientem, non vult imponi sibi necessitatem parendi, tamquam sibi jus libertatis adimatur; respondet itaque doctori hoc modo : Non possum facere quæ jubes, quoniam sunt impossibilia. Vetas me irasci, vetas cupere, vetas libidine commoveri, vetas dolorem, vetas mortem timere : sed hoc adeo contra naturam est, ut his affectibus animalia universa subjecta sint; vel si adeo putas repugnari posse naturæ, et tu ipse quæ præcipis fac, ut sciam fieri posse. Cum autem ipse non facias, quæ insolentia est, ut homini libero imponere velis leges quibus ipse non pareas? Prius disce, qui doces, et antequam mores aliorum corrigas, tuos corrige. Quis neget justam esse hanc responsionem? Quin etiam in contemptum veniet hujusmodi doctor, et deludetur vicissim, quia videbitur et ipse deludere.

Quid ergo faciet ille præceptor, si hæc ei fuerint opposita? quomodo adimet excusationem contumacibus, nisi ut præsentibus factis doceat, possibilia se docere? Unde evenit, ut philosophorum præceptis nullus obtemperet. Homines enim malunt exempla, quam verba; quia loqui facile est, præstare difficile. Utinam quidem tam multi bene facerent, quam multi loquuntur bene. Sed qui præcipiunt, nec faciunt, abest ab iis fides. Et si homines fuerint, contemnentur ut leves; si Deus, opponetur ei excusatio fragilitatis humanæ. Superest ut factis verba firmentur, quod philosophi facere nequeunt : itaque cum ipsi præceptores vincantur affectibus, quos vinci prædicant oportere, neminem possunt ad virtutem, quam falso prædicant, erudire; ob eamque causam putant, neminem adhuc perfectum extitisse sapientem, id est, in quo summæ doctrinæ ac scientiæ summa virtus et perfecta justitia consenserit, quod quidem verum fuit. Nemo enim post mundum conditum talis extitit, nisi Christus, qui et verbo sapientiam tradidit, et doctrinam præsenti virtute firmavit.

CAPUT XXIV.

Eversio argumentorum supra objectorum.

Age, nunc consideremus, an doctor e cœlo missus possit non esse perfectus. Nondum de hoc loquor,

VARIORUM NOTÆ.

dicat, nihil nos immutandum censuimus. GALLÆUS.

Quam quicumque. Sic restitui ex mss. 2 Bon., Regio-Put., 6 al. Reg., 6 Colb. Lipsiensibus, et 10 aliis rec. ac vet. edit. Rom., Cellar, et Walch. referendo scilicet ad *mirabilem rationem*, 2 Reg., Cauc., Jun. et 15 impressi habent *quæ*, referendo ad *facta*.

Præcepta dat hominibus ad vitam. Ita a me restitutum ex veteribus edit. Rom., Paris. 1525, Crat., antiqua Versione gallica, cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. in quibus ut et in vulgatis 15 legitur, *ac vitam*.

Inter quos agit. Præstat ex ipso Lactantio, quam ex aliis confirmare, lib. IV, c. 27 : *Quum inter homines ageret.* De Ira, c. 1 : *In carne mortali agentes.* De Mort. Pers., c. 10 pr. : *Quum ageret in partibus Orientis.* BUN.

Inter quos agit; et ipsi eodem modo vivendum est. Mss. 11 rec. ferunt, *habitat ipse;* 6 rec., *habitet. Habitat* seu *habitet* videtur glossema esse τοῦ *agit*, quod antiquissimorum mss. est. Sic infra idem ait initio capitis 27 : *Cum inter homines ageret.* Ait enim S. Joan. Chrysostom. : *Qui aliter loquitur quam vixit, docet quomodo Deus eum debeat punire.* Ac his ultimis sæculis dicit Comes Mirandulanus, *tantum quemque scire quantum operatur.*

Adstringere. Sic reposui ex cunctis mss. et ex editis 3 vet. Rom. necnon Cellar. et Walch. apposite, ut resolutis opponatur. *Adstringere* vero et *resolvere*, rectius opponuntur, quam *adstruere* et *resolvere*, quæ sunt in 15 impressis.—Exemplo Cicer. pro Cluentio, c. 57 : *Ne lege ea ex quæstione qua se* solutum *liberumque esse arbitretur*, per *paucos judices* adstringatur. Ipse Lactantius, l. IV, c. 24 : *Ut præcepta sua factis adimplendo cæteros parendi necessitate constringat.* BUN.

Respondet. Restitutum a me ex mss. vet. 2 Bonon., 7 Reg., 5 Vaticanis, Colb., 3 Lips. et 6 aliis. In Cauc. et edit. Betul. est *respondeat;* in tribus rec., *respondit;* in 3 al. rec. et in excusis, *respondebit.*

Vetas dolorem, vetas mortem timere. Mss. 11 rec., *dolorem vel mortem;* 6 vet. edit. et 2 Reg., *ait mortem;* 1 Reg. rec., *vetas dolere, vetas mortem timere.*

Faciet. Sic ms. Sangerm. et edit. Cellarii atque aliæ : in multis est *faciat.*

Unde. Ex vet. edit. 8 cunctisque mss. repositum, præter 4 Reg., 1 Colb. et 10 vulgatos, in quibus est, *inde.*

Malunt exempla, quam verba. Τὰ ἔργα ad aliorum conversionem majorem vim habent, quam ψιλοὶ λόγοι, inquit Chrysostomus, Homil. 19, in epist. ad Hebræos. *Efficacior est vox operis, quam sermonis,* inquit Bernardus. *Plus valet vivendi quam loquendi modus,* Augustin., ep. CXII; *Optimum est exemplo potius docere quam dictis,* Hilarius, c. 5, Matth. JOAN. GERHARDI.—Addam Lactantium nostrum Divin. Institut., l. III, c. 16 : *Qui docent tantum, nec faciunt, ipsi præceptis suis detrahunt pondus... Bonum est autem recta et honesta præcipere : sed nisi et facias, mendacium est; et incongruens atque ineptum, non in pectore, sed in labris habere bonitatem.* Et S. Leo, papa, serm. de Jejunio, ait : *Validiora sunt exempla quam verba; et plenius opere docetur quam voce.*

Utinam quidem. Ita restitui ex quamplurimis mss. et editis, recte, propter *sed* quod sequitur. In 3 Reg. et vulgatis 7 est *utinamque.* In 1 Lips. prætermissum *quidem.*

Extitisse. Ex mss. veterrimis 2 Bonon., Cauc., 8 Reg., Jun., 4 Colb. aliisque undecim, et 3 editis repositum; in 2 Reg., 2 Colb. et 8 vulgatis legitur *esse.*

Summæ doctrinæ ac scientiæ summa. Mirum in modum mihi placet Betuleii lectio : *summa doctrina ac scientia, summæ virtutis et perfecta justitia,* quam merito Sparkius expressit. Altera est in omnibus mss. et reliquis editis. Vestigia veri in Emman. *In quo* summa *doctrinæ ac scientiæ.* BUN.

Consenserit. Sic passim loqui amat Lact. mss. 2 rec. et edit. rec. *consenserint.*

quem venisse a Deo negant. Fingamus aliquem de cœlo esse mittendum, qui vitam hominum rudimentis virtutis instituat, et ad justitiam formet. Nemini dubium potest esse, quin is doctor, qui cœlitus mittitur, tam scientia sit rerum omnium quam virtute perfectus ; ne nihil inter cœlestem terrenumque differat. Nam in homine interna et propria doctrina esse nullo pacto potest. Nec enim mens terrenis visceribus inclusa, et tabe corporis impedita, aut comprehendere per se potest, aut capere veritatem, nisi aliunde doceatur. Et si maxime possit, summam tamen virtutem capere nequeat, et omnibus vitiis resistere, quorum materia in visceribus continetur. Eo fit, ut terrenus doctor perfectus esse non possit. At vero cœlestis, cui scientiam divinitas, virtutem immortalitas tribuit, in docendo quoque, sicut in cæteris, perfectus et consummatus sit necesse est. At id omnino fieri non potest, nisi mortale sibi corpus assumat. Cur autem fieri non possit, ratio clara est. Nam si veniat ad homines, ut Deus, ut omittam, quod mortales oculi claritatem majestatis ejus conspicere ac sustinere non possunt, ipse certe Deus virtutem docere non poterit, quia expers corporis non faciet, quæ docebit, ac per hoc doctrina ejus perfecta non erit. Alioqui si summa virtus est, dolorem patienter pro justitia officioque perferre, si virtus est, mortem ipsam et intentatam non metuere, et illatam fortiter sustinere; debet ergo doctor ille perfectus, et docere ista præcipiendo, et confirmare faciendo ; quia qui dat præcepta vivendi, amputare debet omnium excusationum vias, ut imponat hominibus parendi necessitatem, non vi aliqua, sed pudore, et tamen libertatem relinquat, ut et præmium sit constitutum parentibus, quia poterant non parere, si vellent, et non parentibus pœna, quia poterant parere, si vellent. Quomodo ergo poterit amputari excusatio, nisi ut qui docet, faciat quæ docet, et si quasi prævius, et manum porrigat secuturo ? quemadmodum autem potest facere quæ docet, si non sit similis ei quem docet ? Nam si nulli subjectus sit passioni, potest ei docenti homo sic respondere : Volo equidem non peccare ; sed vincor; indutus sum enim carne fragili, et imbecilla ; hæc est, quæ concupiscit, quæ irascitur, quæ dolet, quæ mori timet. Itaque ducor invitus, et pecco, non quia volo, sed quia cogor. Sentio me et ipse peccare : sed necessitas fragilitatis impellit, cui repugnare non possum. Quid ad hæc respondebit præceptor ille justitiæ? quomodo confutabit ac redarguet hominem, qui delictis suis excusationem carnis obtendet, nisi et ipse carne fuerit indutus, ut ostendat, etiam carnem posse capere virtutem ? Contumacia enim redargui non potest, nisi exemplo. Nam habere non possunt, quæ doceas, firmitatem, nisi ea prior feceris; quia natura hominum proclivis in vitia, videri vult non modo cum venia, sed etiam cum ratione peccare. Oportet magistrum doctoremque virtutis homini simillimum fieri, ut vincendo peccatum, doceat hominem vinci ab eo posse peccatum. Si vero sit immortalis, exemplum proponere homini nullo modo potest. Existet enim constans aliquis, ac dicet : Tu quidem non peccas, quia liber es ab hoc corpore; non concupiscis, quia immortali nihil est necessarium. Mihi vero multis rebus opus est, ut tuear hanc vitam. Mortem non times, quia valere in te non potest. Dolorem contemnis, quia nullam vim pati potes. At ego mortalis utrumque timeo, quia cruciatus mihi gravissimos inferunt, quos tolerare carnis infirmitas non potest. Doctor itaque virtutis etiam hanc excusationem debuit hominibus auferre, ne quis, quod peccat, necessitati potius adscribat, quam culpæ suæ. Ergo ut perfectus esse possit, nihil ei debet opponi ab eo qui docendus est ; ut si forte dixerit : Impossbilia præcipis ; respondeat : Ecce ipse facio. At ego carne indutus sum, cujus est peccare proprium. Et ego eamdem carnem gero ; et tamen peccatum in me non dominatur. Mihi opes contemnere difficile est, quia vivi aliter non potest in hoc corpore. Ecce et mihi corpus est ; et tamen pugno contra omnem cupiditatem. Non possum pro justitia nec dolorem ferre, nec mortem, quia fragilis sum. Ecce

VARIORUM NOTÆ.

Nisi aliunde doceatur. Quia caro et sanguis, juxta Christum ipsum, non revelat nobis mysteria.

Sibi. Verbum istud deest in editionib. ann. 1476, 1497, 1513 et 1515.

Et tamen libertatem, etc. Tribuit libero arbitrio quod competit : at sine divino auxilio non possunt homines mereri vitam æternam. Neque enim peccata vincimus, quia Christus exemplum est, sed quia vires præbet : nisi fortassis per manuum porrectionem, virtutem spiritus Christi intelligere velis.

Et non parentibus pœna, quia poterant parere, si vellent. Desunt hæc verba in 12 manu exaratis et 3 impressis : sed videntur necessaria.

Quæ irascitur, quæ dolet, quæ mori timet. Hæc lectio est mss. Bonon., Regio Put., 6 Colb. aliorumque plurimorum, et 14 vulgatorum. In 1 Reg. antiquissimo, et in alio item Regio est, *quæ irascitur, quæ dolere, quæ mori timet*. In editis Thom., Thys., Gall., *quæ irasci, quæ dolet*, mendose, repugnante verborum nexu.

Itaque ducor invitus, etc. Atqui hoc etiam Paulus conqueritur. Sic enim ad Romanos capite VII, 15, scribit : *Non enim quod volo bonum, hoc facio : sed quod odi malum, hoc facio*. Velle quidem sibi adesse, ut faciat bonum, sed facultatem faciendi in suis viribus non reperiebat. Sed cap. sequenti, v. 3 : *Quod impossibile erat legi in quo infirmabatur per carnem, Deus Filium suum mittens in similitudinem carnis peccati, et de peccato damnavit peccatum in carne*, etc.

Confutabit. Manuscriptorum est et edit. Tornes. *Refutabit*, unius Colb. et editorum.

Homini simillimum fieri. Mss. 9 et editi, *hominum simillimum*. 1 Bonon. antiq., Ultr., *hominis simillimum*. Jun., *homini similem*.

Constans. Id est, pertinax et perseverans in sua opinione, quam opposuerat.

Quia vivi aliter non potest in hoc corpore. Additum *vivi*, quod decrat pluribus editis. In ms. Em. est, *quia vivere aliter non possum*.

Neque hominem perfecta doctrina esse posse. Mss. 2 Colb., 2 Lips., 2 Clarom. et edit. Tornes. habent, *perfectæ doctrinæ* ; 1 Reg. antiq. et Em. *perfectum doctrina* ; 1 Colbert. *homini perfectam doctrinam*. (*Vide infra* col. 523, lin. 12.)

et in me dolor ac mors habet potestatem, et ea ipsa A quæ times vinco, ut victorem te faciam doloris ac mortis. Prior vado per ea, quæ sustineri non posse prætendis; si præcipientem sequi non potes, sequere antecedentem. Sublata est hoc modo omnis excusatio; et fateri hominem necesse est, sua culpa injustum esse qui doctorem virtutis, et eumdem ducem non sequatur. Vides ergo quanto perfectior sit mortalis doctor, quia dux esse mortali potest, quam immortalis, quia patientiam docere non potest, qui subjectus passionibus non est. Nec hoc tamen eo pertinet, ut hominem Deo præferam : sed ut ostendam, neque hominem perfecta doctrina esse posse, nisi sit idem Deus, ut auctoritate cœlesti necessitatem parendi hominibus imponat; neque Deum, nisi mortali corpore induatur, ut præcepta sua factis adimplendo, B cæteros parendi necessitate constringat. Liquido ergo apparet, eum, qui vitæ dux et justitiæ sit magister, corporalem esse oportere; nec aliter fieri posse, ut sit illius plena et perfecta doctrina, nisi habeat radicem ac fundamentum, stabilisque apud homines ac fixa permaneat: ipsum autem subire carnis ac corporis imbecillitatem, virtutemque in se recipere, cujus doctor est, ut eam simul, et verbis doceat, et factis. Item subjectum esse morti, et passionibus cunctis; quoniam et in passione toleranda, et in morte subeunda virtutis officia versantur : quæ omnia, ut dixi, consummatus doctor perferre debet, ut doceat posse perferri.

CAPUT XXV.

De Jesu adventu in Carne, et Spiritu, ut Deum inter et hominem mediator esset.

Discant igitur homines, et intelligant, quare Deus summus, cum legatum ac nuntium suum mitteret, ad erudiendam præceptis justitiæ suæ mortalitatem, mortali voluerit eum carne indui, et cruciatu affici, et morte multari. Nam cum justitia nulla esset in terra, doctorem misit, quasi vivam legem, ut nomen ac templum novum conderet; ut verum ac pium cultum per omnem terram verbis et exemplo seminaret. Sed tamen, ut certum esset a Deo missum, non ita illum nasci oportuit, sicut homo nascitur ex mortali utroque concretus : sed ut appareret etiam in homine illum esse cœlestem, creatus est sine opera genitoris. Habebat enim spiritalem patrem Deum; et sicut pater spiritus ejus Deus sine matre, ita mater corporis ejus virgo sine patre. Fuit igitur et Deus et homo, inter Deum atque hominem medius constitutus. Unde illum Græci μεσίτην vocant, ut hominem perducere ad Deum posset, id est, ad immortalitatem : quia si Deus tantum fuisset (ut supra dictum est), exempla virtutis homini præbere non posset; si homo tantum, non posset homines ad justitiam cogere, nisi auctoritas, ac virtus homine major accederet.

Etenim cum constet homo ex carne et spiritu, et oporteat spiritum justitiæ operibus emereri, ut fiat

VARIORUM NOTÆ.

Qui vitæ dux. Non vitæ dux et magister est dumtaxat justitiæ, sed etiam dator : immo et vita, et justitia ipsa.

Nisi habeat radicem, etc. Sequor mss. 6 Reg., 6 Colb. novemque alios, necnon 11 vet. edit. In scriptis 5 Reg. et 6 vulgatis est *habentque*, deleto *nisi habeat*. Sed Heumannus legit *quæ habeat*.

Stabilisque. Mss. 2 Lips., Goth., et ed. Rom. 1474, Venet. 1490, Ald. *quæ stabilis*.

Virtutemque in se recipere, cujus doctor est. Ita quamplurimi scripti et antiquissimi cum 9 impressis. Mss. rec. 8 et editi 5 ferunt, *recipere doctoris, ut eam*.

Discant. Nonnulli editi, *dicant*.

Mortalitatem. Id est, mortales, seu *homines*. Sic etiam Curtius, l. VIII.

Cruciatu affici. Ita cum sex impressis omnes mss., C præter unum Colb. qui habet a prima manu *cruciatu affigi*, a secunda *affligi*. Editi 5 vet. *cruce affigi;* Crat. *cruci affigi*.

Vivam legem. Non sicut Cicero in III de Legibus dixit, legem mutum esse magistratum, magistratum vero vivam legem; sed sicut Paulus ad Romanos, legem spiritus vitæ, quæ (ut per prophetam fuerat prædictum) scripta in hominis pectore, alacrem eum facit. Sic autem de hac vivificante lege scriptum est in VIII cap. ad Rom. BETUL.

Templum novum. Nam, ut ait Paulus ad Hebræos, c. VIII, v. 2, Jesus est sanctuarii minister ac veri tabernaculi.

Etiam in homine illum esse, etc. Monet tamen Thomasius in antiquo Bononiensi codice legi, *etiam hominem illum esse*, etc. quorum verborum sensus clarus est et apertus; atque hic loci apprime convenit.

Sine opera genitoris. Lips. 2, *sine opere genitoris*, perperam. L. I, c. 7 : *Quum Deus... sine usu et opera fœminæ posset filios procreare.* Lib. IV, c. 13, dixit : *Sine patris* officio *virginali utero procreatus est.* BUN.

Spiritalem. Edit. Ald., Fasit., Thys., *specialem*, corrupte; Thomas. *cœlestem.* Recte monet Betuleius loco vocis *specialem* legendum esse *spiritalem* : error procedit ex abreviationibus manuscriptorum.

Mater corporis ejus Virgo. Contra Valentinum, Apollinarem, Eutichetem, et alios qui negabant Christum ex Maria virgine quidquam accepisse. Vide Irenæum, l. III, Adversus hæres.; S. Augustin., de Hæres.; Theodoret., Hæretic. fabul., l. IV, in fine.

Medius. Iterum Epit., c. 44 : *Inter Deum et hominem* medius *factus.* Ponitur elegantius, quam *mediator. Purius ævum*, auctore Salmasio, in Plin. Exercit., fol. 462, non tamen antiquissimum, etiam *medium* appellavit τὸν μεσίτην. BUN.

D Μεσίτην. *Mediatorem*, alii; quæ est vox in rebus sacris usurpata, ac multo melior, quam quod Erasmus *conciliatorem* interpretatur. 1 Timot., 2 Εἷς γὰρ Θεός, εἷς καὶ μεσίτης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἄνθρωπος Χριστὸς Ἰησοῦς, etc. et in Epist. ad Hebræos, non uno in loco. μεσίτης διαθήκης τῆς καινῆς appellatur. Et ad Galat., III, ait μεσίτην unius non esse. Quod autem mediatoris officium sit, docet Augustinus, l. IX, c. 15, de Civit. Dei, et Epiphanius in Ancyrato. BETUL. —Vide Suicerum in *Thesauro*, in verbo μεσίτην.

Ad immortalitatem. Id est, ad beatitudinem et gloriam immortalem.

Justitiæ operibus emereri. Recte, *emereri* (id est, consequi, obtinere) *operibus justitiæ, ut fiat æternus*, id est, *beata immortalitate donetur*; lib. III, c. 19. Ut hæc accuratius intelligantur, cum cura legendi sunt ex lib. VII, cap. 5 : *Ut illam veram et perpetuam* (vitam) *aut vitiis* amittamus, *aut virtute* mereamur. BUN.

æternus; caro quoniam terrena est, ideoque mortalis, copulatum sibi spiritum trahit secum, et ab immortalitate ducit ad mortem. Ergo spiritus carnis expers dux esse homini ad immortalitatem nullo pacto poterat: quoniam caro impedit spiritum, quominus Deum sequatur. Est enim fragilis, et subjecta peccato: peccatum autem pabulum mortis est. Itaque idcirco mediator advenit, id est Deus in carne, ut caro eum sequi posset, et eriperet morti hominem, cujus est dominatio in carnem. Ideo carne se induit, ut desideriis carnis edomitis, doceret non necessitatis esse peccare, sed propositi ac voluntatis. Una enim nobis, et magna, et præcipua cum carne luctatio: cujus infinitæ cupiditates premunt animam, nec dominium retinere patiuntur: sed eam voluptatibus et illecebris suavibus mancipatam morte afficiunt sempiterna. Quibus ut repugnare possemus, Deus nobis viam superandæ carnis, et aperuit, et ostendit. Quæ virtus perfecta, et omnibus numeris absoluta, coronam vincentibus et mercedem immortalitatis impertit.

CAPUT XXVI.

De cruce Jesu et cæteris tormentis, et de Agni legalis figura.

Dixi de humilitate, et fragilitate, et passione, cur hæc Deus subire maluerit: nunc ipsius crucis ratio reddenda est, et vis enarranda. Quid summus pater a principio disposuerit, et quemadmodum cuncta quæ gesta sunt ordinarit, non tantum divinatio Prophetarum, quæ in Christum vera præcessit, sed etiam ratio ipsius passionis docet. Quæcumque enim passus est, non fuerunt inania, sed habuerunt figuram et significantiam magnam, sicut etiam divina illa opera, quæ fecit: quorum vis et potentia valebat quidem in præsens, sed declarabat aliquid in futurum. Aperuit cæcorum lumina cœlestis virtus, et lucem non vi- A dentibus reddidit. Et hoc facto significabat fore, ut conversus ad gentes quæ Deum nesciebant, insipientium pectora illuminaret luce sapientiæ, et ad veritatem contemplandam oculos cordis aperiret. Vere enim cæci sunt, qui cœlestia non videntes, et tenebris ignorantiæ circumfusi, terrena et fragilia venerantur. Patefecit aures surdorum. Non utique hactenus vis illa cœlestis operata est: sed declarabat brevi fore, ut qui erant veritatis expertes, et audirent, et intelligerent divinas Dei voces. Vere enim surdos dixeris, qui cœlestia et vera, et facienda non audiunt. Mutorum linguas in eloquium solvit admirabilis, etiam cum fieret, potentia: sed inerat huic virtuti alia significatio, quæ ostenderet mox futurum, ut rerum cœlestium nuper ignari, percepta sapientiæ disciplina, de Deo, et veritate dissererent. Nam qui ra- B tionem divinitatis ignorat, is vere elinguis et mutus est, licet omnium disertissimus. Lingua enim cum verum loqui cœperit, id est, virtutem majestatemque Dei singularis interpretari, tum demum officio naturæ suæ fungitur. Quamdiu autem falsa loquitur, in usu suo non est; et ideo infans sit necesse est, qui divina proloqui non potest. Pedes quoque claudorum ad officium gradiendi reformavit laudabilis divini operis fortitudo: sed figura id continebat; quod cohibitis erroribus vitæ secularis ac deviæ, iter veritatis aperiretur, per quod graderentur homines ad Dei gratiam consequendam. Is enim vere claudus existimandus est, qui caligine ac tenebris insipientiæ implicatus, et quo tendat ignarus, offensibilibus et C caducis gressibus per viam mortis incedit.

Item labes et maculas inquinatorum corporum repurgavit, non exigua immortalis potentiæ opera: verum id portendebat hæc vis, quod peccatorum labibus, ac vitiorum maculis inquinatos, doctrina ejus purificatura esset eruditione justitiæ. Leprosi enim vere atque elephantiaci debent haberi, quos vel infi-

VARIORUM NOTÆ.

f *Pabulum mortis est.* Id est, esca malorum, quæ mortem animæ generant.

Et eriperet. Expunxi *ut* quod interponunt mss. 1 Bonon., Lips., Pal., Cant. ac totidem excusi, et a cæteris tum scriptis, tum editis abest.

Dominatio in carnem. Sequor mss. et impressos fere omnes. In 3 Reg. et 5 excusis legitur, *in carne*; in Jun. et edit. 2 vet. Rom., Paris., Crat., Graph., *damnatio in carnem.*

Nec dominium. Rectissime; et sic Betuleius olim et nuper Heumannus legendum censuerunt. Ita restitutum, lib. II, cap. 5: *Neque domus habere* dominium *sui potest.* Sic lib. II, cap. 12: *Anima imperet. . . animi imperio*: maxime autem, *Anima*, *quæ* dominium *corporis habet.* BUN.

Mercedem immortalitatis impertit. 2 Bonon. et 4 editi rec. inserunt *nobis.* Mss. 3 rec. et 7 impressi habent, *mercedem expetendæ nobis immortalitatis impertit.* 3 scripti rec. et 6 vulgati, *impartit.* Hanc vocem *expetendæ*, recte monet Thomasius esse delendam, quia si immortalitatem tamquam mercedem impertit, tunc expetenda non est; quia nemo expetit id quod habet. Heumannus vult addi *nobis* post *mercedem.*

Maluerit. Heuman. legit *voluerit*, cum ms. Em., quia hic nulla est comparatio.— *Subire maluerit.* Sæpe illud *malle* ponitur, neque tamen comparationis particula *quam* subsequitur. Heumannus certe hoc agnovit, infra: *Cur Deus crucem maluerit.* Sic l. VI, c. 17: *Coacti. . . fidem prodere, mortem suscipere malimus.* Ibid., c. 21: *Qui temporalia maluerit, carebit æternis.* L. VII, c. 1: *Sine dubio malunt id esse fictum.* BUNEMAN.

Quæ in Christum vera præcessit. Sana mihi videtur lectio omnium omnino librorum hoc sensu: Quæ in D Christum divinatio præcessit vera, id est, certa et eventu comprobata, non dubia, fallax, falsa. BUN.

Significantiam. Vox est Africana. Vide Fabrum in *Lexico.* Idem mox infra et c. 28: Glossæ. *Significantia*, Σημασία. Fab. Victorin. procem. in lib. I Cicer. de Invent.: *Ars est quæ significantiam sui non habet.— hæc vox generis triplicem significantiam habet.* Mss. Jun. Lips. et edd. *significationem.*

Significabat. Vide Marc. VIII et X; Luc. IV, VII, XIV.

Patefecit. Vide Matth. II, Marc. VII, Luc, VII.

Hactenus. Id est, *hoc tantum.* Vid. not. ad Epit. c. 68, et de Mort. Pers. c. 10. Margo Paris. 1513. *Hactenus* interpretatur *in præsens duntaxat tempus.* BUN.

Admirabilis. Matth. IX, XV; Marc. VII.

Pedes. Vide Matth. XI, XV, XXI, Luc. VII.

Labes. Vide Matth. VIII, XI, Marc. I, Luc. VII.

Elephantiaci. Sic restitui fretus auctoritate vetustissimorum et optimorum codicum mss. 2 Bonon., 6 Reg., Cauc., Jun., 2 Colbert., 2 Lips., 1 Sorbon., Ultr., Pal., 1 Clarom., Brun. In 2 Reg., 1 Colbert., 1 Clarom., legitur *elephantiati*; in 2 aliis Reg.,

nitæ cupiditates ad scelera, vel insatiabiles voluptates ad flagitia compellunt, et dedecorum maculis inustos labe afficiunt sempiterna. Jacentia mortuorum corpora erexit, eosque nominibus suis inclinatos a morte revocavit. Quid congruentius Deo? Quid miraculo dignius omnium sæculorum, quam decursam vitam resignasse, completisque hominum temporibus tempora adjecisse perpetua, arcana mortis revelasse? Sed hæc inenarrabilis potestas imago virtutis majoris fuit, quæ demonstrabat tantam vim habituram esse doctrinam suam, ut gentes in orbe toto, quæ alienæ a Deo, subjectæ morti fuerunt, cognitione veri luminis animatæ, ad immortalitatis præmia pervenirent. Eos enim recte mortuos existimaveris, qui datorem vitæ Deum nescientes, atque animas suas a cœlo in terram deprimentes, in laqueos æternæ mortis incurrunt. Quæ igitur tum faciebat in præsens, imagines erant futurorum; quæ in læsis affectisque corporibus exhibebat, ea spiritalium figuram gerebant, ut et in præsenti virtutis non terrena opera monstraret, et in futurum potestatem cœlestis suæ majestatis ostenderet.

Ergo sicut opera ejus significantiam quoque majoris potestatis habuerunt, ita etiam passio non simplex, nec supervacua, nec fortuita præcessit. Sed ut illa, quæ fecit, magnam virtutem ac potestatem doctrinæ ejus significabant: sic ea, quæ passus est, odio futuram esse sapientiam nuntiabant. Aceti enim potus, ac fellis cibus, acerbitates et amaritudines in hac vita sectatoribus veritatis pollicebatur. Et quamquam passio ipsa per se acerba et amara specimen nobis futurorum tormentorum dabat, quæ morantibus in hoc sæculo virtus ipsa proponit; tamen illius modi potus, et cibus in os doctoris nostri veniens, pressurarum nobis, ac laborum et miseriarum præbebat exemplum. Quæ omnia tolerare ac perpeti necesse est eos, qui veritatem sequuntur; quoniam veritas acerba est, et invisa omnibus, qui virtutis expertes, vitam suam mortiferis voluptatibus dedunt. Nam corona spinea capiti ejus imposita id declarabat, fore ut divinam sibi plebem de nocentibus congregaret. Corona enim dicitur, circumstans in orbem populus. Nos autem, qui ante cognitionem Dei fuimus injusti, spinæ, id est mali et nocentes eramus, ignorantes quid esset bonum; et a justitiæ notione atque operibus alieni, omnia scelere ac libidine polluebamus. Electi ergo ex dumis et sentibus sanctum Dei caput cingimus; quia convocati ab ipso, et circumfusi undique ad eum, magistro ac doctori Deo, assistimus, regemque illum mundi et omnium viventium Dominum coronamus.

Quod vero ad crucem spectat, magna in ea vis ac ratio est, quam nunc conabor ostendere. Deus namque (sicut superius exposui) cum statuisset hominem liberare, magistrum virtutis legavit in terram, qui et præceptis salutaribus formaret homines ad innocentiam, et operibus factisque præsentibus justitiæ viam panderet, qua gradiens homo, et doctorem suum sequens, ad vitam æternam perveniret. Is igitur corporatus est, et veste carnis indutus, ut homini, ad quem docendum venerat, virtutis et exempla, et incitamenta præberet. Sed cum in omnibus vitæ officiis justitiæ specimen præbuisset, ut doloris quoque patientiam mortisque contemptum, quibus perfecta et consummata sit virtus, traderet homini, venit in manus impiæ nationis, cum et vitare potuisset scientia futuri quam gerebat, et repellere eadem virtute, qua mirabilia faciebat. Sustinuit ergo cruciatus, et verbera, et spinas. Postremo etiam mortem suscipere

VARIORUM NOTÆ.

1 Lips. 3 Colb., editis tribus vet. Rom. et tredecim aliis impressis *elephantici*. *Elephantiaci*, seu *elephantici* sunt, qui vulgo leprosi dicuntur, quorum in Evangelio sæpe fit mentio. Vide Plinium lib. XXVI, c. 1; Celsum lib. III, c. 25.

A morte revocavit. V. Mat. IX, Marc. V, Luc. VII, J. XI.

Tempora adjecisse perpetua. Ita omnes prope mss. et editi. *Perpetua* deest in 4 Reg. et 11 vulgatis. In Em. est *perpetuæ*. — *Tempora adjecisse*. Heumannus, addito *et*, legit ut Emman.: *Adjecisse et perpetuæ arcana mortis revelasse*. BUN.

In læsis. Potuissent nosse editores vim vocis ex hoc capite infra, ubi *integrum corpus*, et *læsum ac* diminutum *corpus* opponuntur. BUN.

In læsis affectisque corporibus. Bene; id est mutilis, debilibus, ægrotis. Mss. 2 Reg. rec. et 9 excusi habent *illæsis*, corrupte; edit. Betul. *afflictisque*. — *Affectisque*. *Affecta corpora* sunt ægrota. Sic sæpe Seneca; e. g. ad Polybium cap. 32. *Ægro et affecto mederi*. l. IV Benef. c. 11. *Sic affecto, ut spes ei nulla sit convalescendi*. BUN.

Exhibebat. Restitui ex 35 mss. In Cauc., 2 Reg. rec. et 19 editis est *adhibebat*.

Virtutis nobis non terrenæ opera. Hæc *virtus non terrena* aliis verbis dicitur hoc capite supra, *Cœlestis virtus*; ibid.: *Vis cœlestis*; ibid.: *Admirabilis potentia*; ibid: *Laudabilis divini operis fortitudo*: ibid.: *Non exigua immortalis potentiæ opera*; ibid.: *Inenarrabilis potestas*. BUN.

Virtutis non terrena opera monstraret. Ita mss. 3 Reg. vetustissimi. Scripti 9 et vulgati 5 negationi præponunt *nobis*. A mss. 7 et excusis 14 abest *non*, et legitur *terrenæ*.

Ergo. Nunc expositurus est figuras passionis J. C.

Pollicebatur. Ita mss. et editi; ac simili locutione passim utitur Lactantius. Francius legendum esse censebat, *pollicebantur*, ut in 3 Reg. rec.

Specimen. Mss. 2 Reg., *speciem*.

Corona enim dicitur, etc. Quam Festus Pompeius a choro dictam putat, dempta scilicet aspiratione. Utitur *coronæ* vocabulo hac significatione Cicero pro Milone, in ipso exordio; Livius, pro armato cœtu. BET.

Electi ergo ex dumis. Ms. Reg. Put., *Electis ergo ex dumis*; scripti 11 rec. et 4 vulgati, *Plecti*; quo sensu? Edit. Betul., *Plexi*. — *Ex dumis et sentibus*. Rectum junxit, ut Virgilius lib. IX Æneid., v. 380, sq. quem imitatur:

— Omnemque aditum custode coronant.
Silva fuit, late dumis atque ilice nigra
Horrida, quam densæ complerant undique sentes. BUN.

Factisque præsentibus. Addidi *que* ex omnibus ferme mss. et editis. In Regio-Put. hæc verba desunt.

Perveniret. In nonnullis editis *pervenit*.

Corporatus est. Hoc est corpus assumpsit; eodem verbo utitur bis lib. II, c. 10, necnon et Tertullianus l. de Carne Christi c. 3 et c. 6. Hinc illi eod. l. IV, *corporatio* est assumptio humanitatis. BARTHIUS.

Specimen. Id est, exemplum. Cic. lib. III Leg. c. 3, *Is ordo vitio vacato; cæteris specimen esto*. Quintil. lib. III Institut. c. 1: *Dedit unicum apud nos specimen orandi... M. Tullius*. BUN.

Sustinuit, etc. Omittit quod erat præcipuum, nem-

non recusavit, ut homo illo duce subactam et cate- A
natam mortem cum suis terroribus triumpharet. Cur autem summus pater id potissimum genus mortis elegerit, quo affici eum sineret, hæc ratio est. Dicat enim fortasse aliquis : cur si Deus fuit, et mori voluit, non saltem honesto aliquo mortis genere affectus est? cur potissimum cruce? cur infami genere supplicii, quod etiam homine libero, quamvis nocente, videatur indignum. Primum quod is, qui humilis advenerat, ut humilibus et infimis opem ferret, et omnibus spem salutis ostenderet, eo genere afficiendus fuit, quo humiles et infimi solent, ne quis esset omnino, qui eum non posset imitari. Deinde ut integrum corpus ejus conservaretur, quem die tertio resurgere ab inferis oportebat.

Nec enim hoc cuiquam ignorandum est, quod ipse B
ante de sua passione prædicans etiam id notum fecerit, habere se postestatem, cum vellet, deponendi spiritum et resumendi. Suffixus itaque quia spiritum deposuerat, necessarium carnifices non putaverunt, ossa ejus suffringere (sicut mos eorum ferebat.) sed tantummodo latus ejus perforaverunt. Sic integrum corpus patibulo detractum est, et sepulcro diligenter inclusum. Quæ omnia idcirco facta sunt, ne læsum ac diminutum corpus ad resurgendum inhabile redderetur. Illa quoque præcipua fuit causa, cur Deus

crucem maluerit, quod illa exaltari eum fuit necesse, et omnibus gentibus passionem Dei notescere. Nam quoniam is, qui patibulo suspenditur, et conspicuus est omnibus, et cæteris altior, crux potius electa est, quæ significaret illum tam conspicuum tamque sublimem futurum, ut ad eum cognoscendum pariter et colendum, cunctæ nationes ex omni orbe concurrerent. Denique nulla gens tam inhumana est, nulla regio tam remota, cui aut passio ejus, aut sublimitas majestatis ignota sit. Extendit ergo in passione manus suas, orbemque dimensus est, ut jam tunc ostenderet, ab ortu solis usque ad occasum, magnum populum ex omnibus linguis et tribubus congregatum, sub alas suas esse venturum, signumque illud maximum, atque sublime, frontibus suis suscepturum.

Cujus rei figuram Judæi etiamnunc exhibent, cum
limina sua de cruore agni notant. Deus enim percussurus Ægyptios, ut ab ea plaga immunes faceret Hebræos, præceperat his, ut agnum candidum sine macula immolarent, ac signum liminibus suis de sanguine ejus imponerent. Itaque cum Ægyptiorum primogenita una nocte interissent, Hebræi soli signo sanguinis tuti fuerunt; non quia cruor pecudis tantam in se vim gerebat, ut hominibus saluti esset : sed imago fuerat rerum futurarum. Agnus enim candidus sine macula Christus fuit, id est innocens, et justus, et

VARIORUM NOTÆ.

pe quod crux maledictionem Dei adjunctam habet. C
Oportebat autem Christum maledici, ut justificaremur. Rivet.

Mortem cum suis terroribus triumpharet. Sic et libro vi, cap. 23, ad finem, Lactantius dicit, *Hic terram triumphabit*, sic et *vitam vivere* alibi passim. — *Mortem cum suis terroribus triumpharet.* Cum accus. ut l. vi, c. 23 : *Hic terram triumphabit.* Epitom. c. 46: *Captivos triumphavit.* Et quæ notavi ad l. de Morte, Persec. cap. 16 : *Sæculum cum suis* terroribus *triumphasti.* Bun.

Cur infami genere supplicii. Ex omnibus mss. et quamplurimis editis restitui, quæ in 5 vulgatis deerant. — *Cur infami genere supplicii.* Videntur excidisse ex Gallæi editione. Nam habent mss. et editi mei omnes. Eodem sensu, quo hic *infami*, dixit l. iv, c. 16 : *Insigni supplicio ;* c. 30: *Exsecrabili patibulo.* Arnobius l. i, p. 20 pr.: *Idcirco dii vobis infesti sunt...* quod hominem natum, et quod personis infa- D
me est vilibus, crucis supplicio interemptum *Deum fuisse contenditis.* Bun.

Homine libero indignum. Crux enim servilis est pœna. Horat. Sat. 3, lib. i ; Juvenalis, Sat. 2, *Pone crucem servo.* Seneca lib. i de Clem. cap. 26; Cic. v in Verrem, ubi ait Romanus orator : *Quam servis damnatis crucem fixeras, hanc indemnatis civibus romanis reservares.* Videatur etiam Jul. Capitolinus in Opil. Macrino. Faber.

Ut humilibus et infimis. Ita restitui ex mss. antiquissimis 1 Bonon., 1 Reg., 2 al. Reg., bonæ notæ, ac 4 editis, quod et sequentia requirunt. Et sic infra iidem et 7 alii scripti. In 22 est *infirmis.*

Quem die tertio. Ita editi cum omnibus pene mss. In 2 Clarom. est, *die tertia;* in 1 Reg. optimæ notæ et in 1 Brun. est *quod die tertio.* Verum apud Joan. cap. 19, v. 36, melior ratio redditur, nempe ut impleretur quod dictum est Exodi cap. xii et Numer. cap. ix : *Os non comminuetis ex eo;* ubi verba fiunt de Agno Paschali qui figura fuit Jesu morientis

Ab inferis. Mss. 1 Clarom. et Brun. *a mortuis :* quod idem est.

Ante de sua passione prædicans. Hæc lectio est vetustiorum et potiorum mss. 2 Bonon., Regio-Put., 11 aliorum, ac 9 editorum. In 18 rec. scriptis est *ante... prædicens : præ* enim idem est quod *ante.*

Suffixus itaque quia spiritum deposuerat. Sic reposui ex antiquissimis mss. 1 Reg., 1 Bonon., 2 al. Reg. Manu exarati 16 rec. et 2 edit. vet. habent *cum spiritum sponte deposuerat.* Scripti 2 Reg. et Tornes. cum edd. 8, *cum spiritum sponte deposuisset.* Ms. Cant., *deponeret.*

Inhabile redderetur. Non est hæc ratio; Deus enim qui creavit corpus, mutilum supplere valebat. Quod etiam eveniet in resurrectione, cum mutila corpora, sana et integra resurgent.

Exaltari. Hic alludere videtur ad illud Christi ipsius verbum Johan. xii : *Et ego si exaltatus fuero a terra, omnes traham ad me ipsum.*

Cum limina sua de cruore Agni notant. Sic etiam sensere Cyprianus lib. ii adversus Judæos § 22, et Hieronymus in Isai. lxvi, ut et Lactantius.

Ut agnum candidum. Exodi xii, absque macula, non coloris, sed deformitatis, ut claudus, scabiosus, vel alterius vitii ac morbi. Hoc de qualibet victima dicitur Levit. xxii. Menochius.

Primogenita. Sic emendavi ex omnibus mss. et impressis, præter Em. et Cant. et 5 edit. rec. in quibus est, *primogeniti.* Sed et *primogenita*, quod nomen homines et pecudes complectitur; juxta Exod. xii, xxix.

Imago fuerat. Licet abunde esset argumentorum, quibus confirmari possit veritas christianæ religionis, fatendum tamen est olim apud quosdam scriptores ecclesiasticos in usu fuisse, ut quæcumque aliquam veri speciem ferrent, ea omnia ad rem suam traherent, tum signa, tum prophetias, etiam allegorice et mystice sumptas, quod hic factum videmus a Lactantio. Attamen nemo est qui neget agnum paschalem figuram Agni veri, id est Servatoris nostri fuisse.

Agnus enim. Omnium manuscriptorum est : *nam agnus* editorum.

sanctus, qui ab iisdem Judæis immolatus, saluti est omnibus qui signum sanguinis, id est crucis qua sanguinem fudit, in sua fronte conscripserint. Frons enim summum limen est hominis; et lignum sanguine delibutum crucis significatio est. Denique immolatio pecudis ab iis ipsis, qui faciunt, pascha nominatur, ἀπὸ τοῦ πάσχειν, quia passionis figura est, quam Deus præscius futurorum tradidit per Mosen populo suo celebrandam. Sed tum figura valuit in præsenti ad depellendum periculum; ut appareat, quantum veritas ipsa valitura sit, ad plebem Dei protegendam in extrema totius orbis necessitate. Quomodo autem, vel in qua plaga tuti omnes sint futuri, qui signum hoc veri et divini sanguinis in summo corporis sui notaverint, in novissimo libro docebo.

CAPUT XXVII.

De mirandis per Crucis virtutem effectis, ac de Dæmonibus.

Nunc satis est, hujus signi potentia quantum valeat, exponere. Quanto terrori sit dæmonibus hoc signum, sciet qui viderit quatenus adjurati per Christum de corporibus, quæ obsederint, fugiant. Nam sicut ipse, cum inter homines ageret, universos dæmones verbo fugabat; hominumque mentes emotas, et malis incursibus furiatas, in sensus pristinos reponebat: ita nunc sectatores ejus eosdem spiritus inquinatos de hominibus, et nomine magistri sui, et signo passionis excludunt. Cujus rei non difficilis est probatio. Nam cum diis suis immolant, si assistat aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant.

Nec responsa potest consultus reddere vates.

Et hæc sæpe causa præcipua justitiam persequendi malis regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostri sacrificantibus dominis assisterent, imposito frontibus signo, deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. Quod cum intelligerent aruspices, instigantibus iisdem dæmonibus, quibus prosecant, conquerentes profanos homines sacris interesse, egerunt principes suos in furo-

VARIORUM NOTÆ.

Qua sanguinem fudit. Nonnulli editi, *quæ*, male.

In... conscripserint. Alibi noster ita variat infra, *Signum... sanguinis in summo corporis sui notare*; cap. 27. *Signare frontem.* De Mort. Pers. c. 10: *Imponere fronti immortale signum.* BUNEMAN.

Pascha nominatur, ἀπὸ τοῦ πάσχειν. Hæc græca absunt a mss. Bon., 1 Colb. et Jun. et edit. Thomasii ac Toysii. Verum quia in ceteris tum mss. tum editis reperiuntur, visum fuit, illa non omittere. Hallucinatur autem Lactant. putans esse verbum græcum; *Pascha enim*, cum sit Hebræum, a verbo *pasach* ducitur; festum enim illud celebratur in memoriam transitus angeli, qui transivit per Ægyptiorum terram, illorum primogenitos necantis, Israelitis vero parcentis. GALLÆUS.

Ut appareat. Ita reposui ex plerisque potioribus mss. et veteribus editis. In 3 Reg. Brun. et editis sex est, *ut appareret.*

Tuti omnes. Mss. 7 et 6 impressi, *homines.*

Notaverint. Mss. 9 et vulgati 6, *notaverunt.*

Hujus signi potentiam quantum valeat. Ita mss. Regio-Put. et 6 alii, faventibus 5 aliis mss. et editis quinque, in quibus est *de hujus signi potentia.* Sic etiam legit clariss. Heumannus, quia Cicero dicit, *exponere de quapiam re.* In 10 scriptis et 9 excusis est *potentiam.*

Quanto terrori sit dæmonibus hoc signum. Vide seqq. et infra lib. *de Mortibus persecutorum*, cap. 10 et 12.

Hominumque mentes emotas. Sic mss. et editi. Sic idem Lactantius lib. I, cap. 4: *Quis mentis emotæ*; et de Opificio Dei. Vide Matth. IV, Marc. I, Luc. IV.

Sacra nullo modo litant. Lib. de Mortibus Persecut. c. 10: *Quum immolant pecudes, et in jecoribus earum ventura* (h. l. *futura*) *quærunt, solitas in extis notas non vident.* Infra: *Mactatæ hostiæ nihil ostendunt... non respondent sacra.* BUN.

Nec responsa. Virg. III Georg., 491.

Quidam ministrorum nostri. etc. Ita restitui ex mss. Regio Put. et 7 al. Reg., Bon., 2 Clarom., Brun. necnon et ed. Fasit., *nostri.* id est *ex nostris*, scilicet e Christianis. pro quo nonnulli editi legunt, *nostrorum*, male; 1 Reg. veterrimus, *Quidam ministrorum e cultoribus Dei*; edd. Ald., Crat., Graph. simpliciter, *quidam nostrorum sacrificantibus. Quidam ministrorum e cultoribus Dei.* Sic legitur apud Buneman. qui hanc notam exhibet.—*Quidam ministrorum e cultoribus Dei.* Ita in duobus mss. Regiis Paris. antiquioribus scriptum, teste Nurrio in diss. ad l. de Mort. Pers. p. 181. Hinc prætulimus reliquis obscurioribus; nam proxime accedit verbis de Mort. Persec. cap. 10 pr., *Quidam ministrorum* scientes Dominum; et l. II, cap. 15: *Justos*, inquit, id est cultores Dei *metuunt.* BUN.

Sacrificantibus dominis assisterent. Solus Gothanus, *sacrificantibus dæmoniis assisterent.* Nihil muto. Ministrorum est *dominis assistere.* BUN.

In visceribus hostiarum futura depingere. Ms. Cant., *bestiarum. Depingere* autem metaphorice dictum est pro *observare.* — *In visceribus hostiarum.* Ita plures scripti et excusi; at Cant. ms., Sublac., Rost., Ven. 1493, 97, Paris., *in visceribus bestiarum.* Recte quidem, ut de Mort. Pers. c. 10: Imperator... *scrutator rerum futurarum immolabat pecudes, et in jecoribus earum* (pecudum), id est, in visceribus bestiarum, h. l. *ventura quærebat.* Res eodem redit. BUN.

Prosecant. Sic lego ex duobus mss. Regiis, suffragantibus Pal. et 4 Oxoniensibus, in quibus est *prosecabant.* Et quidem hoc verbo utebantur Antiqui, cum de sacrificiis ageretur. Et sane legimus apud Tertullianum in Apologetico cap. 46: *Æsculapio tamen gallinacium prosecari jam in fine jubebat.* Mss. 6 Reg., 5 Colb., 4 alii, et 4 impressi ferunt *prosecrant*; 11 scripti ac totidem excusi, *prosecrarant*; Jun. et Ulr., *consecrarant.* In Epitome cap. 23 et 37, legimus verbum *prosecrare* ex ms. Taurinensi. — *Quibus prosecant.* Hæc genuina lectio, quia *prosecare* est sacrificiorum verbum. Suetonius, Aug. c. 1: *Cum Marti rem divinam faceret, semicruda exta, rapta foco, prosecuit.* BUN.

Profanos homines. Aruspices Christianos h. l. vocant *profanos homines*, pari modo, ut in libro de Mort. Pers. c. 10: *Quod rebus divinis profani homines*, id est, Christiani a Gentilium sacris alieni, *interessent.* BUN.

Egerunt Principes suos in furorem. Sic lego cum antiquissimis mss. 2 Regius, alioque rec. item Regio, et editis Fasitel., Thomas., Is., Thys., Gall., Sparck., *Egerunt*, pro *impulerunt*, *adegerunt*; simplex pro composito, quod Lactantio familiare est. Scriptis 21 rec. et 15 excusis est *adegerunt*; 1 Reg. rec., *cogerunt*; 1 Sorbon. et 2 Clarom. edit. Soubron, *adegerunt Principes ipsos in furorem.* — *Adegerunt principes suos in furorem.* Adelph. I, 2: *Tu adiges me ad insaniam.* Desidero adhuc exempla veterum, ubi diverint, *adigere in aliquid*; solent enim eamdem præpositionem *ad* geminare. Aliis verbis Lactantius l. V

rem, ut expugnarent Dei templum, seque vero sacrilegio contaminarent, quod gravissimis persequentium pœnis expiaretur. Nec tamen ex hoc ipso cæci homines intelligere possunt, aut hanc esse veram religionem, cui ad vincendum tanta vis inest, aut illam falsam, quæ subsistere, aut congredi non potest.

Sed aiunt, hoc deos non metu, verum odio facere; quasi quisquam possit odisse nisi eum, qui aut noceat, aut possit nocere. Immo vero congruens majestati fuit, ut eos, quos oderant, præsentibus pœnis afficerent potius, quam fugerent. Sed quoniam neque accedere ad eos possunt, in quibus cœlestem notam viderint, nec iis nocere, quos signum immortale munierit tamquam inexpugnabilis murus; lacessunt eos per homines, et manibus persequuntur alienis : quos profecto si esse confitentur, vicimus. Necesse est enim veram esse hanc religionem, quæ et rationem dæmonum novit, et astuciam intelligit, et vim retundit, et eos spiritalibus armis domitos ac subactos cedere sibi cogit. Si negant, testimoniis poetarum ac philosophorum refellentur. Quod si esse, et malos esse, inficias non eunt, quid superest, nisi ut alios dicant esse deos, alios dæmones? Exponant igitur nobis differentiam generis utriusque, ut sciamus quid colendum, quid execrandum sit; habeantne inter se aliquod consortium, an vero inimici sint. Si sunt aliqua necessitudine copulati, quatenus eos discernemus? aut quomodo utriusque generis honorem cultumque miscebimus? Si autem sunt inimici, cur aut dæmones deos non timent, aut dii dæmones fugare non possunt? Ecce aliquis instinctu dæmonis percitus dementit, effertur, insanit : ducamus hunc in Jovis optimi maximi templum; vel, quia sanare homines Jupiter nescit, in Æsculapii vel Appollinis fanum. Jubeat utriuslibet sacerdos, dei sui nomine, ut nocens ille spiritus excedat ex homine : nullo id pacto fieri potest. Quæ igitur vis deorum est, si subjectos sibi dæmonas non habent? At vero iidem dæmones, adjurati per nomen Dei veri protinus fugiunt. Quæ ratio est, ut Christum timeant, Jovem autem non timeant, nisi quod iidem sunt dæmones, quos vulgus deos esse opinatur? Denique si constituatur in medio et is, quem constat incursum dæmonis perpeti, et Delphici Apollinis vates, eodem modo Dei nomen horrebunt; et tam celeriter excedet de vate suo Apollo, quam ex homine spiritus ille dæmoniacus, et adjurato fugatoque deo suo, vates in perpetuum conticescet. Ergo iidem sunt dæmones, quos fatentur execrandos esse, iidem dii, quibus supplicant.

Si nobis credendum esse non putant, credant Homero, qui summum illum Jovem dæmonibus aggregavit : sed et aliis poetis ac philosophis, qui eosdem modo dæmonas, modo deos nuncupant; quorum alterum verum, alterum falsum est. Illi enim nequissimi spiritus, ubi adjurantur, ibi se dæmonas confitentur; ubi coluntur, ibi se deos mentiuntur, ut errores hominibus immittant, et avocent a veri Dei notione, per quam solam potest mors æterna vitari. Iidem sunt, qui dejiciendi hominis causa, varios sibi cultus per diversa regionum condiderunt, mentitis tamen assumptisque nominibus, ut fallerent. Nam quia divinitatem per seipsos affectare non poterant, adsciverunt sibi nomina potentium regum, sub quorum

VARIORUM NOTÆ.

c. 21 : *Instigant nescios in furorem.* Lib. VII, c. 20 : *Concitare animos in furorem.* BUN.

Ut expugnarent Dei templum. Ita emendavi ex omnibus prope mss. et impressis, recte, ut puto. *Expugnarent Dei templum*, Nicomediense scilicet, quod a Diocletiano et Maximiano fuit eversum, de quo c. 1 lib. *de Mortibus Persecutorum*, cujus auctor esse Lactantius noster adhuc ex isto cap. confirmatur. In 1 Reg. rec. et sex editis legitur *expurgarent*; in 1 Vatic., *expiarent*.

Quod gravissimis persequentium pœnis expiaretur. De quibus lege Lactantium nostrum lib. *de Mortibus Persecutorum.*

Non metu. Sic emendavi ex omnibus mss. et nonnullis editis. In pluribus vulgatis est *nutu*.

Verum odio. Vide Tertullianum Apologetici cap. 27.

Signum immortale munierit. Scilicet signum crucis. Eo sæpissime se signabant prisci christiani, teste Tertulliano, de Corona n. 4 : *Ad omnem progressum atque promotum; ad omnem aditum et exitum; ad vestitum, ad calciatum, ad lavacra, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad sedilia, quacumque nos conversatio exercet, frontem crucis signaculo terimus.* Et adversus Marcionem lib. III, n. 18; S. Augustin. lib. I, Confess. cap. 11, n. 17; in Joan. cap. 1, Tract. III, n. 2, et alibi passim. Idem enarrat. IV in Psal. XXX, n. 7, et in Psal. L, n. 1 : *Quod si forte christiani in ipso circo aliqua ex causa expavescant, continuo se signant, et stant illic portantes in fronte, unde abscederent, si hoc in corde portarent.* Vide infra *de Mortibus Persecutorum*, cap. 10.

Quos profecto si esse confitentur. Solus Goth., *si esse justos.*

Vicimus. Ita omnes fere vulgati, et quamplurimi mss. antiquissimi et optimi; in 10 scriptis rec. et tribus editis, *vincimus.*

Alios dæmones. Sunt enim dii gentium dæmonia, ait Psalmus XCV. De his supra libro II, cap. 15 et 16. Vide et Eusebium lib. V et VI, de Præparat. Evang.

Differentiam. 1 Reg. rec. et 6 edd., *differentias.*

Dementit, effertur, insanit. Vaticinantium proprium. Virg., lib. VI Æneid.; Prudentius, lib. III contra Symmach.; Apuleius, lib. VIII Miles. *Inter hæc unus ex illis bacchatus effusius, ac de imis præcordiis anhelitus crebros referens.*

Iidem sunt dæmones, etc. Verum est vetustissimos Græcorum scriptores *dæmonas* et *deos* promiscue nominare sua idola. Videndi Euripides in prolog. Hippol. de Diana; de Jove Cleanthes editus a F. Ursino; Arianus, lib. VI Ἀνάβασ. BARTHIUS.—Ipsi autem dæmones et genii iidem erant apud veteres.

Horrebunt. Subaudi *uterque*, scilicet obsessus homo, et vates Apollinis.

Homero. Vide Homer., Iliad. I, v. 222, et Eusebium, lib. V de Præp. Evang., c. 4.

Dæmonibus. Id est, *geniis.*

Per diversa regionum. Hic græcismus mss. est, inter quos sunt duo vet. Reg. et 6 edd. Ms. Ultr. habet *per diversam regionem*; 1 Reg., 1 Lips. et Brun., *per diversas regiones*; 1 Bonon. antiq., *per diversa religionum*; Pal. et 1 Lips., *per diversam religionem*; rec. 4 Reg., 4 Colbert. et 5 alii, cum vulgatis septem, *perversa religione.*

Mentitis. Passive, ut lib. II, c. 16. Dæmones *homi-*

titulis honores sibi deorum vindicarent. Qui error discuti potest, et in lucem veritatis protrahi. Nam si quis studet altius inquirere, congreget eos, quibus peritia est ciere ab inferis animas. Evocent Jovem, Neptunum, Vulcanum, Mercurium, Appollinem, patremque omnium Saturnum. Respondebunt ab inferis omnes, et interrogati loquentur, et de se ac Deo fatebuntur. Post hæc evocent Christum, non aderit, non apparebit; quia non amplius quam biduo apud inferos fuit. Quid hac probatione certius proferri potest? Ego vero non dubito, quin ad veritatem Trismegistus hac aliqua ratione pervenerit, qui de Deo Filio locutus est multa, quæ divinis continentur arcanis.

CAPUT XXVIII.

De spe et vera religione, atque de superstitione.

Quæ cum ita se habeant, ut ostendimus, apparet nullam aliam spem vitæ homini esse propositam, nisi ut abjectis vanitatibus, et errore miserabili, Deum cognoscat, et Deo serviat, nisi huic temporali renuntiet vitæ, ac se rudimentis justitiæ ad cultum veræ Religionis instituat. Hac enim conditione gignimur, ut generanti nos Deo justa et debita obsequia præbea mus; hunc solum noverimus, hunc sequamur. Hoc vinculo pietatis obstricti Deo et religati sumus; unde ipsa Religio nomen accepit, non ut Cicero interpretatus est, a relegendo, qui in libro de Natura deorum secundo ita dixit: « Non enim philosophi solum, verum etiam majores nostri superstitionem a religione separaverunt. Nam qui totos dies precabantur, et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati. Qui autem omnia, quæ ad cultum deorum pertinerent, retractarent, et tamquam relegerent, ii dicti sunt religiosi, ex religendo, tamquam ex eligendo elegantes, et ex deligendo diligentes, et intelligendo intelligentes. His enim verbis omnibus inest vis legendi eadem, quæ in religioso: ita factum est in superstitioso et religioso, alterum vitii nomen, alterum laudis. » Hæc interpretatio quam inepta sit, ex re ipsa licet noscere. Nam si in iisdem diis colendis, et superstitio, et religio versatur, exigua, vel potius nulla distantia est. Quid enim mihi afferet causæ, cur precari pro salute filiorum semel, religiosi, et idem decies facere, superstitiosi esse hominis arbitretur? Si enim semel facere

VARIORUM NOTÆ.

num credulitatem mentita *divinitate deludunt;* et infra, mentitis *nominibus.* Ita Cicero, lib. III Tuscul., c. 24, ementitam *opinionem dixit.* BUN.

In lucem veritatis protrahi. Legitur, *in lucem veritas protrahi,* apud Buneman. qui notam sequentem contexit in hanc variantem. — Restituo *veritas,* ex Lips. tertio, Reimm. et optimis edd. Torn. 1587, 1613, et Walchio. Ita enim epit. in extr., præf.: *In lucem veritas protrahenda est.* Plures editi antea: *In lucem veritatis protrahi.* At secundum lib. III, c. 1: *Discussis convictisque erroribus veritas.... clarissimum lumen infert.* BUN.

Evocent Jovem. Non loquitur de evocatione deorum, quos urbium tutelares imperatores obsidentes evocabant: cujus evocationis carmina sunt apud Macrob. lib. III Saturn., cap. 9, et apud Livium, lib. VIII, dec. 1; sed de magia illa, necromantia dicta.

Ac Deo. In vetustis edit., *Et de Deo.*

Quia non amplius quam biduo apud inferos fuit. Scilicet integro, si numerentur horæ quibus absolvitur quilibet dies naturalis; tribus enim a morte diebus incœptis, non completis, Christus in sepulcro fuit, et hinc tertia die resurrexit, ut habet Symbolum.

Hac aliqua. Ita mss. Regio-Put., 5 al. Reg., 6 Colb., Sorbon., Clarom., Brun., et editi septem. Abest *hac* a Reg. antiquissimo et 1 Lips. In 1 Bonon. antiq., 3 Reg. rec. et vulgatis novem est *hanc aliqua.*

Qui de Deo Filio locutus est multa. Sic lego ex optimo codice ms. Regio-Put.; quæ lectio optimum et clarissimum sensum exhibet. Ms. 1 Bonon. et edit. Gall., Sparck., *qui de Deo Patre omnium, de Filio locutus est multa;* ms. 1 Reg. antiquissimus, item alii duo Reg. rec. et 8 vulgati, *omnia de Filio,* etc. Ms. Cauc. 22 alii ac novem impressi, *omnia et de Filio,* etc. inepte; quis enim de Patre unquam dixit *omnia?* quæ vox certe retineri non potest. Vide igitur Trismegistum in Pimandro, capit. 1 ed. Sublac. habet: *Qui de Deo Patre omnia, et de Filio locutus est multa.*

Deum cognoscat. Sic Christus apud Joannem: *Hæc est vita æterna, ut cognoscant te Deum verum,* etc. Agnoscere autem Deum nihil aliud est, quam in Deum credere, et de eo, ut par est, sentire.

Generanti nos Deo. Mss. sex rec. et totidem editi, *generati.*

Obstricti Deo et religati sumus. Conjunctionem *et* restitui ex omnibus mss. præter quinque, et edit. quatuor; quæ conjunctio admittenda est: vide infra *quod hominem sibi Deus religaverit, et pietate constrinxerit.* Sed et Lactantius, lib. I de Opificio Dei, c. 19, post initium, *hominem virtutis sacramento religavit.*

Cicero. Lib. II de Natura deorum, c. 28. Hanc Ciceronis derivationem a *relegendo* rejicit Lactantius, qui religionis etymon sumit a *religando.* Cum Lactantio facit S. Ambrosius libro de Virginibus, ubi virgines Deo nuptas quasi religatas ostendit. Hinc enim religionem dictam esse, etymologia re quam voce verior. Manifestius Lactantio adstipulatur Hieronymus in Amos cap. IX, dictam nimirum esse religionem, quod quasi in fascem Domini vincti et religati simus. Verum Augustinus nonnihil variat, ad Ciceronis expositionem propius accedens. Nam in libro de Civit. Dei X, cap. 4, dictam eam quidem putat a *religendo,* allusione nominis (ut Vives putat) ad manum ex occasione capta. Verba ipsius sunt: *Ipse enim fons nostræ beatitudinis, ipse omnis appetitionis est finis. Hunc eligentes, vel potius religentes (amiseramus enim negligentes) hunc ergo religentes, unde et religio dicta perhibetur, ad eum dilectione tendimus, ut perveniendo quiescamus: ideo beati, quia illo fine perfecti.* BETULEIUS.

Ita dixit. Manuscriptorum est; *dicit ita,* editorum.

Ex eligendo elegantes. Eligentes scripsit Buneman., qui hujus variantis sic rationem reddit.—*Ex eligendo eligentes.* Scripsi *eligentes,* præeunte mss. Ciceronis, et in Lactantio mss. Jun., Reimm., Rost., Ven. 1471, utraque 78, 1515, Paris., Crat., Gymn., Torn., 1587, 1613. At Goth., Lips., Fasit., Gryph., Tornæs. 1548, Thomas. sqq., *elegantes,* quod quia in multis Ciceronis libris præfertur, nec hic damno. BUN.

Verbis. Hanc vocem addidi ex omnibus mss. et editis; estque apud Ciceronem. Abest vero a cæteris impressis.

Nulla distantia est. Non tam in forma, quam in materia, religionis et superstitionis differentia est. Religio consistit in vero ac prudenti veri numinis cultu; superstitio vero est spurius ejusdem cultus. Religio complectitur veram christianæ doctrinæ pietatem, fidem, vitam, leges, ritus et sacramenta. Superstitio est imbecilli atque anilis animi, qui aut falso adhæret, aut veritatem colit, sed non ut par est.

Si... semel facere. Ita Hieron. adv. Vigilant. t. II Oper. f. III. 124: *Quod enim semel fecisse bonum est,*

optimum est, quanto magis sæpius? Si hora prima; ergo et tota die. Si una hostia placabilis, placabiliores utique hostiæ plurimæ, quia multiplicata obsequia demerentur potius quam offendunt. Non enim nobis odiosi videntur ii famuli, qui assidui et frequentes ad obsequium fuerint, sed magis chari. Cur igitur sit in culpa, et nomen reprehensibile suscipiat, qui aut filios suos magis diligit, aut deos magis honorat, laudetur autem qui minus? Quod argumentum etiam ex contrario valet. Si enim totos dies precari et immolare criminis est; ergo et semel. Si superstites filios subinde optare vitiosum est, superstitiosus igitur est et ille, qui etiam raro id optaverit. Aut cur vitii nomen, si ex eo tractum, quo nihil honestius, nihil justius optari potest? Nam quod, ait religiosos a relegendo appellatos, qui retractent ea diligenter, quæ ad cultum deorum pertineant, cur ergo illi, qui hoc sæpe in die faciant, religiosorum nomen amittant; cum multo utique diligentius ex assiduitate ipsa relegant ea, quibus dii coluntur?

Quid ergo est? Nimirum religio veri cultus est, superstitio falsi. Et omnino quid colas interest, non quemadmodum colas, aut quid precere. Sed quia deorum cultores religiosos se putant, cum sint superstitiosi, nec religionem possunt a superstitione discernere, nec significantiam nominum exprimere, diximus nomen Religionis a vinculo pietatis esse deductum, quod hominem sibi Deus religaverit, et pietate constrinxerit; quia servire nos ei ut domino, et obsequi ut patri necesse est. Melius ergo id nomen Lucretius interpretatus est, qui ait, religionum se nodos exsolvere. Superstitiosi autem vocantur, non qui filios suos superstites optant (omnes enim optamus;) sed aut ii, qui superstitem memoriam defunctorum colunt, aut qui parentibus suis superstites, colebant imagines eorum domi tanquam deos penates. Nam qui novos sibi ritus assumebant, ut deorum vice mortuos honorarent, quos ex hominibus in cœlum receptos putabant, hos superstitiosos vocabant. Eos vero, qui publicos et antiquos deos colerent, religiosos nominabant. Unde Virgilius:

Vana superstitio, veterumque ignara deorum.

Sed cum veteres quoque deos inveniamus eodem modo consecratos esse post obitum; superstitiosi ergo qui multos ac falsos deos colunt. Nos autem religiosi, qui uni et vero Deo supplicamus.

CAPUT XXIX.

De religione christiana, et de Jesu cum Patre conjunctione.

Fortasse quærat aliquis, quomodo, cum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen esse asseveremus, Deum Patrem et Deum Filium: quæ asseveratio plerosque in maximum impegit errorem. Quibus cum probabilia videantur esse, quæ dicimus, in hoc uno labare nos arbitrantur, quod et alterum, et mortalem Deum fateamur. De mortalitate jam diximus: nunc de unitate doceamus. Cum dicimus Deum Patrem, et Deum Filium, non diversum dicimus, nec utrumque secernimus; quia nec Pater sine Filio esse potest, nec Filius a Patre secerni, si quidem nec Pater sine Filio nuncupari, nec Filius potest sine Patre generari. Cum

VARIORUM NOTÆ.

non potest malum esse, si frequenter fiat. Nostis reliqua. Bun.

Hostiæ plurimæ. Sic reposui ex multis mss. et impressis. In 4 Reg. et Brun. editisque 7 legitur *plures.*

Demerentur. Optima quamplurimorum mss. et 9 editorum lectio, quam Amanuenses ignari corruperunt in 2 Colbert., in Tornesiano ac 2 Clarom. substituentes, *Deum merentur;* in 1 Colbert. et 4 excusis *obsequia merentur.* — *Demerentur potius, quam offendunt.* Lips. 2, 3, Reimm. et Toru., mss. ad marg. 1587: *Deum merentur potius quam offendunt.* Non possum temere repudiare, memor Tertulliani Apolog., c. 21 quibus edocebantur, *De promerendo Deo, et non offendendo.* Bun.

Nomen reprehensibile suscipiat. Mss. 11 rec. et 16 edit., *accipiat.*

Deos magis honorat. Ex mss. veterrimis 1 Bonon., 1 Reg. aliisque sex et editis 4 reposui *magis*, quod melius sane quadrat, quam *satis*, quod est in cæteris.

Non quemadmodum colas. Quod minus bene a Lactantio dictum est, qua de re vide S. Augustinum l. IV de Civ. Dei, c. 30. Religiosum a superstitioso optime discernitur: superstitiosus pertimescit Deum ut hostem, at religiosus Deum veneratur ut parentem.

Quid precere. Mss. 6 rec. totidemque editi, *preceris.*

Melius ergo. Mss. 9 rec. et edit. 7, *Eo melius ergo.*

Lucretius. Hæc Lucretii verba ex libro I de Rerum Natur. jam recitata fuerunt supra libro I, cap. 16.

Qui ait. Manuscriptorum est, et 4 edit. In 11 vulgatis est *quia ait;* male.

Colebant imagines. Nonnulli mss. et edd., *celebrant*, quod nihil hic loci significare potest.

Ut deorum vice. Ita quamplurimi et antiquissimi mss. et 8 excusi. In 9 scriptis et 11 editis est, *in deorum vicem;* 3 rec., *vices.*

Vana superstitio, etc. Sunt verba Evandri ad Æneam, libro Æneidos VIII, quo loco Servius aliam quam Lactantius, sive Cicero, hujus vocis rationem affert: *Superstitio*, inquit, *est timor superfluus et delirus, aut ab aniculis dicta, quæ multis superstites per ætatem delirant, et stultæ sunt: aut secundum Lucretium superstitio est superstantium rerum, id est cœlestium et divinarum, quæ super nos stant, inanis et superfluus timor.* Hæc ille. Lex erat: *Separatim nemo habessit deos, neve novos, sive advenas, nisi publice adscitos, privatim colunto.*

Fortasse. Caput istud videtur scriptum, vel contra Paulum Samosatensem, vel contra Arrianam hæresim.

Quærat. Heuman. legit *quæret.*

Impegit. Ita mss. et editi. Mss. Cauc., 3 Reg. et edit. octo, *impingit.*

Labare nos. Sic quamplurimi mss. et 16 excusi. Id est, vacillare, seu potius errare. Scripti 6 rec. et 2 vet. edit. Rom., *laborare;* mss. 7 rec., *labore;* Regio-Put. a prima manu, 2 Bonon. et Tax., *labere nos.*

Nec Pater sine Filio esse potest, nec Filius a Patre secerni. Ita mss. Regio Put., Cauc., Jun., 5 Colb., Pal., 1 Lips., Em., Cant., 1 Sorbon., 2 Clarom., Brun. et 14 vet. edit. In quibusdam editis deest *esse.* At in 1 Bon. antiq., 3 Reg., 1 Lips., 1 Colb. et ed. Is., *nec Pater a Filio potest, nec Filius a Patre secerni.* Id contra Arianos dictum fuisse existimo.—Quam scripturam confirmat Edit. c. 49 fin.: *Neutrum sibi relinquit, qui aut Patr. a Fil., aut Fil. a Patr. secernit.* Bun.

igitur et Pater Filium faciat, et Filius Patrem, una utrique mens, unus spiritus, una substantia est : sed ille quasi exuberans fons est, hic tamquam defluens ex eo rivus; ille tamquam sol, hic quasi radius a sole porrectus. Qui quoniam summo Patri et fidelis, et carus est, non separatur : sicut nec rivus a fonte, nec radius a sole; quia et aqua fontis in rivo est, et solis lumen in radio : æque nec vox ab ore sejungi, nec virtus, aut manus a corpore divelli potest. Cum igitur a prophetis idem manus Dei, et virtus, et sermo dicatur, utique nulla discretio est; quia et lingua sermonis ministra, et manus in qua est virtus, individuæ sunt corporis portiones.

Propiore uti exemplo libet. Cum quis habet filium, quem unice diligit; qui tamen sit in domo, et in manu patris, licet ei nomen domini potestatemque concedat, civili tamen jure et domus una, et unus dominus nominatur. Sic hic mundus una Dei domus est; et Filius ac Pater, qui unanimes incolunt mundum, Deus unus, quia et unus est tamquam duo, et duo tamquam unus. Neque id mirum, cum et Filius sit in Patre, quia Pater diligit Filium, et Pater in Filio, quia voluntati Patris fideliter paret, nec unquam, faciat aut fecerit, nisi quod Pater aut voluit, aut jussit. Denique unum Deum esse tam patrem, quam filium, Esaias in illo exemplo, quod superius posuimus, ostendit, cum diceret : *Adorabunt te, et in te precabuntur, quoniam in te Deus est; et non est alius Deus præter te.* Sed et alio loco similiter ait : *Sic dicit Deus rex Israel ; et qui eruit eum Deus æternus : Ego primus, et ego novissimus; et præter me non est Deus.* Cum duas Personas proposuisset, Dei regis, id est, Christi; et Dei Patris, qui eum post passionem ab inferis excitavit, sicut ostendisse diximus Oseam prophetam, qui ait : *Et de manu inferorum eruam eum*: tamen ad utramque Personam referens, intulit, *Et præter me non est Deus*, cum posset dicere *præter nos :* sed fas non erat plurali numero separationem tantæ necessitudinis fieri. Unus est enim solus, liber, Deus summus, carens origine, quia ipse est origo rerum ; et in eo simul et Filius, et omnia continentur. Quapropter cum mens et voluntas alterius in altero sit, vel potius una in utroque, merito unus Deus uterque appellatur, quia quidquid est in Patre, ad Filium transfluit, et quidquid in Filio, a Patre descendit. Non potest igitur ille summus, ac singularis Deus nisi per Filium coli. Qui solum Patrem se colere putat, sicut Filium non colit, ita ne Patrem quidem. Qui autem Filium suscipit, et nomen ejus gerit, is vero cum Filio simul et Patrem colit, quoniam legatus, et nuntius, et sacerdos summi Patris est Filius. Hic templi maximi janua est, hic lucis via, hic dux salutis, hic ostium vitæ.

CAPUT XXX.

De Hæresibus et Superstitionibus vitandis, et quæ sit sola et vera Ecclesia Catholica.

Sed quoniam multæ hæreses extiterunt, et instinctibus dæmonum populus Dei scissus est : determinanda est nobis veritas breviter, et in suo proprio domicilio collocanda; ut si quis aquam vitæ cupiet haurire, non ad detritos lacus deferatur, qui non habent venam, sed uberrimum Dei noverit fontem, quo irrigatus perenni luce potiatur. Ante omnia scire nos convenit, et ipsum, et legatos ejus prædixisse, quod plurimæ sectæ et hæreses haberent existere, quæ concordiam sancti corporis rumperent, ac monuisse, ut summa prudentia caveremus, ne quando in laqueos et fraudes illius adversarii nostri, cum quo nos Deus luctari voluit, incideremus. Tum dedisse certa mandata, quæ in perpetuum custodire deberemus : quorum plerique immemores, deserto itinere cœlesti, vias sibi devias per anfractus et præcipitia condiderunt; per

VARIORUM NOTÆ.

Pater Filium faciat, et Filius Patrem. Relative scilicet. Ita mss. 10 Reg., 2 Bon., 6 Colb., 1 Sorbon., Em., Cant., 2 Clarom., 2 Brun. et alii, cum 13 vet. editis m-s., Cauc. et nonnulli rec. vulgati, et *Filius fiat.—Et Pater Filium faciat, et Filius Patrem. At quin* (respondet Tertullianus adv. Prax., c. 10) : *Pater Filium facit, et Patrem Filius.* Bun.

Una substantia est. Filius una substantia cum Patre ; id contra Arium. Quamvis Lactantius videatur catholicus circa Verbi divinitatem, nimis tamen balbutit, quia summum istud mysterium comparationibus naturalibus explicare conatur.

Æque nec. Omnium mss. est; *æque neque* editorum, quod ingrate sonat.

Ministra. Perperam sex mss. rec. et 12 editi recentiores addebant *est*, quod tres vet. edd. Rom. et mss. quamplurimi respuunt; et mox sequitur *sunt*.

Superius. Scilicet hujus libri IV, cap. 15, ex capite XLIV et XLV Isaiæ.

Præter me non est Deus. Ita mss. et quamplures editi. Et recte quidem, nec aliter infra Lactantius. In 6 excusis, *præter me nemo est Deus.*

Quia quidquid est in Patre, etc. Sic etiam Christus Salvator noster, Johann. X, vers. 30 : *Ego et Pater unum sumus.* Atque hinc est quod et alibi dicat, nempe apud eumdem Johannem cap. III, vers. 35 : *Pater diligit Filium, et omnia dedit in manu ejus.*

Ne Patrem quidem. Subauditur verbum *colit*, quod immediate præcessit. 1 Reg. rec. et 6 impressi, *nec.* In 7 scriptis rec. et 4 vulgatis est, *nec Patrem quidem colit.* In 8 manu exaratis et 3 vet. edd. Rom., *ne Patrem quidem colit.*

Is vero cum Filio simul. Mss. 7 rec. et totidem editi, *is vere.* At cæteri mss. et tres vulgati habent, *is vero.*

Luce. Ita omnes mss. et editi codices. Isæus legendum esse censebat, *latice.*

Et hæreses haberent existere. Sic ferunt mss. et impressi, præter Goth. cui deest, *et hæreses* ; Cauc., *quod plurimæ sectæ existerent.* Pro *haberent* edit. Ald., *deberent* ; et ita legendum esse existimabat Gallæus. Quin immo hæreses haberent existere, vera lectio est. Sic enim loqui amat Lactantius ejusdem libri IV cap. 12, circa medium, *carne indui haberet in terra;* lib. VII cap. 6, ante finem, *habent dicere.* Et apud Ciceronem, *habeo polliceri*, lib. I epist. 5, ad Lentulum; et *habeo scribere*, lib. II, epist. 22, ad Attic. Quod oporteat hæreses esse, hæc ait Paulus I ad Corinth. cap. XI, XIX. Oportet hæreses esse in vobis, ut qui probati sunt, manifesti fiant inter vos. Vide et II Petri, cap. II, I.

quas partem plebis incautam et simplicem, ad tenebras mortemque deducerent : quod quatenus acciderit, exponam. Fuerunt quidam nostrorum vel minus stabilita fide, vel minus docti, vel minus cauti, qui discidium facerent unitatis, et Ecclesiam dissiparent. Sed ii, quorum fides fuit lubrica, cum Deum nosse se et colere simularent, augendis opibus et honori studentes, affectabant maximum sacerdotium, et a potioribus victi, secedere cum suffragatoribus suis maluerunt, quam eos ferre præpositos, quibus concupierant ipsi ante præponi.

Quidam vero non satis cœlestibus litteris eruditi, cum veritatis accusatoribus respondere non possent, objicientibus vel impossibile, vel incongruens esse, ut Deus in uterum mulieris includeretur, nec cœlestem illam majestatem ad tantam infirmitatem potuisse deduci, ut hominibus contemptui, derisui, contumeliæ et ludibrio esset, postremo etiam cruciamenta perferret, atque execrabili patibulo figeretur : quæ omnia cum neque ingenio, neque doctrina defendere ac refutare possent (nec enim vim rationemque penitus pervidebant), depravati sunt ab itinere recto et cœlestes litteras corruperunt, ut novam sibi doctrinam sine ulla radice ac stabilitate componerent. Nonnulli autem falsorum prophetarum vaticinio illecti, de quibus, et veri prophetæ, et ipse prædixerat, exciderunt a doctrina Dei, et traditionem veram reliquerunt. Sed illi omnes dæmoniacis fraudibus irretiti, quas prospicere et cavere debuerant, divinum nomen et cultum per imprudentiam perdiderunt. Cum enim Phryges, aut Novatiani, aut Valentiniani, aut Marcionitæ, aut Anthropiani, aut Ariani, seu quilibet alii nominantur, christiani esse desierunt, qui Christi nomine amisso, humana et externa vocabula induerunt. Sola igitur catholica Ecclesia est, quæ verum cultum retinet.

VARIORUM NOTÆ.

Stabilita fide. Mss. 1 Lips. et Goth., *stabiliti fide*: Brun., *stabiles fide*..

Discidium. Ita veteres editiones. — *Discidium facerent unitatis.* Edo *discidium* (a discindere) Ex Lips. tert., Reimm., quibus proxime Ven. 1471 et utraque 1478 : *descidium.* Ita sane postulant verba, *Concordiam rumperent*, et voces, *unitatis... dissiparent*, et frequens in hoc capite imitatio ex Cypriano de Unitate Eccles. Ed. Oxon. f. 105 : *Hæreses invenit et schismata, quibus...* scinderet *unitatem* ; et fol. 119, *Scindi unitas non potest*, nec corpus unum *discidio* (Gryph. *dissidio*, prave) *compaginis separari.* Idem Epist. 59, Oxon. fol. 129, ed. Erasm. l. 1, ep. 3 : *Nemo discidio unitatis Ecclesiam scinderet.* Bun.

Quam eos ferre præpositos. Pro *quam*, est *nec* in ms. Bononiensi pervetusto ; pro *ferre* est *facere* in 5 vet. excusis. Hæc ad Novatianum spectare videntur.— *Quam eos ferre præpositos.* Bon., *nec eos ferre præpositos. Præpositorum* (Ecclesiæ) multa fit mentio in Cypriano, e. g. l. 1, ep. 3, 4, 5, 11 et alibi ed. Erasmi : sic ep. 59, ed. Oxon. f. 130, *Ecclesiæ præpositum persequi.* Bun.

Deus in uterum mulieris includeretur. Ita mss. Regio-Put., 3 Colbert., Em., Cant., 1 Lips. et 3 vet. editiones Romanæ ac Cellar. Walch. rectius et aptius, quam *Deus in uterum se mulieris includeret*, quod est 7 scriptorum et 13 impressorum. In 1 Reg. antiquiss., *incluserit*, non male, ob id quod sequitur, *potuisse deduci.*

Prophetæ, et ipse prædixerat. Mss. 5 rec. et edit. Rom. 1470, *prædixerant.* At tali locutione verbi singulariter expressi utitur passim in scriptis suis Lactantius.

Phryges. Sunt Cataphryges, de quibus Eusebius, Hist. eccles. lib. v, cap. 3, 14 et seqq. His nomen provincia Phrygia dedit, quia ibi extiterunt, ibique vixerunt. Eorum auctores fuerunt Montanus tamquam Paracletus, et duæ prophetissæ ipsius insanæ, Priscilla et Maximilla. Utrumque Testamentum tenebant, Epiphanio teste, sentiebantque nos debere χαρίσματα, id est dona prophetiæ suscipere. Fuerunt juxta Epiphanium Antonini Pii anno 9, hoc est æræ christianæ 148, juxta Eusebium autem anno 11 Antonini Veri, hoc est Christi 174. Vide et Nicephor., lib. iv, cap. 23, et Augustin. lib de Hæres. n. 26.

Novatiani. Qui se Catharos, quasi puros et immunes a peccatis, superbissime atque odiosissime nominabant, cum, teste Hieronymo, omnium fuerint pollutissimi. Secundas nuptias non admittebant, pœnitentiam peccantibus post baptismum denegabant, ad se venientes ex catholica Ecclesia rebaptizabant, Novatum sectantes hæreticum, vel etiam Novatianum, Romanæ Ecclesiæ presbyterum schismaticum, Cornelii papæ competitorem. S. Cyprian. epist. 8, l. ii, Epiphan. hæres. 50 ; August. hæres. 38 ; Raban. Inst. cleric. lib. ii, cap. 58.

Valentiniani. A Valentino, qui vivebat sub Antonino Pio, anno 146. Triginta æonas, seu sæcula, extitisse asserebant, quorum principium esset profundum ; a quo profundo, id est a Patre, Christum missum dicebant spirituale, vel cœleste corpus attulisse, nihilque assumpsisse de virgine Maria ; sed per illam, tamquam per rimam aut per fistulam, sine ulla de illa assumpta carne transisse. Negabant etiam resurrectionem carnis. *Gnosticos*, quasi summa scientia præditos, vel illuminatos seipsos appellabant (Augustinus hæres. 11). Contra illos potissimum Irenæus et Tertullianus scripserunt.

Marcionitæ. Marcion Ponticus Cerdonis secutus est dogma de duobus principiis. Vide Irenæum, lib. 1, cap. 26, Tertullian. et Epiphaninm. Vixit Marcion Antonini Pii temporibus.

Anthropiani. Isæus eos intelligit, qui Jesum Christum ψιλόν (id est purum) dumtaxat hominem fuisse pronuntiabant, ut Ebion et Cerinthus : ii tamen hoc nomine censeri possunt, qui Deum corporeum finxere, ut Badiani et Antropomorphitæ, qui Deum sibi fingebant cogitatione carnalem in similitudinem imaginis corruptibilis hominis. De quibus vide Alphonsum a Castro, fol. 145, edit. Antwerp. Spark.— *Anthropiani.* Horum mentio in Cypriani, ep. 73, ed. Oxon. f. 200. Diversi ab Anthropomorphitis, negantes Christum Deum, hominem nudum asserebant, uti Sparkio et Cellario accuratius Isæus docuit, cui adstipulatur Ittigius in diss. de hæresiarch. sæc. 1 et ii, sect. 1, c. 6, pag. 62, 63, eosdem homuncionitas aliis dictos credens. Bun.

Aut Ariani. Hæc verba repudiat Isæus tamquam a quodam posteriore addita, quia, inquit, cum Lactantius scriberet, nondum notum fuerit Arianorum nomen. Sed si absunt a mss. antiquissimis 1 Bonon., 2 Reg. et Canc., ab alio item Regio rec., Marm., et 1 Clarom. ac tribus editis, reperiuntur in 40 et amplius mss. ac 14 vulgatis : quare ea reliquimus in textu. Innotuisse illam Arianorum hæresim circa annum 315 dicit Isæus, et Lactantium ad scribendum fuisse extimulatum anno 302. Verum cardinalis Baronius, Betuleius, Baluzius, aliique aliter sentiunt, et nostram lectionem tot mss. ac veteribus editis confirmatam probant ac defendunt. Isæi assertio hoc nititur fundamento, quod nempe Lactantius scripserit : ante 302

Hic est fons veritatis, hoc domicilium fidei, hoc templum Dei, quo si quis non intraverit, vel a quo si quis exiverit, a spe vitæ ac salutis æternæ alienus est. Neminem sibi oportet pertinaci concertatione blandiri. Agitur enim de vita et salute : cui nisi caute ac diligenter consulatur, amissa et extincta erit. Sed tamen quia singuli quique cœtus hæreticorum se potissimum Christianos, et suam esse Catholicam Ecclesiam putant, sciendum est illam esse veram, in qua est confessio et pœnitentia, quæ peccata et vulnera, quibus subjecta est imbecillitas carnis, salubriter curat. Hæc interim paucis admonendi gratia retuli, ne quis errorem fugere cupiens, majori implicetur errore, dum penetrale veritatis ignorat. Postea plenius et uberius contra omnes mendaciorum sectas proprio separatoque opere pugnabimus. Sequitur, ut, quoniam satis de religione vera et sapientia locuti sumus, in proximo libro de justitia disseramus.

VARIORUM NOTÆ.

suos Divinarum Institutionum libros. At Lactantium eos scripsisse, vel dedicasse anno 316, vel circiter, Betuleius aliique contendunt; Tillemontius vero non ante annum 321, ob rationes a se allatas Histor. eccles., tom. VI, pag. 208, quem adire non pigeat. In Oriente septem Divin. Institutionum libros primo prodiisse nonnulli volunt; secundo circa annum 321, aut serius in Occidente; et scriptos antea, a Lactantio recognitos et interpolatos, ac Constantino Magno dedicatos *post tempus quo furebat odiosa crudelitas*. Vide lib. V, cap. 2. Scribo autem *Ariani* cum simplici *r*, ut solent Græci, siquidem Græcus erat *Arius*; et quomodo ejus scriberetur nomen, Græcis fuit magis notum, quam Latinis. Et sic scriptum reperio in mss. 4 Reg., 1 Sorbon., 1 Colb., Gat., 1 Clar., Em., Cant. et in edit. Cellar. — *Aut Ariani*. Leguntur, teste *Isæo*, in vaticanis et aliis mss. in his Bonon. altero, Taxaq. Pen. auctore Baronio, in novem vaticanis, duobus vallicellanæ bibliothecæ; fide Baluzii, in Ultr., Jun., Palat., quatuor biblioth. Reg. Paris. et in sex Colbertinis; in septem Anglicanis, tribus Lips., Goth., Reim. et in Guelferbytanis, quos vidi, et omnibus omnino ante Thomasium editis. Rationibus in utramque partem perpensis, Baluzius ad principium Notarum auctiorum in lib. de Mort. Pers. pro genuinis habet, cui aliisque summis viris libenter subscribimus. Bun.

Hoc domicilium fidei. Editi habent: *Hoc est* etc. Sed verbum *est* expunxi, quod eleganter a mss. abest, neque reperitur in sequenti membro.

Quo si quis non intraverit. Ita omnes mss. et editi, præter 1 Bonon. antiq. et edit Gymnic., Soubron., 2 Paris., Torn., quibus est *quod*.

In qua est confessio et pœnitentia, quæ peccata..... salubriter curat. Diriguntur hæc spicula contra Novatianum, et ejus sectatores, qui in peccatum lapsos ad pœnitentiam non recipiebant, remissionem peccatorum in Ecclesia non reperiri, eique claves aperiendi atque solvendi a Christo datas fuisse negantes : qua de re vide Pacian. epist. I ad Sympronianum, S. Augustinum de Agone Christ. cap. 31. Isæus.

Et uberius. Sic emendavimus ex mss. 2 Reg. 900 annor., ex altero Reg. 400 annor. optimæ notæ, duobus Brun., 1 Lips. et Ultr. In aliis mss. et editis, præter Lipsiensem, corrupte legitur *verius*. Quis enim putet tam absurdum fuisse Lactantium, ut in eis, quæ ante proposuit, se non satis vere scripsisse affirmet, in alio scripto verius acturus? Cæterum istud *separatum propriumque opus* contra hæreses, seu, ut ait Lactantius, *contra omnes mendaciorum sectas*, si extitit unquam, ad nostram usque ætatem non pervenit. — *Plenius et uberius*. Frequenter veteres has voces jungunt, ut Cicero de Clar. Orat., cap. 33, *Nemo plenior et uberior ad dicendum fuit*. Orat. 2, Philipp. 1 : *Quid plenius, quid uberius*. Cæsar 1, B. Civ., c. 53 : *Hæc pleniora etiam et uberiora perscribebant*. Bun.

ANALYSIS LIBRI QUINTI.

DE JUSTITIA.

Partes hujus libri duæ sunt : prima reddit causas cur hunc scribendi laborem susceperit (*Cap.* 1, 2, 3, 4); altera doctrinam de justitia legali persequitur, inde usque ad finem.

Causas præsentis scriptionis tum finales, tum impulsivas recitat præmissa petitione, ut prius legant sua, quam judicent Gentiles. Finales has affert : ut revocet errantes ab itinere devio : ut confirmet titubantes in fide; ut delectet conscientiam veritatis professione (*Cap.* 1).

Impulsivas duas memorat : unam, quod hactenus nemo eleganter de christiana religione scripserit : non Minucius Felix, non Tertullianus, qui minus comptus et multum obscurus fuerit in eloquendo, Cyprianus autem eleganter quidem, sed mystice locutus sit : alteram, quod hæc ipsa doctorum penuria provocarit quosdam, ut auderent scribere contra ignotam sibi veritatem. Inter alios enim, philosophum quemdam calamum strinxisse adversus christianos; quemdam item e numero judicum duos libellos composuisse, quibus falsitatem Scripturæ arguere conatus sit, tamquam sibi esset tota contraria, Christum etiam magum et Apollonio inferiorem dixerit; quæ omnia (*Cap.* 5) diluit auctor.

Secunda parte hæc ordine pertractat :

Ideo aureum sæculum sub Saturno fuisse, quia unum Deum tum coluerint mortales (*cap.* 5).

Sub Jove autem mutatum esse sæculum aureum, quia religionem veram deseruerint (*Cap.* 9).

Sed nunc per nuncium Dei (Christum) speciem illius aurei temporis rediisse, justitiamque, hoc est, Dei unici piam et religiosam culturam reductam (*Cap.* 7).

Justitiam hanc ideo non omnibus datam, quia virtus cerni non possit, nisi habeat vitia contraria; nec sit perfecta, nisi exerceatur in adversis : deinde quia nihil fuisset pietas, si natura pares omnibus affectus dedisset. Et quia malum non sustulit Deus, ideo aureum sæculum non dici nunc, quamvis hominibus sit missa justitia (*Cap.* 7).

Ideo homines malos esse et injustos, quia dii colantur : et ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingravascere; quod Deus hujus mundi effector derelictus sit : qui si ab omnibus coleretur, vere tum aureum sæculum futurum esset (*Cap.* 8).

Justitiam, quam veram putant, licet veniat, nullum locum apud Paganos habituram, ut qui justitiæ sectatores interficiant, vel veritatis odio, vel quod eru-